

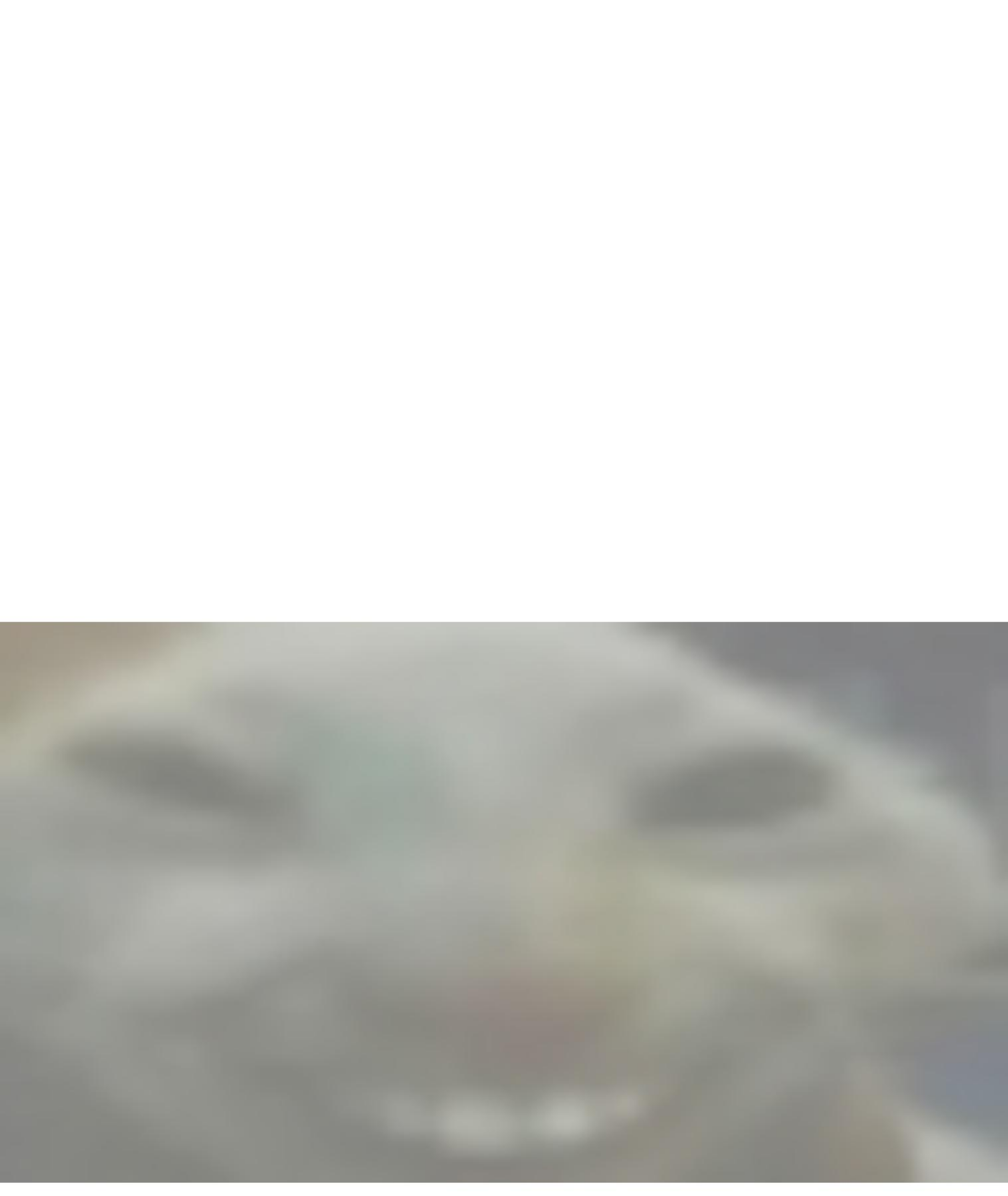
Historia

Podręcznik

6

Oznaczono zmiany
W PODSTAWIE
PROGRAMOWEJ
2024





Szymon Ciechanowski

6

Historia

Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej



Redaktor serii
Wojciech Sygut

Redaktor prowadzący
Szymon Ciechanowski

Redakcja merytoryczna
Katarzyna Kucharczuk

Redakcja językowa
Anna Kołat

Korekta
Joanna Cybula, Krystyna Bajor

Redakcja techniczna
Paweł Kowalski

Skład i łamanie
Oficyna Wydawnicza Pegaz / Rafał Kulig

Ilustracje

Adam Chwesiuk (ilustracje: s. 54, 65, 68 – powinności chłopów; projekt: s. 26, 27, 38, 39, 50, 51, 66, 67, 106, 107, 114, 138, 139, 168, 169; projekt i ilustracje: s. 12, 16, 17, 70, 71, 74, 75, 78, 79, 184, 204, 205, 207 – tło, 212, 213); Marcin Kot (projekt: s. 42, 88, 129, 134, 170); Renata Motyka (ilustracje: s. 42, 88); Oficyna Wydawnicza Pegaz / Rafał Kulig (osie czasu); Agnieszka Staniec (projekt: s. 58, 59, 101, 116, 136, 144, 156, 178, 179, 200, 201; ilustracje: s. 189); Agata Zarzycka (ilustracje: s. 6, 20, 47, 66 i 67 – scenki, 83 – żołnierz piechoty wybranieckiej, 90, 112, 113, 121, 147, 164, 179 – kosynier, 188, 207 – legionista)

Redakcja artystyczna
Magdalena Sarnot-Wrzecionowska, Marcin Kot

Projekt i koncepcja artystyczna
Futu Creative / Kay Humelt i Rafał Kwiczor

Koordinacja prac graficznych
Magdalena Sarnot-Wrzecionowska

Projekt okładki
Futu Creative / Kay Humelt i Rafał Kwiczor

Ilustracja na okładce i ilustracje na stronach działowych
Acapulco Studio / Agata Dudek i Małgorzata Nowak

Opracowanie kartograficzne
CartoTeam

Fotoedycja
Grzegorz Wrzecionowski

Wydawca oświadcza, że dołożył wszelkich starań, aby dotrzeć do wszystkich właścicieli i dysponentów praw autorskich. Osoby, których nie udało nam się ustalić, prosimy o kontakt z wydawnictwem.

Książka, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Przestrzegaj praw, jakie im przysługują. Udostępniając książkę lub jej fragmenty, rób to wyłącznie w zakresie dozwolonego użytku, który określają przepisy prawa. Zawartość książki możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Kopiując jej część, rób to jedynie na użytek osobisty.

© Grupa MAC S.A., Kielce 2019

ISBN 978-83-8108-531-1

Grupa MAC S.A.
25-561 Kielce, ul. Witosa 76
tel. 41 366 55 55, faks: 41 366 33 02
e-mail: kontakt@mac.pl, www.mac.pl



×

Treści usunięte z podstawy programowej w 2024 r.

Spis treści

1. Na progu czasów nowożytnych

1.1	Przypomnienie wiadomości z klasy piątej	6
1.2	Cywilizacje Ameryki	10
1.3	Wielkie odkrycia geograficzne	14
1.4	Skutki wypraw odkrywczych	19
1.5	Renesans	22
	Link do wiedzy <i>Druk – epokowy wynalazek</i>	26
1.6	Nowe wyznania religijne	28
1.7	Kontrreformacja i barok	33
	Link do wiedzy <i>Sztuka renesansu i sztuka baroku</i>	38
	Podsumowanie działu 1	40

2. Czasy zyguntowskie

2.1	Polityka zagraniczna ostatnich Jagiellonów	42
2.2	W kraju szlachty	46
	Link do wiedzy <i>Herb – znak szlacheckiej dumy</i>	50
2.3	Unia lubelska	52
2.4	Złoty wiek	56
	Podsumowanie działu 2	62

3. Rzeczpospolita Obojga Narodów

3.1	Gospodarka Rzeczypospolitej	64
	Link do wiedzy <i>Dom szlachecki i dom mieszczanina</i>	70
3.2	Kraj wielu narodów i wyznań	72
3.3	Pierwsza wolna elekcja	77
3.4	Panowanie Stefana Batorego	82
	Podsumowanie działu 3	86

4. Stulecie wojen

4.1	Wojny Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku	88
4.2	Powstanie Chmielnickiego i wojna z Rosją	94
4.3	Potop szwedzki	98
4.4	Wojny z Turcją w drugiej połowie XVII wieku	103
	Link do wiedzy <i>„Sobieski pod Wiedniem” Jana Matejki</i>	106
4.5	Kryzys Rzeczypospolitej	108
4.6	Barok w Polsce	112
	Podsumowanie działu 4	118

5. Europa i świat w wiekach XVII i XVIII

5.1	Gospodarka Europy Zachodniej	120
5.2	Rewolucja w Anglii	125
5.3	Absolutyzm Ludwika XIV	128
5.4	Oświecenie	132
	Link do wiedzy <i>Oświeceniowe różnice</i>	138
5.5	Rosja, Prusy i Austria w XVIII wieku	140
5.6	Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki	146
	Podsumowanie działu 5	152

6. Rzeczpospolita w XVIII wieku

6.1	Unia z Saksonią	154
6.2	Czasy saskie	158
6.3	Ostatnia wolna elekcja	163
	Link do wiedzy <i>Fake news w służbie dyplomacji</i>	168
6.4	Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja	170
6.5	Powstanie kościuszkowskie i upadek Polski	175
6.6	Czasy stanisławowskie	182
	Podsumowanie działu 6	186

7. Rewolucja francuska i okres napoleoński w Europie

7.1	Wielka Rewolucja Francuska	188
7.2	Francja republiką	193
7.3	Podboje napoleońskiej Francji	198
	Link do wiedzy <i>Satyra na rewolucję francuską i Napoleona</i>	204
7.4	Legiony Polskie we Włoszech	206
7.5	Księstwo Warszawskie	210
	Podsumowanie działu 7	217
	Indeks	218

Jak korzystać z podręcznika

Oś czasu

Wydarzenia
związane
z tematem lekcji

Podemij temat

Wprowadzenie
do tematu lekcji

Więcej na temat

Treści dodatkowe



Definicja

Objaśnienie nowych terminów

Teksty źródłowe

Przekazy z epoki
opowiadające
o przeszłości

Przypis

Objaśnienie
trudniejszych słów,
informacje o postaciach
historycznych

Warto wiedzieć

Materiał
uzupełniający.
Ukazuje pełniejszy
obraz dziejów
i ułatwia zrozumienie
ważniejszych
procesów
historycznych

W skrócie

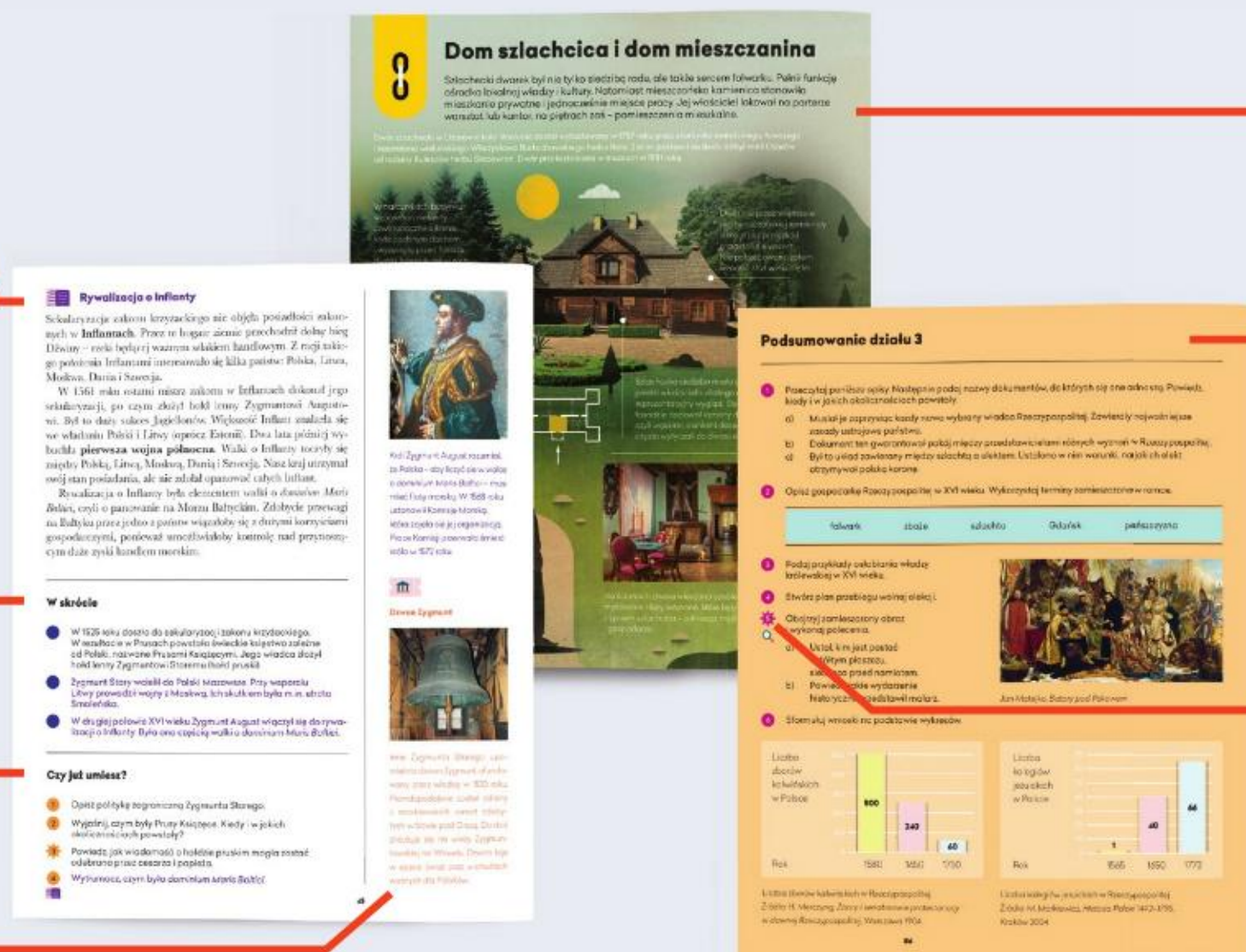
Najważniejsze informacje z lekcji

Czy już umiesz?

Polecenia i pytania na koniec lekcji

Warto zobaczyć

Miejsca warte odwiedzenia



Link do wiedzy

Treści, które mogą
rozwinąć twoje
zainteresowania

Podsumowanie działu

Powtórzenie najważniejszych treści działu

Gwiazdka

Oznaczenie trudniejszego polecenia

Tego podręcznika będą używać inni uczniowie. Niczego w nim nie zapisuj. Przekaż go w dobrym stanie.

Znaczenie ikon



samokształcenie



nawiązanie
do innego
przedmiotu



zastosowanie
nowoczesnych
technologii



nawiązanie
do ilustracji



praca
zespołowa

warto
zobaczyć

warto
wiedzieć

1. Na progu czasów nowożytnych



1. Jakie zawody wykonują osoby widoczne na rysunkach?
2. Czy znasz jakieś postacie historyczne, które zasłynęły dokonaniami w tych lub podobnych dziedzinach? Wymień je.
3. Jakie znaczenie dla rozwoju cywilizacji i myśli ludzkiej ma praca każdej z przedstawionych osób?
4. Czy działania tych ludzi koncentrują się wokół Boga, czy człowieka?

1.1 Przypomnienie wiadomości z klasy piątej

Podejmij temat



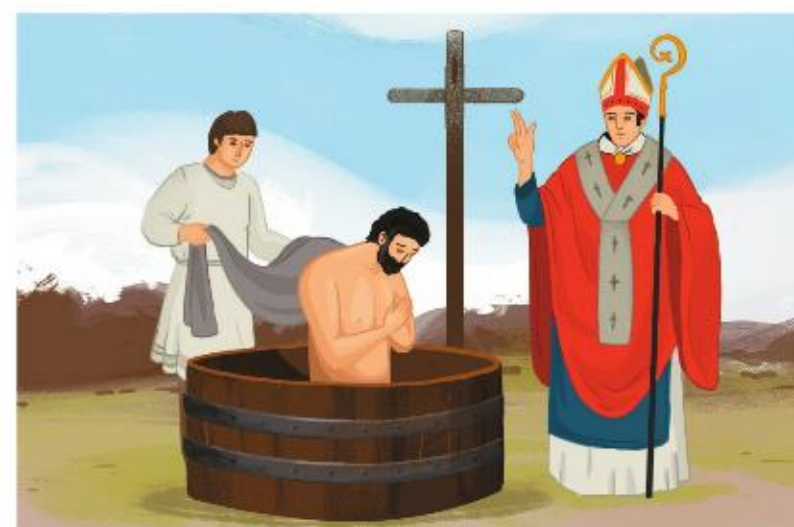
Wymień przyczyny i skutki upadku cesarstwa zachodniorzymskiego. Odwołaj się do ukazanych ilustracji.



Przyczyna



Wydarzenie



Skutek



Podstawę stosunków społecznych w średniowieczu stanowił **feudalizm**. Jego istotą była zależność osobista wasala od seniora. Wasal, otrzymujący od seniora ziemię w użytkowanie (lenno), był zobowiązany do pełnienia wiernej służby na rzecz pana.

Średniowiecze

W **476 roku** nastąpił zmierzch cesarstwa rzymskiego, największego imperium starożytności. Zachodnia część cesarstwa upadła pod naporem barbarzyńców. Wschodnia część – Bizancjum – przetrwała jeszcze prawie tysiąc lat. Upadek Rzymu to wydarzenie, które wywarło ogromny wpływ na dzieje Europy. Historycy uznali je za koniec starożytności i początek nowej epoki – **średniowiecza**.

Na gruzach cesarstwa zachodniorzymskiego plemiona germańskie utworzyły własne państwa. Ich mieszkańcy stopniowo przejmowali język łaciński, kulturę rzymską i religię **chrześcijańską**. Z czasem w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej znalazły się również inne ludy zamieszkujące Europę, w tym **plemiona słowiańskie** – np. Polanie, Czesi, Słowacy, Serbowie i Rusini.

W średniowieczu ukształtowały się państwa, które istnieją do dzisiaj, m.in. Polska, Niemcy, Czechy, Francja. Spośród ówczesnych europejskich władców największe wpływy mieli **papież**, urzędujący w Rzymie, oraz **cesarz rzymski**. Od X wieku tytuł cesarza rzymskiego nosili królowie Niemiec. Byli oni jednocześnie władcami Rzeszy Niemieckiej – luźnego związku państw uznających zwierzchnictwo niemieckich monarchów.

Rządy Piastów w Polsce

Pierwszym historycznym władcą Polski był **Mieszko I** z dynastii **Piastów**. Dzięki przyjęciu chrztu włączył on nasz kraj do kręgu kultury chrześcijańskiej. Staraniem **Bolesława Chrobrego**, następcy Mieszka, na ziemiach polskich powstała organizacja kościelna. W **1025 roku** Chrobry został koronowany na króla.

W czasie panowania Piastów Polska umocniła swą pozycję w Europie, ale przeżywała też poważne kryzysy. W **1138 roku** rozpoczęło się **rozbiecie dzielnicowe**, które trwało około 200 lat. Kraj, podzielony między kilku książąt piastowskich, okazał się zbyt słaby, by stawić czoła potężnym sąsiadom – np. zakonowi krzyżackiemu, który stworzył silne państwo na ziemiach dawnych Prusów. W rezultacie słabi książęta nie zdołali zapobiec oderwaniu od Polski ważnych dzielnic, m.in. Pomorza Gdańskiego i Śląska. Rozbiecie dzielnicowe zakończył w XIV wieku król **Władysław Łokietek**, który zjednoczył dwie najważniejsze dzielnice państwa – Małopolskę i Wielkopolskę. Jednak dopiero syn Łokietka – **Kazimierz Wielki** – przywrócił Polsce jej dawne znaczenie w Europie.



Kazimierz Wielki był dobrym gospodarzem. Dbał o wpływy do skarbcza, zakładał nowe miasta, ujednolicił prawo i monetę. W **1364 roku** założył w Krakowie pierwszy uniwersytet na ziemiach polskich.



Przyjęcie chrztu przez Mieszka I w 966 roku odmieniło losy naszego kraju. W Polsce zaczęła się rozwijać kultura chrześcijańska. Za sprawą duchownych upowszechniało się pismo, dzięki któremu spisano dzieje państwa. Zaczęto też wznosić budowle sakralne. Przy kościołach i klasztorach powstawały pierwsze szkoły.

Andegawenowie i Jagiellonowie na polskim tronie

Po śmierci Kazimierza Wielkiego władzę w państwie przejęła dynastia Andegawenów, której przedstawicielką była między innymi królowa **Jadwiga**. W **1385 roku**, w czasie jej panowania, Polska i Litwa zawarły unię w Krewie. Rok później Jadwiga poślubiła władcę Litwy – **Jagiellę**, który podczas chrztu przyjął imię Władysław. Jego koronacja na króla Polski zapoczątkowała w naszym kraju rządy dynastii **Jagiellonów**. W Polsce panowali oni jako władcy elekcyjni, ale na Litwie ich władza była dziedziczna.

Czasy Jagiellonów

Pod rządami pierwszych Jagiellonów – Władysława Jagiełły oraz jego synów **Władysława Warneńczyka** i **Kazimierza Jagiellończyka** – Polska stała się jednym z silniejszych państw w regionie. Nasz kraj złamał potęgę zakonu krzyżackiego, odzyskał Pomorze Gdańskie i uzależnił od siebie Mołdawię. Jednocześnie Jagiellonowie objęli trony królewskie w Czechach i na Węgrzech, co umocniło ich pozycję w Europie. Zobacz, jak wyglądało państwo polsko-litewskie pod koniec panowania Kazimierza Jagiellończyka, czyli około 1490 roku.

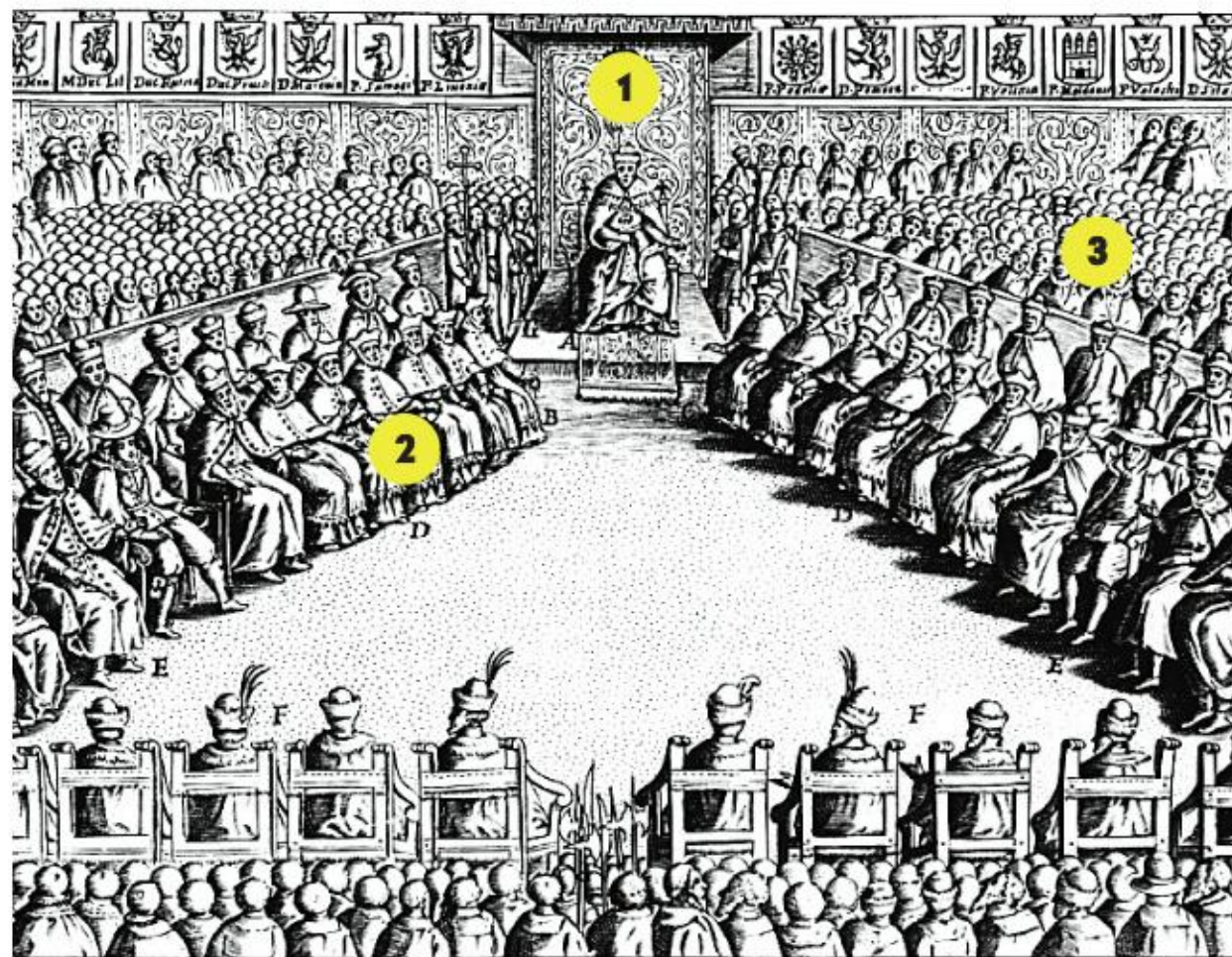


- 1 Prusy Królewskie** zostały przyłączone do Polski w wyniku wojny trzynastoletniej (1454–1466) z Krzyżakami.
- 2** W 1466 roku na mocy II pokoju toruńskiego **Prusy Zakonne** stały się lennem Królestwa Polskiego.
- 3 Mazowsze** zostało uzależnione od Polski w czasach Kazimierza Wielkiego. Później stopniowo państwo Jagiellonów powiększało się o kolejne części Księstwa Mazowieckiego.
- 4 Mołdawia** była lennem Królestwa Polskiego. W XV wieku ziemie te stały się przedmiotem rywalizacji między Polską a imperium osmańskim.
- 5** Polska zawarła unię z **Litwą** w 1385 roku. Władzę w tym księstwie, w imieniu polskiego króla, sprawował wielki książę litewski.
- 6 Rzesza Niemiecka** pozostawała pod rządami dynastii Habsburgów, którzy w XV wieku uzyskali na stałe tron niemiecki i koronę cesarza rzymskiego.

- Omów, korzystając z mapy, postanowienia II pokoju toruńskiego z 1466 roku.
- Pokaż ziemie zależne od Królestwa Polskiego.
- Wymień nazwy państw znajdujących się pod rządami Jagiellonów u schyłku XV wieku.

Demokracja szlachecka

Za panowania władców z dynastii Jagiellonów szlachta uzyskała wiele przywilejów i zdobyła potężny wpływ na rządy w państwie. Podstawę ustroju stanowiła **konstytucja nihil novi**, uchwalona w **1505 roku**. Zapewniała ona, że żadne nowe prawa dotyczące funkcjonowania kraju nie mogą być ustanawiane bez zgody **sejmu walnego**. W jego skład wchodził niemal wyłącznie przedstawiciele szlachty (zasiadający w senacie wyżsi duchowni pochodzili z tego samego stanu). Sejm miał potężną władzę w kraju – kierował polityką zagraniczną i gospodarczą, decydował o podatkach i wyrażał zgodę na zwołanie pospolitego ruszenia.



Sejm walny w czasach króla Zygmunta III Wazy (1587–1632)

- 1** Król był najwyższym prawodawcą i sędzią; kierował polityką zagraniczną, mianował urzędników, zwoływał sejmy i stanowił jeden z trzech stanów sejmujących (obok senatu i izby poselskiej).
- 2** Senat wywodził się z dawnej rady królewskiej. Zasiadali w nim dostojnicy piastujący najwyższe godności: marszałkowie, kanclerz, wojewodowie, kasztelanowie, katoliccy arcybiskupi i biskupi. Senat współdecydował o polityce zagranicznej państwa czy obsadzie najważniejszych urzędów.
- 3** Izba poselska składała się z posłów szlacheckich, wybieranych na sejmikach ziemskich. Reprezentowała zatem interesy szlachty z różnych części kraju.



Powiedz, które miejsce w sali obrad zajmuje król. Kto siedzi najbliżej władcy? O czym to świadczy?

W skrócie

- Po upadku Rzymu w 476 roku plemiona germańskie stopniowo przyjmowały religię chrześcijańską i kulturę rzymską. W kręgu cywilizacji chrześcijańskiej znalazły się też plemiona słowiańskie zamieszkujące Europę Środkowo-Wschodnią.
- W średniowieczu ukształtowało się państwo polskie. Od X do XIV wieku znajdowało się ono pod panowaniem władców z dynastii Piastów.
- Od XIV wieku Polskę władali Jagiellonowie. W czasie ich rządów szlachta stała się warstwą uprzywilejowaną. Reprezentowany przez nią sejm współdecydował z królem o sprawach państwa.

Czy już umiesz?

- 1** Powiedz, dlaczego upadek cesarstwa zachodniorzymskiego uznaje się za początek nowej epoki – średniowiecza.
- 2** Omów zasługi poszczególnych władców Polski z dynastii Piastów.
- 3** Zapisz w formie kalendarium najważniejsze wydarzenia z historii średniowiecznej Polski.
- 4** Wyjaśnij, dlaczego szlachta zdobyła uprzywilejowaną pozycję w kraju.
- 5** Scharakteryzuj dokonania władców z dynastii Jagiellonów w dziedzinie polityki zewnętrznej i wewnętrznej w XV wieku.



1.2

Cywilizacje Ameryki



Podejmij temat



Przyjrzyj się malowidłu, które ukazuje zajęcia Majów – twórców cywilizacji w Ameryce Środkowej, przeżywającej swój bujny rozkwit w wiekach VIII i IX. Na podstawie fresku opisz życie Majów.



Fresk ze świątyni wojowników w Chichén Itzá [czyt. cziczen itsa] – jednym z największych miast Majów



Majowie zbudowali wiele wspaniałych miast. Jednym z nich było Tikal (obecnie: północna Gwatemala). W jego centrum znajdował się olbrzymi plac, przy którym wznosiła się twierdza i piramidy. Na zdjęciu: piramida ze świątynią.

Majowie

Europejczycy aż do XV wieku nie wiedzieli o istnieniu Ameryki. W starożytności i średniowieczu większą część tego kontynentu zamieszkiwały plemiona koczownicze. Obok nich żyły ludy, które stworzyły wysoko rozwinięte cywilizacje, np. **Majowie**.

Majowie uprawiali kukurydzę, fasolę, pomidory, ziemniaki i bawełnę – rośliny nieznane wówczas w Europie. W rolnictwie stosowali nawadnianie pól. Rozwijali także handel i rzemiosło. Do największych osiągnięć cywilizacji Majów należą pismo, kalendarz i system liczenia oparty na liczbie 20. W miejscach, gdzie mieszkali, odnaleziono między innymi malowidła, rzeźby, gliniane naczynia i biżuterię.

Majowie nie zbudowali jednego spójnego imperium. Tworzyli miasta-państwa, na czele których stali dziedziczni **królowie**. Władcy ci pełnili również funkcję najwyższych kapłanów. Swoje rządy sprawowali razem z **arystokracją** – warstwą uprzywilejowaną dzięki bogactwu i szlachetnemu urodzeniu.

Aztekowie i Inkowie

Oprócz Majów do najbardziej rozwiniętych ludów Ameryki należeli **Aztekowie** oraz **Inkowie**. Aztekowie stworzyli państwo na terenach dzisiejszego Meksyku. Początki ich cywilizacji przypadają na wiek XV. Na czele państwa stał król będący przywódcą wojsk i najwyższym kapłanem.

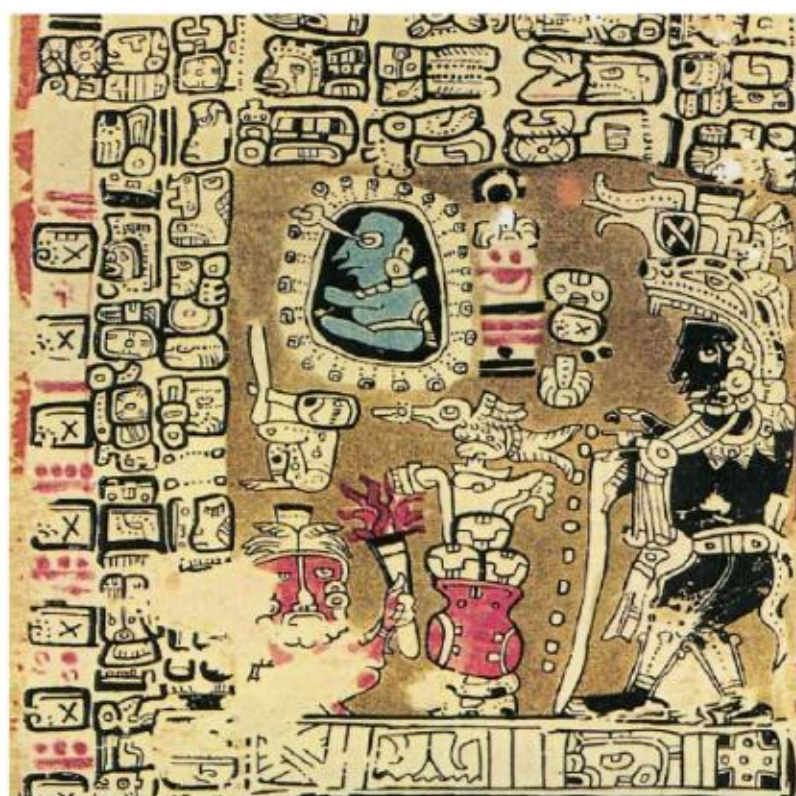
Inkowie z kolei zbudowali swoje rozległe imperium w Ameryce Południowej. Jego największy rozwój przypada na wieki XV i XVI. Państwem inkaskim rządził **władca despotyczny**, czyli taki, który dysponuje nieograniczoną władzą i często rządzi w sposób bezwzględny.

Dokonania Azteków oraz Inków w wielu dziedzinach dorównywały osiągnięciom Europejczyków. Na przykład Inkowie zbudowali w swoim górzystym państwie imponującą sieć dróg. Wnieśli też olbrzymi wkład w rozwój **medycyny**. Umieli przeprowadzać skomplikowane operacje chirurgiczne – z powodzeniem leczyli na przykład urazy głowy. Ludy Ameryki nie znały jednak koła ani żelaza, nie wykorzystywały też do pomocy zwierząt pociągowych, nawet koni.



- Powiedz, jakie obszary zamieszkiwali Majowie, Aztekowie oraz Inkowie.

Osiągnięcia Majów, Azteków oraz Inków



Ważnym osiągnięciem Majów było **pismo hieroglificzne**. Dzięki niemu spisano utwory poetyckie, religijne i historyczne.



Pozostałością po Aztekach jest **kalendaryzacja słoneczna**, znacznie dokładniejszy od tego używanego wówczas w Europie.



Inkowie stworzyli pismo węzełkowe, tzw. **kipu**. Ten system zapisu składał się z różnokolorowych sznurków wiązanych w supelki.

W Machu Picchu

Machu Picchu [czyt. maczu pikczu] to wspaniałe i najlepiej zachowane miasto Inków, zbudowane wysoko w Andach. Było ważnym ośrodkiem religijnym – miejscem kultu Słońca, za którego potomków uważali się inkascy królowie. Machu Picchu zostało odkryte przez amerykańskiego archeologa Hiram Bingham w 1911 roku.

Machu Picchu powstało w połowie XV wieku na wysokości 2400 m n.p.m. (Rysy, najwyższy polski szczyt, mają 2499 m n.p.m.). W mieście znajdowały się imponujące świątynie, pałace, akwedukty, łaźnie i fontanny. Ich budowa na takiej wysokości była wielkim wyzwaniem.

AMERYKA
POŁUDNIOWA

Twórcy Machu Picchu wznosili budynki z olbrzymich granitowych bloków bez użycia zaprawy murarskiej, co świadczy o ich wielkich umiejętnościach. Kamienie mają starannie wygładzone krawędzie i idealnie do siebie pasują. Na zdjęciu: wieża, z której prowadzono obserwacje Słońca (stąd jej nazwa: wieża Słońca).



W sąsiedztwie Machu Picchu, na górskich zboczach, znajdują się tarasy. Miały one znaczenie dla rolnictwa. Plony z prowadzonych tam upraw pozwalały wyżywić okoliczną ludność. W skałach Inkowie wykuli kanały, które odprowadzały wodę i nawadniały pola. Tarasy odgrywały jeszcze jedną ważną rolę. Te solidne konstrukcje pełniły funkcję podpór – podtrzymywały górę, na której mieściło się Machu Picchu. W ten sposób Inkowie zapobiegli osunięciu się miasta po stromym zboczu.

GLEBA

PIASEK

ŻWIR I KAMIEŃ



1. Wyjaśnij, jakie funkcje pełniły tarasy uprawne.
2. Opisz umiejętności konstrukcyjne Inków.

Wierzenia ludów Ameryki

Ważnym elementem życia ludów zamieszkujących kontynent amerykański była religia. Zarówno Majowie, jak Aztekowie czy Inkowie byli **politeistami**. Oprócz Słońca i gwiazd czcili bóstwa, które łączyli z różnymi zjawiskami naturalnymi i rozmaitymi dziedzinami życia. Dla Majów jednym z najważniejszych był Kukulkan – bóg wiatru, ziemi, wody i ognia, stwórciel świata oraz odpowiednik azteckiego boga Quetzalcoatl [czyt. ketsalkoatl]. Ku czci bogów wznoszono świątynie. Często budowano je na szczytach olbrzymich schodkowych piramid. Do najwspanialszych obiektów tego typu należy monumentalna piramida Słońca w azteckim mieście Teotihuacán [czyt. teotihakan]. W świątyniach kapłani składali bogom ofiary – najczęściej były to produkty rolne oraz wytwory rzemieślnicze. Elementem kultu religijnego było również składanie ofiar z ludzi, najczęściej z jeńców wojennych. W ten sposób mieszkańcy zabiegali o względy swoich bóstw.

W skrócie

- Na kontynencie amerykańskim powstały wysoko rozwinięte cywilizacje Majów, Azteków oraz Inków.
- Do największych osiągnięć tych cywilizacji należy stworzenie pisma, kalendarza, a także budowa miast i sieci dróg.
- Dawne ludy Ameryki wyznawały politeizm. Czcili Słońce oraz różne bóstwa. Jednym z nich był aztecki bóg Quetzalcoatl.

Czy już umiesz?

- 1 Część historyków nazywa Majów Grekami Ameryki. Wyjaśnij dlaczego. Skorzystaj z różnych źródeł.
- 2 Udowodnij, że Majowie, Aztekowie oraz Inkowie byli twórcami wysoko rozwiniętych cywilizacji.
- 3 Powiedz, co mogłoby cię zadziwić lub zaskoczyć, gdybyś w XVI wieku przybyła/przybył do Ameryki.
- 4 W jakich dziedzinach Europejczycy górowali nad cywilizacjami Ameryki, a w jakich im ustępowali?



Wyobrażenie azteckiego boga Quetzalcoatl pod postacią pierzastego węża



Muzeum w Puszczykowie



W Muzeum-Pracowni Literackiej Arkadego Fiedlera [czyt. fiedlera] w Puszczykowie pod Poznaniem znajduje się wystawa *Tajemniczy świat Indian*. Można tam zobaczyć między innymi kopię kalendarza Azteków.



Poszukaj informacji na temat piramidy Słońca w Teotihuacán i piramidy Cheopsa w Gizie. Porównaj rozmiary obu budowli.

1.3 Wielkie odkrycia geograficzne



Podejmij temat



Powiedz, które kontynenty zostały przedstawione na mapie, a których na niej nie zaznaczono. Jak myślisz, dlaczego ta mapa świata pokazuje tylko część kuli ziemskiej?



Mapa świata autorstwa niemieckiego kartografa Henryka Martellusa z 1489 roku



Początkowo grupą najbardziej zainteresowaną dalekimi wyprawami była hiszpańska i portugalska szlachta. W XV wieku Półwysep Iberyjski zmagał się bowiem z przeludnieniem i brakiem ziem pod uprawę. Wyprawy dawały wielu ludziom nadzieję na poprawę ich losu.

Przyczyny wielkich odkryć geograficznych

Powyższa mapa ukazuje stan wiedzy Europejczyków o świecie w XV wieku. Nie ma na niej Ameryki (nie wiadano o jej istnieniu). Przełom nastąpił dopiero w epoce **wielkich odkryć geograficznych**. Nazywamy tak okres poznawania świata przez Europejczyków organizujących zamorskie wyprawy w wiekach XV i XVI. Dlaczego żeglarze podejmowali ryzyko dalekich podróży? Złożyło się na to kilka przyczyn. Największe znaczenie miały względy gospodarcze.

Od czasu krucjat rozwijał się handel między Europą a krajami **Wschodu** – Indiami i Chinami. Z Azji sprowadzano na nasz kontynent cenne ozdoby, pachnidła, przyprawy korzenne czy jedwab. Handel odbywał się drogą lądową (przez Azję Mniejszą) za pośrednictwem Arabów oraz Turków. Ci ostatni umocnili swoje panowanie na Bliskim Wschodzie w wiekach XV i XVI. Koszty pośrednictwa i transportu towarów drogą lądową były bardzo wysokie, co znacznie podnosiło ich cenę. Europejczycy zrozumieli, że taniej będzie kupować towary bezpośrednio w krajach Wschodu. Aby nawiązać z nimi kontakty handlowe, rozpoczęli poszukiwania drogi morskiej do Indii.

Wyprawy Portugalczyków

W dalekich wyprawach początkowo prym wiodli Portugalczycy. Aby odnaleźć drogę morską do Indii, kierowali się na południe, płynąc wzdłuż zachodnich wybrzeży Afryki. W **1488 roku** portugalski żeglarz **Bartłomiej Diaz** [czyt. dias] odkrył Przylądek Dobrej Nadziei. Jest to jeden z najdalej wysuniętych na południe krańców Afryki. Dziesięć lat później śladem Bartłomieja Diaza podążył inny Portugalczyk – **Vasco** [czyt. wasko] **da Gama**. Po osiągnięciu Przylądka Dobrej Nadziei wpłynął na Ocean Indyjski, a następnie w **1498 roku** dotarł do portu w Kalikat. W ten sposób jako pierwszy odnalazł drogę morską do Indii, co było wielkim sukcesem portugalskich odkrywców.



Dalekie wyprawy nie byłyby możliwe bez postępu, który dokonał się pod koniec średniowiecza, m.in. w dziedzinie kartografii i żeglarstwa. W XV wieku w Europie upowszechniły się przyrządy nawigacyjne, takie jak **kompas** (po lewej stronie) i **astrolabium** (po prawej stronie).

Odkrycie Ameryki

Inną drogę do Indii wybrał **Krzysztof Kolumb** – włoski żeglarz w służbie Hiszpanii. Założył, że Ziemia ma kształt kuli. Aby dotrzeć do Indii, wystarczyło zatem płynąć z Europy cały czas na zachód przez Ocean Atlantycki. W owym czasie teza o kulistości Ziemi nie została jeszcze potwierdzona i dość powszechnie uważano, że jest płaska. Dlatego decyzja Kolumba o płynięciu na zachód miała epokowe znaczenie.

W sierpniu **1492 roku** trzy statki Kolumba opuściły Hiszpanię. W połowie października włoski żeglarz dotarł do nieznanego lądu. Przekonany o tym, że dopłynął do Indii, nazwał napotkaną tam ludność tubylczą **Indianami**. W rzeczywistości marynarze dotarli do wysp u wybrzeży **Ameryki**, nazwanej potem **Nowym Światem**. Kolumb odkrył więc nowy kontynent, z czego najpewniej do śmierci nie zdawał sobie sprawy. W wyniku jego pomyłki rdzennych mieszkańców Ameryki do dziś nazywa się Indianami.



Poszukaj informacji o przedstawionych na zdjęciach przyrządach nawigacyjnych. Omów ich przeznaczenie.



Przybycie Krzysztofa Kolumba na wyspę Hispaniola (dziś Haiti) u wybrzeży Ameryki w 1492 roku (rycina z XVI wieku). Podczas tej podróży żeglarz odkrył również wyspy San Salvador [czyt. salvador] i Kubę.

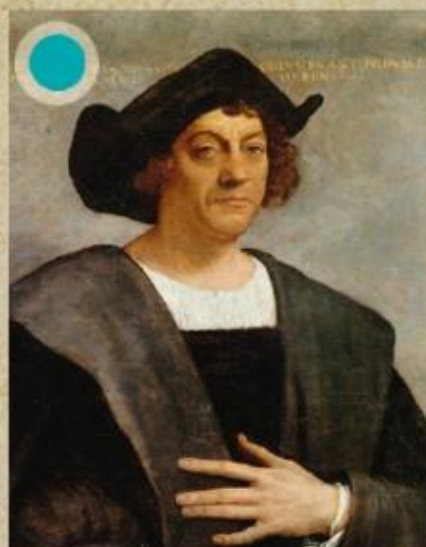
Wyprawy odkrywcze Europejczyków

Wiesz już, kim byli pierwsi europejscy odkrywcy i dokąd udało im się dopłynąć. Prześledź przebieg ważniejszych wypraw na mapie.





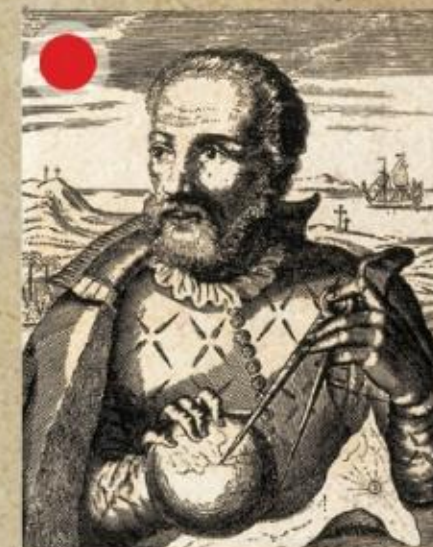
Bartłomiej Diaz
odkrywca Przylądka
Dobrej Nadziei



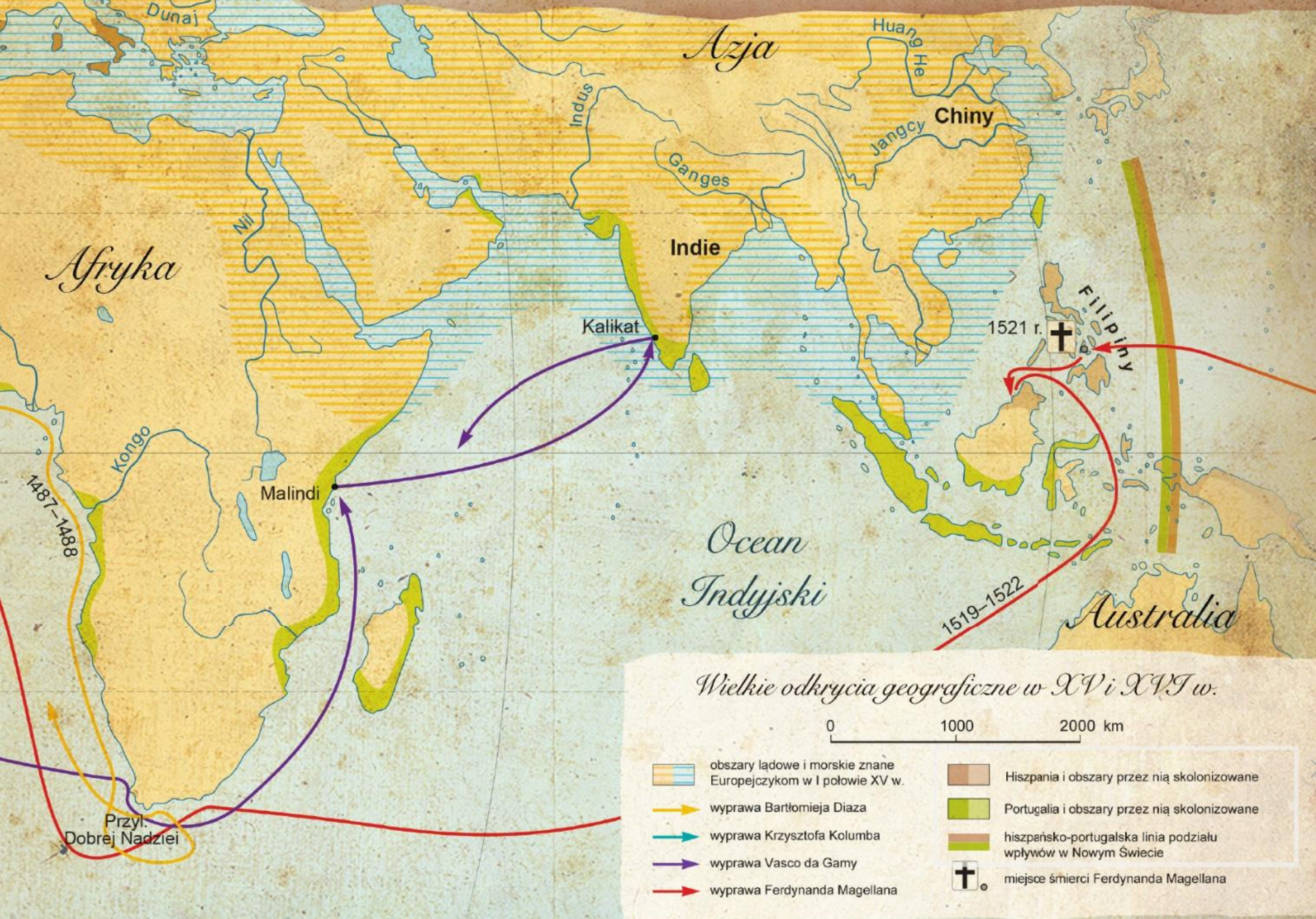
Krzysztof Kolumb
odkrywca Ameryki



Vasco da Gama
odkrywca drogi
morskiej do Indii



Ferdynand Magellan
kapitan pierwszej udanej
wyprawy dookoła świata



1. Opisz przebieg wypraw Krzysztofa Kolumba i Vasco da Gamy.
2. Wskaż na mapie ziemie skolonizowane przez Hiszpanię i Portugalię. W jaki sposób oba mocarstwa podzieliły między siebie wpływy na świecie?
3. Poszukaj informacji na temat karak i karawel. W czym przewyższały one średniowieczne statki, np. galery?

Ciekawe!



Jednym z celów podróży Ferdynanda Magellana było dotarcie do Moluków, czyli Wysp Korzennych, znajdujących się w Azji Południowo-Wschodniej. Wyspy słyną z upraw cennych roślin, z których uzyskuje się przyprawy korzenne, takie jak pieprz, goździki, cynamon, imbir czy gałka muskatołowa – stąd ich nazwa.



Replika okrętu Santa Maria w Puszczykowie



W muzeum Fiedlera w Puszczykowie znajduje się wierna kopia karaki Santa Maria, statku biorącego udział w wyprawie Kolumba. Obiekt ma 20 metrów długości, 6 metrów szerokości i tyle samo wysokości. Jest otwarty dla zwiedzających.



Ustal, na czyją cześć kontynent odkryty przez Kolumba otrzymał nazwę Ameryka.

Wyprawa Ferdynanda Magellana

Największym odkrywcą czasów nowożytnych, obok Krzysztofa Kolumba, był **Ferdynand Magellan** – portugalski żeglarz w służbie króla Hiszpanii. Postawił sobie za cel dopłynięcie do Azji trasą przez Atlantyk, a nie wzdłuż wybrzeży Afryki (jak uczynił to jego rodak Vasco da Gama). W **1519 roku** flotyła Magellana złożona z pięciu statków wypłynęła z Hiszpanii i po kilku miesiącach dotarła do Ameryki Południowej. Magellan, podążając na południe wzdłuż jej wybrzeży, opłynął ten kontynent. Następnie przedostał się na wody Oceanu Spokojnego. Stamtąd dotarł do Filipin, gdzie w roku 1521 zginął w bitwie stoczonej z ludnością tubylczą. Rok później ci członkowie jego załogi, którzy przeżyli, wrócili do Europy (z przeszło 250 osób podróż przetrwało zaledwie 18 marynarzy). Wyprawa Magellana miała doniosłe znaczenie – jej uczestnicy jako pierwsi opłynęli Ziemię, co potwierdziło jej kulisty kształt.

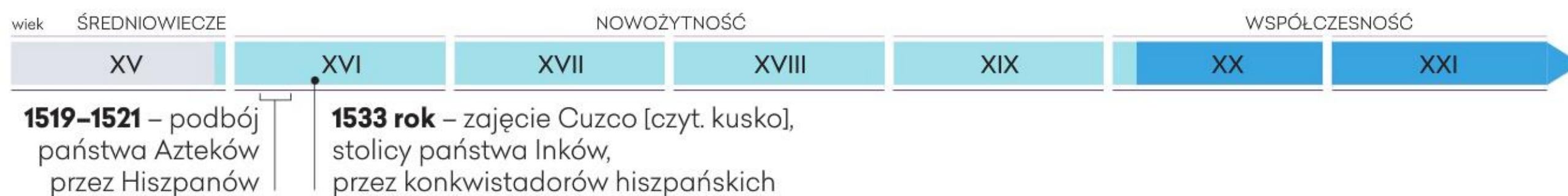
W skrócie

- W celu nawiązania bezpośrednich kontaktów handlowych ze Wschodem Europejczycy rozpoczęli poszukiwania drogi morskiej do Indii. Zapoczątkowało to epokę wielkich odkryć geograficznych.
- Jako pierwszy drogę morską do Indii odnalazł portugalski żeglarz Vasco da Gama. Miało to miejsce w 1498 roku.
- W 1492 roku Krzysztof Kolumb, włoski żeglarz w służbie dworu hiszpańskiego, odkrył Amerykę, nazywaną Nowym Światem.
- W 1519 roku Portugalczyk Ferdynand Magellan zorganizował pierwszą wyprawę dookoła świata. Potwierdziła ona ostatecznie kulisty kształt naszej planety.

Czy już umiesz?

- 1 Przedstaw przyczyny wielkich odkryć geograficznych.
- 2 Wyjaśnij, na czym polegało przełomowe znaczenie wypraw Vasco da Gamy, Krzysztofa Kolumba i Ferdynanda Magellana.
- 3 Część historyków uznaje odkrycie Ameryki za początek epoki nowożytnej. Czy słusznie? Uzasadnij odpowiedź.
- 4 Wyjaśnij, jaki wpływ na opisane wyprawy miał ówczesny rozwój techniki i kartografii.

1.4 Skutki wypraw odkrywczych



Podejmij temat

- Wymień kierunki ważniejszych wypraw odkrywczych z końca XV oraz z XVI wieku.

Początki podbojów i kolonizacji Ameryki

Wieść o odkryciu Ameryki rozniosła się w Europie bardzo szybko. Zubożali szlachcice, żołnierze i poszukiwacze przygód, żądni bogactw i ziemi, zaczęli organizować wyprawy do Nowego Świata w celu zdobycia ziemi i majątku. Uczestnicy tych zdobywczych wypraw, czyli **konkwistadorzy**, pochodzili najczęściej z Półwyspu Iberyjskiego. W XVI wieku konkwistadorzy hiszpańscy pod dowództwem **Ferdynanda Corteza** [czyt. korteza] opanowali państwo Azteków. Kilka lat później inny hiszpański zdobywca, **Francisco Pizarro** [czyt. fransisko pizarro], podbił imperium Inków. Na skutek wypraw konkwistadorów w połowie XVI wieku Hiszpanie skolonizowali olbrzymie obszary Ameryki Południowej i Środkowej z wyjątkiem terenów dzisiejszej Brazylii, które opanowali Portugalczycy.

Do końca XVI wieku Hiszpania i Portugalia były jedynymi państwami posiadającymi kolonie. Z czasem dołączyły do nich inne kraje (m.in. Anglia), a europejski **kolonializm** objął swym zasięgiem znaczne obszary w Ameryce, Azji i Afryce.



Na mocy układu z Tordesillas [czyt. tordesijas] z 1494 roku Hiszpania i Portugalia uzgodniły swój zasięg wpływów na świecie. Granicę ustalono na 48° południku długości geograficznej zachodniej. Z czasem wyznaczono jeszcze jeden południk – na półkuli wschodniej (zob. mapa na s. 16, 17).



Szybki podbój Ameryki przez Europejczyków był możliwy dzięki użyciu dział i broni palnej. Inkowie i Aztekowie nie znali takich narzędzi walki, dlatego się ich bali. Podobny strach budziły konie. Gdy Aztekowie po raz pierwszy w życiu zobaczyli te zwierzęta, uznali je za istoty boskie.

Europejczycy w Nowym Świecie

Przybycie Europejczyków do Ameryki miało fatalne skutki dla mieszkańców Nowego Świata. Zdobywcy zabierali Indianom ziemię i oddawali ją osadnikom z Europy. Wywozili też z kolonii bogactwa naturalne (np. złoto i srebro). Rdzennych mieszkańców Ameryki zmuszali do niewolniczej pracy w kopalniach i na plantacjach. Wskutek złego traktowania i chorób zawleczonych przez Europejczyków zginęło kilkanaście milionów Indian.

Europejczycy niszczyli kulturę rdzennych mieszkańców. Narzucali tubylcom swoją władzę, obyczaje i język. Indian siłą nawracano na chrześcijaństwo – zajmowali się tym misjonarze przybywający razem z konkwistadorami.

Do pracy w koloniach Europejczycy sprowadzali mieszkańców Afryki. Ludzie ci stawali się niewolnikami, pracowali głównie na plantacjach trzciny cukrowej. Od XVI wieku handel niewolnikami zaczął się rozwijać na coraz większą skalę.



Indianie pracowali niewolniczo w kopalniach złota i srebra, zlokalizowanych głównie w hiszpańskich koloniach w Ameryce Południowej. Nieprzystosowani do tego rodzaju życia i pracy – szybko ginęli z wycieńczenia. Ich miejsce zajmowali czarnoskórzy niewolnicy z Afryki, silniejsi i bardziej wytrzymali.

1. Oceń postępowanie Europejczyków względem Indian i czarnoskórych mieszkańców Afryki.
2. Wyjaśnij, dlaczego na podbity kontynent zaczęto sprowadzać ludność z Afryki.
3. Brazylijski uczyony, Leonard Boff, nazwał dzień 12 października 1492 roku (data odkrycia Ameryki przez Kolumba) Dniem Nieszczęścia Ameryki. Czy zgadzasz się z tą opinią? Uzasadnij odpowiedź.

Europa w czasach odkryć geograficznych

Na **Starym Kontynencie** skutki odkryć geograficznych były odczuwalne w wielu dziedzinach. Hiszpania i Portugalia, ówczesne morskie potęgi, umocniły swoją pozycję polityczną. Przyczyniła się do tego znajomość nowych szlaków handlowych przez te kraje oraz grabież bogactw kolonialnych.

Odkrycia spowodowały znaczne zmiany w gospodarce Europy. Między Starym Kontynentem a Nowym Światem kwitł **handel**. Ameryka stała się nowym rynkiem zbytu europejskich towarów – tkanin, wyrobów z żelaza i broni palnej. W miastach Europy Zachodniej zaczęto je wytwarzać na coraz większą skalę. Z kolei na nasz kontynent trafiały produkty sprowadzane z kolonii: pomidory, ziemniaki, kukurydza czy kakao. Dzięki rosnącej wymianie handlowej bogacili się kupcy oraz porty utrzymujące kontakty z Ameryką: Lizbona, Kadyks, Antwerpia, Amsterdam czy Londyn. Zmniejszyło się natomiast znaczenie portów śródziemnomorskich – pośredniczących w handlu z Lewantem, np. Wenecji i Genui.

Wyprawy zwiększyły wiedzę ludzi o świecie. Przyczyniły się też do rozwoju **nauk przyrodniczych**, w tym geografii i astronomii.

W skrócie

- Po odkryciu Ameryki Europejczycy zaczęli kolonizować Nowy Świat. Skutkiem kolonizacji było zniszczenie cywilizacji Indian.
- Do pracy w koloniach Europejczycy sprowadzali czarnoskórą ludność z Afryki. W ten sposób rozwinął się handel niewolnikami.
- Na skutek wielkich odkryć geograficznych na naszym kontynencie nastąpiło ożywienie gospodarcze. Ludzie rozszerzyli swoją wiedzę o świecie. Rozwinęły się też nauki przyrodnicze.

Czy już umiesz?

- 1 Wyjaśnij, kim byli konkwistadorzy.
- 2 Oceń wpływ odkryć geograficznych na życie społeczno-gospodarcze i kulturowe Europy oraz Nowego Świata.
- 3 Wymień produkty, które trafiły do Europy, dzięki odkryciom geograficznym. Wskaż te z nich, które obecnie są uprawiane także w Polsce.



Stary Kontynent – Europa.

Ciekawe!



Ludom Ameryki zawdzięczamy czekoladę. Z ziaren kakaowca Aztekowie przygotowywali napój zwany xocolatl [czyt. szokolatl], czyli gorzka woda. Do wyrobu czekolady wykorzystywali miążgę kakaową robioną z nasion.



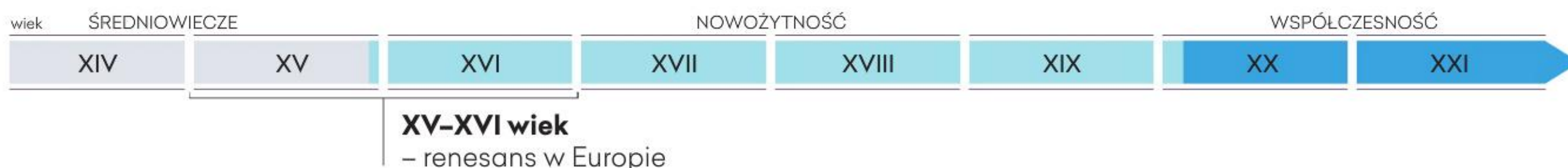
Muzeum Czekolady w Poznaniu

W Muzeum Czekolady poznasz historię jednego z najpopularniejszych produktów kolonialnych – kakao. Dowiesz się tu również wielu ciekawych rzeczy na temat czekolady, np. dotyczących sposobu jej produkcji.



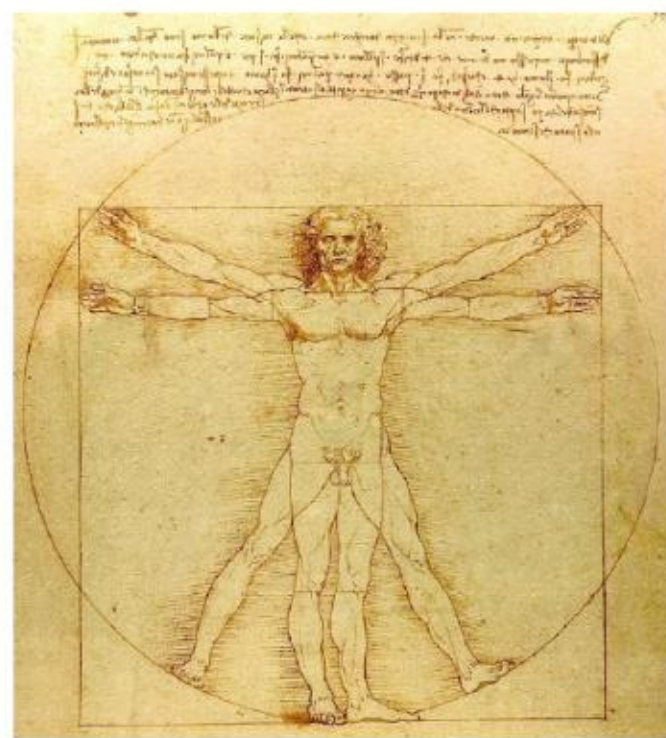
Sprawdź w internecie, co oznacza termin *Native Americans* [czyt. nejtiw amerikans]. Do kogo się on odnosi?

1.5 Renesans



Podejmij temat

- Przypomnij największe osiągnięcia starożytnych Greków i Rzymian.



Człowiek witruwiański to słynny rysunek Leonarda da Vinci [czyt. winczi]. Ilustruje fragment dzieła starożytnego architekta Witruwiusza. Szkic ukazuje ludzkie ciało z zachowaniem doskonałych proporcji, które posłużyły starożytnym do ustalenia idealnych proporcji w architekturze.

Człowiek w centrum zainteresowania

Literatura, filozofia, teatr, prawo – to tylko niektóre osiągnięcia starożytnych Greków i Rzymian. Ten bogaty dorobek zachwycił potomnych, szczególnie we Włoszech, gdzie zachowało się wiele starożytnych zabytków. W XIV wieku, właśnie w Italii, narodził się **humanizm** (łac. *humanus* – ludzki). Był to prąd umysłowy polegający na odrodzeniu kultury antycznej. Humanizm sprowadzał się jednak nie tylko do zainteresowania dziełami starożytnych mistrzów. Jego przedstawiciele głosili, że **człowiek** jest najwyższą wartością. Uważali – w przeciwieństwie do średniowiecznych filozofów – że to nie Bóg, ale właśnie istota ludzka stoi w centrum wszechświata. Humanisci nie negowali wiary chrześcijańskiej, zwykle byli ludźmi głęboko wierzącymi. Jednak nie zgadzali się z poglądem, że jedynym celem człowieka jest osiągnięcie zbawienia. Tym samym odrzucali ascezę jako model życia. Zamiast tego głosili pochwałę ziemskiego istnienia we wszelkich jego przejawach – interesowali się podróżami, przyrodą, nauką, filozofią itp. To humanistyczna ciekawość świata pchnęła człowieka ku dalekim łądom i stała się jedną z przyczyn odkryć geograficznych.

Humanizm zmienił podejście ludzi do życia i świata. Przeobrażenia te były na tyle duże, że zostały uznane za początek nowej epoki w kulturze – **renesansu**, czyli **odrodzenia**. Narodziła się ona u progu nowożytności i trwała w wiekach XV i XVI.

Florencja – kolebka renesansu. Rycina z XVI wieku przedstawia panoramę miasta.



Filozofia renesansu

Renesansowi myśliciele wiele uwagi poświęcali sprawom wiary. Tym zagadnieniem interesował się między innymi **Erazm z Rotterdamu**. Niderlandzki filozof był jednym z najważniejszych myślicieli epoki. Erazm miłował antyk i Biblię. Uważał, że humanizm oraz chrześcijańskie wartości wzajemnie się nie wykluczają. Ideałem nie był dla niego człowiek pobożny i ślepo posłuszny Kościołowi, lecz wykształcony chrześcijanin umiejący obiektywnie ocenić sytuację w Kościele. Sam Erazm, pomimo głębokiej wiary w Boga, bezwzględnie krytykował tę instytucję za nadużycia i zepsucie duchownych.

Potęga ludzkiego rozumu

Humaniści wierzyli w nieograniczone możliwości poznawcze ludzkiego umysłu. Dlatego w odrodzeniu nastąpił znaczny rozwój **nauki** – powstały na przykład pierwsze dokładne opisy anatomii człowieka. Dokonał się postęp w dziedzinie astronomii. Jej przedstawicielami byli **Mikołaj Kopernik** i **Galileusz**. W odrodzeniu skonstruowano wiele wynalazków – zegarek, mikroskop czy lunetę. Ogromne znaczenie miało wynalezienie około 1450 roku prasy drukarskiej przez niemieckiego złotnika **Jana Gutenberga**. Wybitnym renesansowym konstruktorem był najbardziej wszechstronny twórca epoki – **Leonardo da Vinci**.

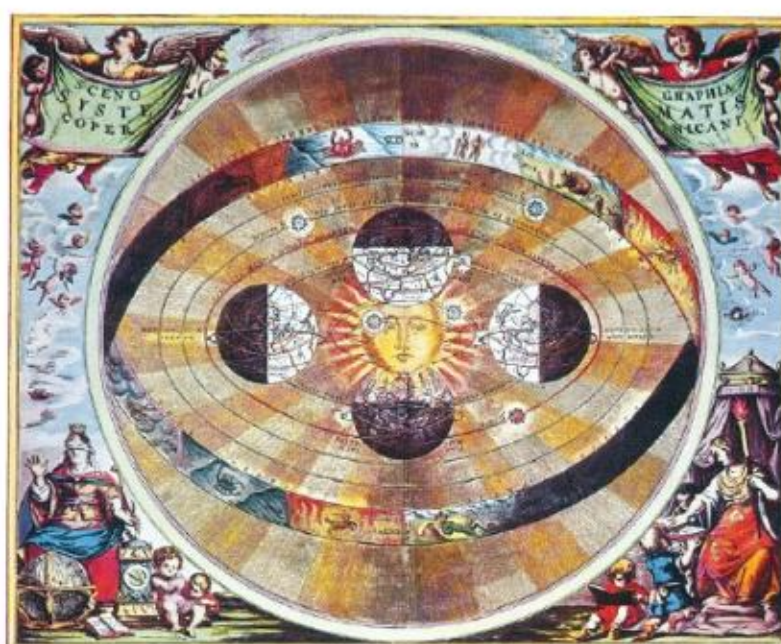


Erazm z Rotterdamu był wielkim zwolennikiem tolerancji.

Sprzeciwiał się wojnie jako sposobowi rozwiązywania konfliktów między państwami. Jego największym dziełem była *Pochwała głupoty*, w którym wypowiadał się na temat natury człowieka i ośmieszał ludzkie wady.



Leonardo da Vinci był włoskim artystą, pisarzem, matematykiem i myślicielem. Stworzył projekty maszyn latających (zob. rysunek), wozów bojowych, spadochronu, łodzi podwodnej, a także skomplikowanych systemów hydraulicznych. Jego wynalazki wyprzedzały swoją epokę i nie weszły do użytku za życia twórcy.



Teoria heliocentryczna **Mikołaja Kopernika** zakładała, że Ziemia krąży wokół Słońca. Astronom opisał ją w dziele *O obrotach sfer niebieskich*. Tym samym obalił powszechny wówczas pogląd, że Ziemia znajduje się w centrum wszechświata, a Słońce krąży wokół niej. Papież uznał tę teorię za sprzeczną z nauką Kościoła.



Wybitnym astronomem epoki renesansu był także włoski fizyk i filozof – **Galileusz**. Jako pierwszy zbudował lunetę do obserwacji nieba. Odkrył góry na Księżycu, satelity Jowisza i plamy na Słońcu. Podczas obserwacji Słońca znalazł potwierdzenie na słuszność teorii heliocentrycznej Kopernika.

Sztuka renesansowa

W renesansie największy przewrót dokonał się w dziedzinie sztuki. Twórcy przestali być anonimowymi rzemieślnikami. Stali się artystami, którzy pracowali na zlecenie bogatych mecenasów. Władcy, biskupi i członkowie rodów patrycjuszowskich zamawiali dzieła, które miały rozśławiać ich w świecie.



Obraz *Mona Lisa* **Leonarda da Vinci** stanowi przykład popularnego w XVI wieku malarstwa portretowego.



Malarze stosowali nowe techniki – światłocień i perspektywę. Przodował w tym **Leonardo da Vinci**. W Mediolanie stworzył wspaniałe malowidło ściennie – *Ostatnią Wieczerzę*. Ukazał na nim pożegnalną wieczerzę Jezusa z apostołami.

Architektura renesansu

W dziedzinie architektury artyści czerpali ze wzorów antycznych. Projektowane przez nich kościoły nie były już tak wysokie i strzeliste jak gotyckie katedry, ale niższe i mniej okazałe. Urzekły za to prostotą konstrukcji i harmonią. Zamiast potężnych zamków, charakterystycznych dla epoki średniowiecza, wznoszono stylowe pałace i rezydencje. Budowano także inne obiekty świeckie, takie jak ratusze miejskie, kamienice, budynki handlowe, zbrojownie, spichlerze itp. Chętnie stosowano elementy znane już w starożytności – zwłaszcza **kolumny i kopuły**.



Jednym z najwspanialszych przykładów architektury renesansowej jest katedra Santa Maria del Fiore we Florencji. Wieńczy ją olbrzymia kopuła, którą zaprojektował wybitny włoski architekt Filippo Brunelleschi [czyt. bruneleski].



Twórcy tego okresu nadal chętnie ukazywali sceny religijne, ale częściej zajmowali się tematyką świecką. Przykładem takiego dzieła jest fresk **Rafaella Szkoła ateńska**. Jego autor przedstawił na nim spotkanie starożytnych filozofów, m.in. Platona i Arystotelesa.



Jednym z najbardziej utalentowanych twórców doby renesansu był **Michał Anioł** – włoski rzeźbiarz, malarz i architekt. Jego słynnym dziełem jest marmurowa *Pietà*, ukazująca Matkę Bożą, która opłakuje martwego syna spoczywającego na jej kolanach.

W skrócie

- Wiek XV i XVI to w Europie czasy renesansu (odrodzenia). Dominował wtedy prąd umysłowy zwany humanizmem. W centrum zainteresowania humanistów był człowiek i jego życie ziemskie.
- Do najwybitniejszych ludzi renesansu należeli między innymi włoscy malarze i architekci Leonardo da Vinci i Michał Anioł, polski astronom Mikołaj Kopernik oraz niderlandzki filozof Erazm z Rotterdamu.

Czy już umiesz?

- 1 Wyjaśnij, w jaki sposób renesansowi artyści i uczeni realizowali słynne zdanie starożytnego komediopisarza Terencjusza: *Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce*.
- 2 Sprawdź, co to znaczy być człowiekiem renesansu. Czy znasz osobiście takiego człowieka?
- 3 Stwórz w dowolnym programie komputerowym prezentację na temat wybranego dzieła z epoki renesansu.



Obraz Leonarda w Polsce

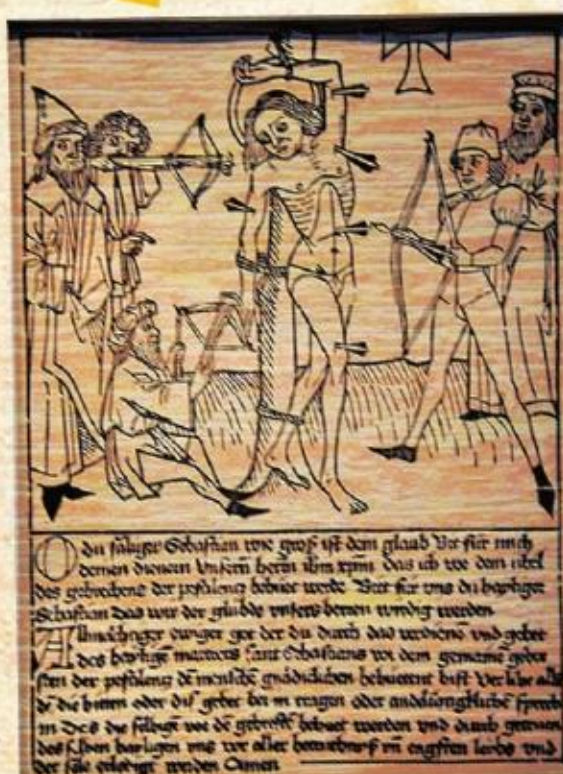
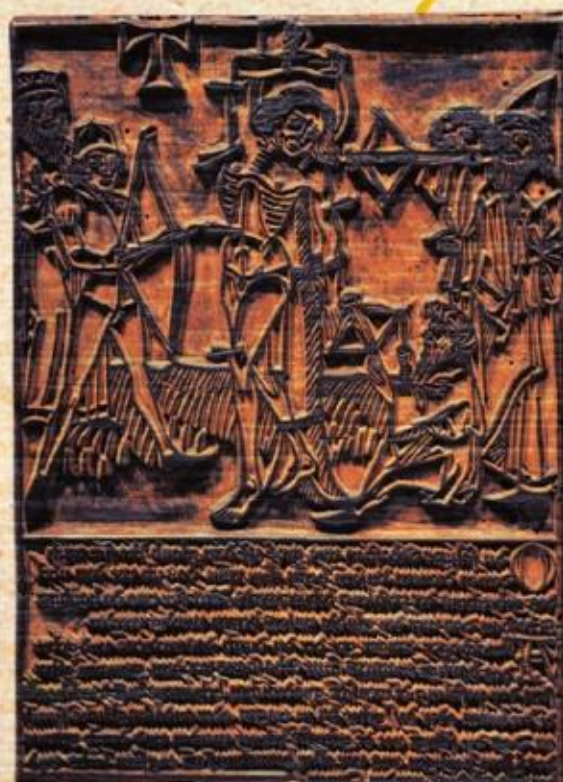


Jedynym dziełem autorstwa Leonarda da Vinci w polskich zbiorach jest *Dama z gronostajem*. Obraz został namalowany około 1491 roku. Obecnie jest eksponowany w Muzeum Narodowym w Krakowie.



Druk – epokowy wynalazek

Zanim wynaleziono druk, przygotowanie jednego egzemplarza książki zajmowało wiele miesięcy. Kopista ręcznie przepisywał tekst, iluminator zaś mozolnie ozdabiał go miniaturami. Książek było mało i dlatego miały wysoką cenę. Upowszechnienie prasy drukarskiej, wynalezionej przez Jana Gutenberga, przyspieszyło proces powielania tekstów. Z tego powodu książki stały się tańsze i dostępne dla większej liczby ludzi. Dzięki temu nowe idee polityczne czy religijne dużo prędzej się rozprzestrzeniały.



Drzeworyt – poprzednik druku

Różne metody powielania tekstów lub rysunków były znane już w starożytności. Jedną z nich stanowił drzeworyt. Na drewnianym klocku umieszczano tekst albo rysunek, a następnie wycinano tło. W ten sposób uzyskiwano wypukłe kształty, które potem pokrywano farbą i odbijano na papierze (jak pieczęcią). Na zdjęciach: blok drewna z wypukłymi literami i ilustracją (po lewej stronie) oraz jego XV-wieczna odbitka ukazująca męczeństwo św. Sebastiana.



Ruchome czcionki drukarskie

Druk usprawniło zastosowanie ruchomych czcionek. Nazywa się tak kostki, które odbijają pojedyncze znaki drukarskie (np. litery). Ruchome czcionki jako pierwsi już w XI wieku zastosowali Chińczycy. Używał ich również Jan Gutenberg, który skonstruował aparat do ich odlewania. Dzięki temu czcionki można było wykonać tanio i szybko.



Skład tekstu

W drukarni tekst książki najpierw należało złożyć. Składem zajmował się zecer, który układał czcionki z literami od prawej do lewej strony (w lustrzanym odbiciu) na specjalnej tacce. Odstępy między wyrazami uzyskiwał dzięki wstawianiu między poszczególne słowa małych metalowych bloczków. Nie odbijały się one na papierze, gdyż były niższe od czcionek. Złożone teksty przenoszono na formę drukarską – tym zajmował się drukarz.

Nowożytna drukarnia



- 1 Zecerzy wykonują skład tekstu, korzystając ze wzorów, czyli ręcznie zapisanych kart.
- 2 Tekst złożony z czcionek drukarz umieszcza w metalowej ramie. Następnie taką formę kładzie na prasie drukarskiej, po czym nanosi na nią specjalną farbę.
- 3 Formę pokrytą farbą inny pracownik drukarni dociska śrubą do papieru. Na nim zostaje odbicie wypukłych części, np. tekst (za pomocą jednej formy drukarskiej można było wykonać wiele odbitek). Wydrukowane arkusze rozwiesza się, aby farba wyschła.
- 4 Książki w postaci luźnych arkuszy czekają gotowe do sprzedaży (w czasach renesansu zdobienie i oprawę pozostawiano nabywcy).

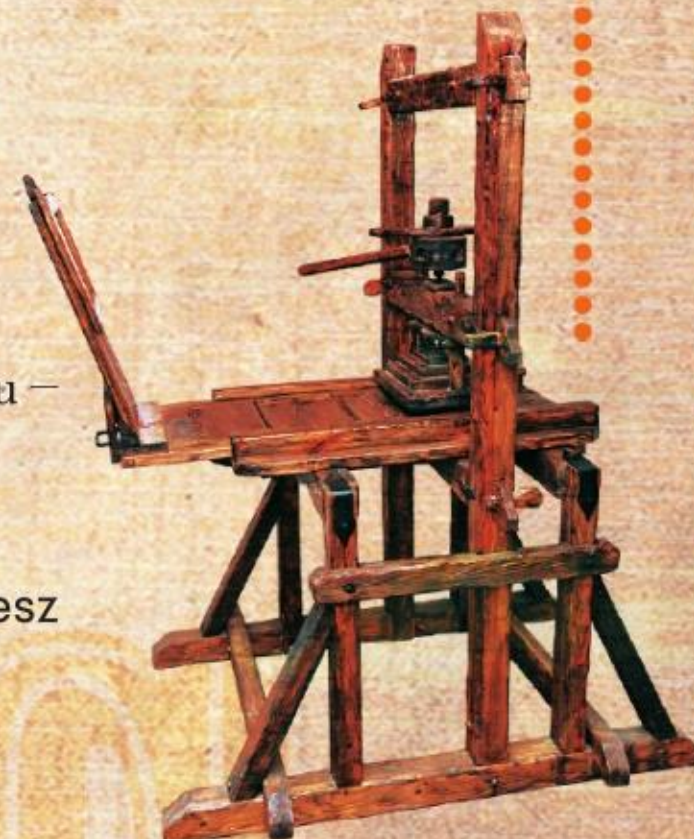
Biblia Gutenberga

Najważniejszym dziełem wydrukowanym przez Jana Gutenberga była łacińska Biblia, znana jako Biblia Gutenberga. Pochodzi ona z połowy XV wieku. Spośród około 200 egzemplarzy do naszych czasów zachowało się 46 sztuk. Jeden z nich jest przechowywany w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie. Na zdjęciu: strona z Biblii Gutenberga.



Prasa drukarska

Jan Gutenberg na potrzeby druku wykorzystał prasę śrubową. Urządzenie to – znane już w antyku – było używane do produkcji wina i uzyskiwania soku z owoców.



Wykonaj swoje imię sposobem zbliżonym do opisanej metody. W tym celu możesz użyć farby plakatowej i na przykład czcionek wykonanych z ziemniaków.

1.6 Nowe wyznania religijne



Podejmij temat



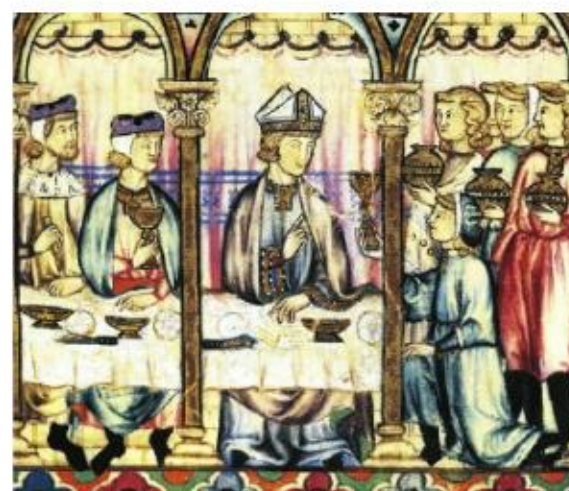
Obejrzyj ilustracje i powiedz, które z postaw średniowiecznego duchowieństwa budziły szacunek, a które mogły wywoływać oburzenie.



Praca w polu



Nieumiarkowanie w piciu



Gromadzenie bogactw



Przepisywanie ksiąg



Listy odpustowe były dokumentami, w których Kościół zaświadczał o darowaniu kar za grzechy. Wierni uważali, że zakup takich listów pomoże im w uzyskaniu życia wiecznego. Powyżej: drzeworyt, na którym sprzedaż odpustów ukazano jako zwykły jarmark.

Kościół katolicki na początku epoki nowożytnej

Duchowni w średniowieczu sprawowali bardzo ważne posługi. Nauczali zasad wiary chrześcijańskiej, nawracali pogan, zajmowali się edukacją i kulturą (przepisywali księgi, gromadzili zbiory biblioteczne). W społeczeństwie – w porównaniu z innymi stanami – cieszyli się ogromnymi przywilejami. Tymczasem poziom moralny i intelektualny znacznej części kleru był bardzo niski. Wielu księży zaniedbywało swoje powinności względem wiernych i prowadziło świeckie życie, np. łamało celibat i gromadziło bogactwa. Wyżsi hierarchowie czerpali zaś duże dochody ze sprzedaży kościelnych godności i majątków – praktyka ta nosi nazwę **symonii**. Duchowni często posuwali się też do faworyzowania swoich krewnych przy obsadzaniu stanowisk, czyli **nepotyzmu**. Dotkliwy dla wiernych był wyzysk podatkowy ze strony Kościoła, który oczekiwał danin w postaci dziesięciny oraz **świętopietrza**. Nazywa się tak opłatę wnoszoną dawniej na rzecz papieża przez kraje chrześcijańskie. Ponadto kler czerpał zyski ze **sprzedaży odpustów**. Bogacenie się Kościoła kosztem wielu ludzi oraz zeświecczenie księży i mnichów stały się powodem niezadowolenia znacznej części społeczeństwa.

Marcin Luter i reformacja

Na początku XVI wieku coraz więcej ludzi odczuwało potrzebę reformy Kościoła. Jednym z nich był niemiecki teolog i zakonnik – **Marcin Luter**. W **1517 roku** przybił on na drzwiach kościoła w Wittenberdze dokument, w którym spisał 95 przełomowych tez. Nawoływał w nich kościelnych dostojników do zaprzestania handlu odpustami, uważał to bowiem za niezgodne z Biblią.

Z czasem Luter sformułował obszerny program naprawy Kościoła oraz przedstawił swoje poglądy religijne. Zakonnik uważał, że tylko człowiek obdarzony przez Boga łaską **wiary** może zostać zbawiony. Nie uchronią go przed potępieniem dobre uczynki ani tym bardziej odpusty. Za jedyne źródło wiary Luter uznał **Biblię**. Jednocześnie odrzucił obrzędy ustanowione przez Kościół, w tym sakramenty (poza chrztem i komunią świętą). Luter głosił potrzebę zniesienia kościelnej hierarchii i celibatu duchownych. Jego poglądy spotkały się ze sprzeciwem papieża Leona X, który mnicha ekskomunikował.

Tezy Lutra zyskiwały w Niemczech dużą popularność i szybko, za sprawą druku, zaczęły oddziaływać na całą Europę. Tak narodził się ruch religijny zwany **reformacją**. Miał on na celu uzdrowienie sytuacji w Kościele, w konsekwencji doprowadził do jego podziału. Na skutek nieugiętej postawy papieża zwolennicy reformacji odstąpili od wiary katolickiej. W ten sposób powstało kilka nowych Kościołów chrześcijańskich. Ich wyznawców określamy mianem **protestantów**. Jednym z wyznań protestanckich był luteranizm.



Marcin Luter zajął ważne stanowisko w sprawach stosunków państwo – Kościół. Domagał się podporządkowania Kościoła władzy świeckiej oraz **sekularyzacji** zakonów. Oznaczała ona przejście zakonników do stanu świeckiego oraz przejęcie majątków kościelnych przez państwo. Takie poglądy odpowiadały wielu książętom niemieckim. Popierali oni Lutra, licząc na przejęcie dóbr kościelnych w swoich krajach.

Więcej na temat

Wojny religijne w Niemczech

Jednym z następstw reformacji były wieloletnie wojny religijne na terenie Rzeszy Niemieckiej. Toczyły się one między cesarzem Karolem V z katolickiej dynastii Habsburgów a tymi książętami Rzeszy, którzy opowiedzieli się za reformacją. Walki zakończył pokój religijny w **Augsburgu** zawarty w **1555 roku** między katolikami a luteranami – wprowadzał on zasadę *czyj kraj, tego religia*. Na jego mocy książęta Rzeszy uzyskali od cesarza możliwość swobodnego wyboru religii. Nie dotyczyło to jednak ich poddanych, którzy musieli przyjąć wyznanie swego księcia.

- Jak oceniasz postanowienia pokoju w Augsburgu? Dla kogo mogły być one satysfakcjonujące, a dla kogo – nie?



Pokój w Augsburgu
(rycina z XVII wieku)

Predestynacja – teoria, według której Bóg przeznaczył jednych ludzi do zbawienia, a innych skazał na potępienie. Człowiek nie ma zatem wpływu na to, czy osiągnie po śmierci zbawienie.

Kalwinizm

Twórcą innego wyznania protestanckiego – **kalwinizmu** – był francuski teolog **Jan Kalwin**. Za podstawę wiary uznał on Biblię. Kalwini, w odróżnieniu od luteranów, wierzyli w **predestynację**, czyli przeznaczenie. Sprzeciwiali się zwierzchności władców świeckich nad Kościołem. Pragnęli, by zarząd nad tą instytucją sprawowały zarówno osoby duchowne, jak i świeckie – i w taki sposób zorganizowali swoją wspólnotę. Kalwini, podobnie jak luteranie, nie uznawali hierarchii kościelnej, kultu świętych, celibatu i większości sakramentów. W życiu codziennym przestrzegali surowych zasad moralnych: cenili skromność i pracowitość. Kalwinizm rozpowszechnił się między innymi w Szwajcarii (gdzie działał Kalwin) oraz we Francji.



Wojny religijne we Francji

W XVI wieku jednym z fundamentów władzy monarszej we Francji był Kościół, niemal całkowicie podporządkowany katolickiej dynastii **Walezjuszów**. Francuscy królowie mieli wpływ na obsadę stanowisk kościelnych i rozporządzali dobrami duchowieństwa. Nie chcieli więc, by ktokolwiek podważał pozycję tego stanu. Z tego powodu zwalczali rozprzestrzeniający się w kraju kalwinizm. **Hugenoci**, czyli francuscy kalwini, byli prześladowani, a ich prawa – ograniczane. Pomimo to uzyskali poparcie części możnych rodzin i zdobyli znaczne wpływy. Nasilający się konflikt między hugenotami a katolikami doprowadził do wybuchu wojny domowej w latach 60. XVI wieku. Zakończył ją dopiero edykt wydany w **1598 roku** w mieście **Nantes** [czyt. nant] przez króla Henryka IV Burbona. Na mocy edyktu nantejskiego hugenoci uzyskali we Francji wolność wyznania.

Jednym z najkrwawszych epizodów wojen religijnych we Francji była noc św. Bartłomieja, czyli rzeź hugenotów dokonana przez katolików w Paryżu w 1572 roku. Doszło do niej podczas wesela zorganizowanego z okazji ślubu siostry króla Francji z przywódcą francuskich wyznawców kalwinizmu, królem Henrykiem Nawarskim (późniejszym Henrykiem IV Burbonem). Śmierć poniosło wtedy około trzech tysięcy hugenotów.



Powstanie Kościoła anglikańskiego

Reformacja objęła również Anglię, ale w tym państwie, inaczej niż we Francji, inicjatorem zmian był sam król – **Henryk VIII Tudor** (lata panowania: 1509–1547). Monarcha dążył do wzmocnienia swojej władzy. Nie mógł jednak liczyć w tym względzie na arystokrację i książąt, którzy z niepokojem obserwowali jego działania. Król zamierzał zatem pozyskać dla swych planów poparcie średniej szlachty. Aby to uczynić, planował przekazać przedstawicielom tej grupy ziemię. Król nie posiadał dóbr ziemskich, które mógłby nadać. Postanowił więc przejąć majątek należący do Kościoła.

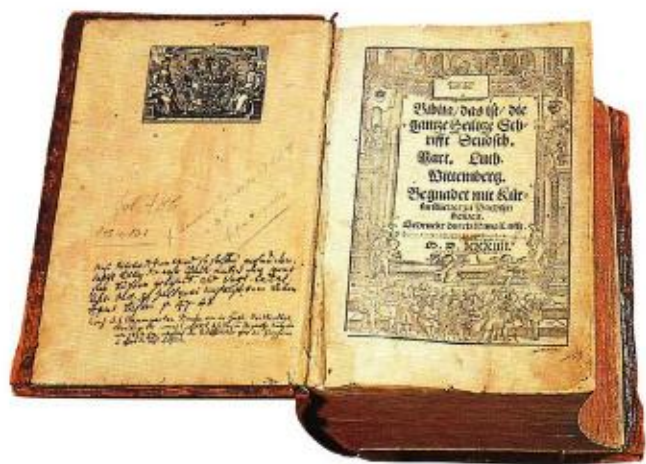
W **1534 roku** Henryk VIII wydał **akt supremacji**, w którym ogłosił się głową angielskiego Kościoła. Król podporządkował sobie biskupów, rozwiązał zakony i przejął dobra kościelne. Zmiany te doprowadziły do utworzenia **Kościoła anglikańskiego** (niezależnego od papieża). Początkowo zachowywano katolickie obrzędy i prawdy wiary, jednak w drugiej połowie XVI wieku Kościół zreformowano w duchu kalwińskiego. Pomimo tego jego głową pozostał król Anglii.



Jako pretekst do zerwania z Rzymem król Henryk VIII wykorzystał odmowę udzielenia mu rozvodu z pierwszą żoną – Katarzyną Aragońską przez papieża Klemensa VII.



1. Wymień kraje, w których reformacja odniosła największe sukcesy.
2. Wskaż państwa, które w czasie reformacji pozostały katolickie.



Marcin Luter dokonał pierwszego przekładu Biblii (na zdjęciu) z łaciny i greki na język narodowy (niemiecki). Jego śladem poszli protestanci z innych krajów Europy, również z Polski. W drugiej połowie XVI wieku ukazała się Biblia brzeska – kalwiński przekład Biblii na język polski.



Dzień 31 października – Święto Reformacji

Na pamiątkę wystąpienia Marcina Lutra w Wittenberdze dzień 31 października został ustanowiony Świętem Reformacji. Protestanci w całej Europie, także w naszym kraju, spotykają się na uroczystych nabożeństwach, po nich często są organizowane spotkania kulturalno-naukowe.



Sprawdź w atlasie lub internecie, w których krajach europejskich protestanci stanowią współcześnie największy odsetek mieszkańców.

Znaczenie reformacji

Reformacja zapoczątkowała w wielu krajach podziały wyznaniowe, które doprowadziły do **wojen religijnych**. Konflikty na tym tle wybuchały w Europie jeszcze długo, np. w XVII wieku w Anglii, we Francji i Rzeszy Niemieckiej.

Oprócz negatywnych następstw reformacja przyniosła również korzyści. Jednym z nich był **rozwój oświaty**, niezbędny do szerzenia i umacniania nowych idei. Protestanci zakładali w Europie liczne szkoły średnie – **gimnazja**, w których uczono czytania i pisania po łacinie. Uważano bowiem, że jest to umiejętność podstawowa, która umożliwia każdemu człowiekowi poznanie Biblii niezależnie od nauk Kościoła. Aby Pismo Święte stało się zrozumiałe dla większej grupy odbiorców, protestanccy teologowie, jako jedni z pierwszych, dokonywali jego przekładów na języki narodowe. Zapoczątkowało to w wielu krajach rozwój literatury narodowej – pod wpływem reformacji liczni pisarze i poeci zaczęli bowiem tworzyć w językach ojczystych.

W skrócie

- W XVI wieku w Europie narodził się ruch religijny zwany reformacją. Jej skutkiem był podział wewnątrz Kościoła i powstanie wyznań protestanckich. Między katolikami a protestantami dochodziło do wojen religijnych, np. w Rzeszy Niemieckiej i we Francji.
- Do najwybitniejszych przedstawicieli reformacji zaliczamy Marcina Lutra i Jana Kalwina. Luteranie i kalwini oparli swoją wiarę jedynie na Piśmie Świętym. Odrzucili między innymi katolicką hierarchię kościelną i celibat duchownych.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz sytuację w Kościele katolickim na początku epoki nowożytnej.
- 2 Porównaj poglądy Marcina Lutra i Jana Kalwina.
- 3 Wyjaśnij, jak kupowanie listów odpustowych za pieniądze miało się do teorii predestynacji.
- 4 Wyłumacz, dlaczego królowie Francji zwalczali hugenotów.
- 5 Opisz przyczyny reformacji w Anglii. Porównaj je z przyczynami reformacji w Niemczech i we Francji.



1.7 Kontrreformacja i barok



Podejmij temat

- Przypomnij przyczyny reformacji.
- Wyjaśnij, dlaczego protestanci przywiązywali dużą wagę do rozwoju szkolnictwa.

Kontrreformacja i utworzenie zakonu jezuitów

Reformacja doprowadziła do podziału w Kościele katolickim i poważnie go osłabiła. W tej sytuacji papiestwo zrozumiało konieczność podjęcia działań naprawczych. Tak narodziła się **kontrreformacja** – ruch będący odpowiedzią na reformację. Rozwijał się on od połowy XVI do połowy XVIII wieku i miał na celu uzdrowienie Kościoła.

Jednym z pierwszych przejawów kontrreformacji było powołanie w 1540 roku zakonu **jezuitów**, zwanego również Towarzystwem Jezusowym. Jego założycielem był hiszpański teolog i ksiądz **Ignacy Loyola** [czyt. lojola]. Jezuici stali się ważnym narzędziem do walki z reformacją. Nauczali ludzi zasad wiary chrześcijańskiej, wygłaszali kazania i podejmowali **polemiki** z protestanckimi uczonymi. Wobec innych wyznań jezuici wykazywali się skrajną nietolerancją. Zaciekle zwalczali **heretyków**. Kościół katolicki nazywał tak wszystkich, którzy głosili poglądy niezgodne z jego naukami, w tym protestantów.

Działalność edukacyjna i misyjna jezuitów

Jezuici rozwinęli swoją działalność przede wszystkim na polu edukacji. W Europie powstały liczne szkoły jezuickie – **akademie i kolegia** (szkoły średnie). Ich nadrzędnym celem było wychowanie młodzieży w duchu katolickim. Stąd wynikał większy niż w gimnazjach protestanckich nacisk na nauczanie treści religijnych. Szkoły jezuickie często zakładano w miastach, w których rozwijała się reformacja, co skutecznie hamowało jej postępy. Jezuici zajmowali się również pracą misyjną. Jako pierwszy zakon w dziejach upowszechniali wiarę katolicką w Nowym Świecie, szczególnie w Ameryce Południowej.



Jezuici byli starannie przygotowywani do pracy duszpasterskiej i oświatowej. Ślubowali bezwzględne posłuszeństwo papieżowi. Ignacy Loyola (na obrazie) mawiał: *Tak dalece powinniśmy być zgodni z Kościołem katolickim, ażeby uznać za czarne to, co naszym oczom wydaje się białe, jeśliby Kościół określił to jako czarne.*

Polemika – spór publiczny, przeważnie pisemny, na ważne tematy.



Jedną z ofiar inkwizycji był włoski humanista Giordano [czyt. dziordano] Bruno, zwolennik teorii heliocentrycznej. Pomimo długoletniego więzienia nie odwołał swoich poglądów przed trybunałem inkwizycyjnym. Został spalony na stosie na placu Campo de' Fiori [czyt. kampo de fiorj] w Rzymie. Obecnie w tym miejscu znajduje się jego pomnik (na zdjęciu).

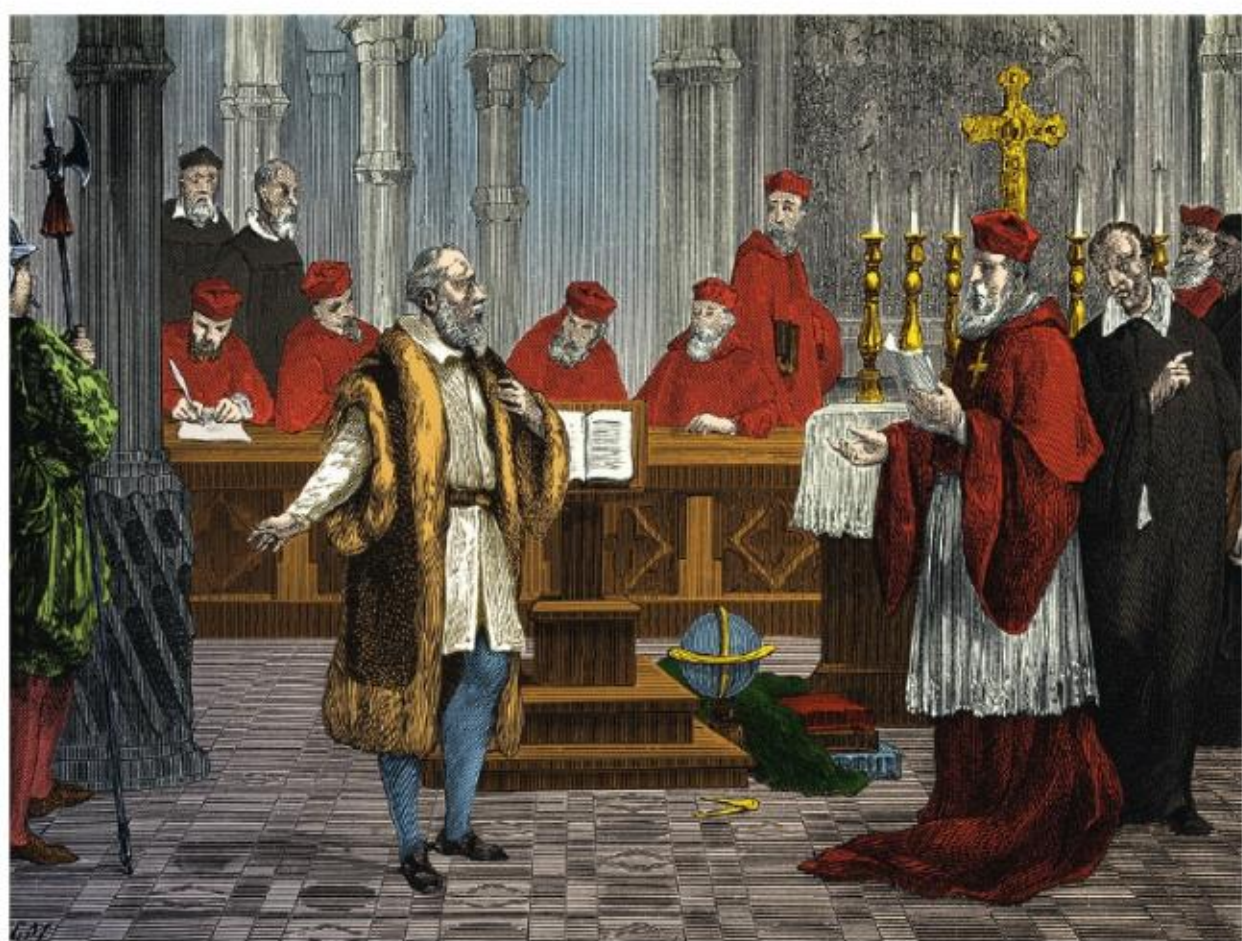


Inkwizycja i Indeks ksiąg zakazanych

W zwalczaniu heretyków Kościół katolicki stosował rozmaite środki, np. palenie protestanckich ksiąg. Jednak głównym narzędziem walki była **inkwizycja**. Ta śledczo-sądownicza instytucja miała na celu ściganie i karanie heretyków. Istniała wprawdzie od średniowiecza, ale w XVI wieku wzmocniono i usprawniono jej działanie. Papież Paweł III powołał wówczas **Święte Oficjum**. Zadaniem tego organu było nadzorowanie trybunałów inkwizycyjnych w katolickich krajach Europy. W skład Świętego Oficjum weszli kardynałowie – najważniejsi, obok papieża, dostojnicy kościelni, współodpowiedzialni za kierowanie Kościołem.

Podczas prowadzonych śledztw inkwizytorzy, którymi zostawali najczęściej zakonnicy, starali się za wszelką cenę udowodnić winę ludziom posądzonym o herezję. W tym celu więzili ich i poddawali straszliwym torturom. Tysiące osób, często niesłusznie oskarżonych przez inkwizycję, poniosło śmierć przez spalenie na stosie.

Aby zapobiec rozprzestrzenianiu się idei reformacji, Kościół opracował również **Indeks ksiąg zakazanych**. Był to spis lektur, których katolikom nie wolno było czytać bez zgody władz kościelnych. Pierwszy indeks opublikowano w 1559 roku. Trafiło na niego między innymi dzieło Mikołaja Kopernika *O obrotach sfer niebieskich*. Opisaną w nim teorię heliocentryczną Kościół uznał bowiem za sprzeczną ze swoimi naukami.



Przed sądem inkwizycyjnym stanął między innymi wybitny uczony epoki renesansu – Galileusz. Podczas śledztwa wycofał swoje poparcie dla teorii heliocentrycznej Kopernika i w ten sposób uniknął śmierci.



Inkwizycja hiszpańska należała do najsurowszych w Europie. Podlegała bezpośrednio królowi Hiszpanii. Jak szacują historycy, liczba jej ofiar w tym państwie mogła wynieść nawet 10 tysięcy osób.

Sobór trydencki i reforma Kościoła katolickiego

- ✕ Oprócz walki z reformacją Kościół podjął działania zmierzające do naprawy tej instytucji. Do Trydentu, miasta we Włoszech, zwołano **sobór powszechny** (tzw. **sobór trydencki**). Jego obrady toczyły się w latach **1545–1563**. Podczas nich potępiono reformację. Potwierdzono też zasady wiary katolickiej. Uznano, że wyraża je nie tylko **Pismo Święte**, jak głosili protestanci, ale też **nauka Kościoła** – m.in. dzieła pisarzy i teologów tworzących w okresie wczesnego chrześcijaństwa oraz postanowienia soborów. Biskupi utrzymali sakramenty, odpusty, kult świętych i celibat duchownych. Potwierdzili też nieomylność papieża w sprawach wiary i jego zwierzchnictwo nad całą hierarchią kościelną oraz nad władzą świecką.

Sobór zapoczątkował reformę Kościoła – przyjęto na nim wiele nowych zasad dotyczących działalności i życia kleru. Wyższym dostojnikom kościelnym zakazano sprawowania kilku urzędów równocześnie. Aby zadbać o lepsze wykształcenie księży, powołano **seminaria duchowne** – szkoły wyższe przeznaczone dla kandydatów do stanu duchownego.

Sobór powszechny –

w Kościele katolickim:
zgromadzenie biskupów
całego świata obradujące
pod przewodnictwem papieża.



Obrady soboru trwały z przerwami przez 18 lat. Toczyły się nie tylko w Trydencie, ale także w innych włoskich miastach. Żyjący ówczesnie malarz Elia Naurizio [czyt. nauricio] uczynił je tematem jednego ze swoich obrazów.

Sobór trydencki o reformie Kościoła

Ponieważ jednak znajdują się w obecnych czasach niektórzy tacy – co jest bardzo ubolewania godną rzeczą – którzy [...] błakają się po różnych dworach lub zajęci sprawami świeckimi, zaniedbują owczarnię i pieczę nad powierzonymi sobie owieczkami, przeto sobór św. postanawia wznowić dawne przepisy [...]. Jeżeli [...] [biskup] przez sześć bez przerwy miesięcy bawi¹ poza swoją diecezją² bez prawnych przeszkód lub słuszných i racjonalnych przyczyn, ten podpada prawnie karze utraty czwartej części dochodów rocznych, która przez starszych kościoła użyta będzie na uposażenie kościołów i wsparcie miejscowych ubogich.

Źródło: Dekret o reformie duchowieństwa z 1547 roku, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999

¹ Bawić – tu: przebywać.

² Diecezja – jednostka administracji kościelnej; obszar podległy biskupowi.

- 1 Kogo dotyczy użyte w tekście słowo: owczarnia?
- 2 O jakim problemie w Kościele mówi cytowany tekst? Jak postanowiono go rozwiązać?
- 3 Oceń, czy obowiązek nałożony na biskupów dawał możliwość naprawy sytuacji w Kościele. Uzasadnij swoje zdanie.



Do najwspanialszych barokowych budowli sakralnych należy jezuicki kościół Il Gesù [czyt. il dżezu] w Rzymie. Zwróć uwagę na dekoracyjną fasadę świątyni.

Iluzjonizm – dążenie do możliwie wiernego oddania złudzenia rzeczywistości. Przykładem jest złudzenie powiększenia przestrzeni przez stosowanie perspektywy.

Barok – epoka sprzeczności

W drugiej połowie XVI wieku narodził się **barok** – nowa epoka w dziejach kultury. Barok, trwający w Polsce i Europie do połowy XVIII stulecia, jest nazywany okresem sprzeczności. Były to bowiem czasy ścierania się dwóch prądów filozoficznych – libertynizmu i mistycyzmu. **Libertynizm** miał charakter laicki, co oznacza, że nie był związany z żadną religią. Jego zwolennicy sprzeciwiali się Kościołowi i ograniczaniu wolności człowieka. Akcentowali potrzebę tolerancji, wierzyli w możliwości poznawcze ludzkiego rozumu i cenili radość życia. Tymczasem **mistycyzm** kierował myśli człowieka ku Bogu i Kościołowi, zakładał bowiem możliwość bezpośredniego łączenia się duszy ludzkiej z Bogiem. Mistycy kładli nacisk na głębokie przeżywanie religijności: pobożne życie, modlitwę i kontemplację.

W architekturze i sztuce barokowej dominował styl dekoracyjny. Cechował go monumentalizm, przepych oraz bogactwo form i zdobień. Barokowi twórcy pragnęli wywrzeć na odbiorcach jak największe wrażenie. Dlatego stosowali różne specjalne techniki – np. w malarstwie i architekturze bardzo często wykorzystywali efekty **iluzjonistyczne**.



W baroku narodziła się opera – rozbudowane dzieło muzyczne przeznaczone do wystawiania na scenie.

Więcej na temat

Literatura, teatr i muzyka baroku

Stosowanie bogatych form wyrazu uwidoczniło się także w literaturze i muzyce. Autorzy, aby zachwycić czytelników, używali oryginalnych środków poetyckich i zaskakiwali kwiecistością stylu. Taki sposób pisania reprezentował między innymi włoski poeta Giambattista [czyt. dziambatista] Marino (Marini). Złoty wiek przeżywał teatr, w którym wykorzystywano nieznane dotąd efekty. Ukształtował się wtedy, panujący do dziś, typ stałej sceny budowanej w zamkniętym pomieszczeniu, oddzielonej od widowni kurtyną. Na takiej scenie stosowano malowane dekoracje iluzjonistyczne, które przykładowo sprawiały wrażenie głębi. Z kolei w muzyce narodziły się nowe gatunki, m.in. koncert i symfonia. Do najwybitniejszych barokowych kompozytorów należeli Jan Sebastian Bach i Antonio Vivaldi [czyt. wiwaldi].

● Poszukaj w internecie dowolnego utworu Jana Sebastiana Bacha i go wysłuchaj. Opisz swoje wrażenia.

Architektura i sztuka w służbie Kościoła

Kościół, osłabiony przez reformację, pragnął odbudować swoją pozycję i na nowo pozyskać wiernych. Starano się do nich trafić między innymi poprzez **oddziaływanie artystyczne**. Ozdobny styl barokowy nadawał się do tego znakomicie. Gigantyczne świątynie katolickie, przebudowywane bądź wznoszone w stylu barokowym, podkreślały potęgę Kościoła i podnosiły jego prestiż w oczach ludzi. Zachwycały wnętrza urządzone z przepychem, wierni mogli w nich podziwiać spiralne kolumny, złocenia, dekoracyjne motywy, olbrzymie malowidła i rzeźby.

Ważny był również sam sposób ukazywania wątków biblijnych i scen z życia świętych. Malarze i rzeźbiarze przedstawiali postacie pełne emocji i w dynamicznych pozach. Ponadto często ukazywali świętych i bohaterów biblijnych wśród prostych ludzi. W ten sposób chciano trafić do wiernych, poruszyć ich oraz przybliżyć im prawdy wiary.

W skrócie

- Walkę Kościoła katolickiego z reformacją od połowy XVI do połowy XVIII wieku nazywamy kontrreformacją.
- Do walki z reformacją powstał zakon jezuitów. Prowadził on działalność edukacyjną i misyjną.
- Barok to epoka w kulturze trwająca od połowy XVI do połowy XVIII stulecia. Styl barokowy charakteryzował się monumentalizmem i bogactwem zdobień.

Czy już umiesz?

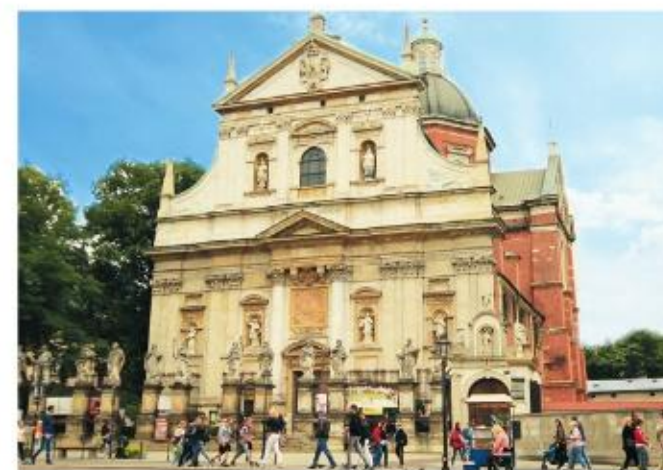
- 1 Wyjaśnij, czym była kontrreformacja. Jakie były pozytywne przejawy tego ruchu? Które działania kontrreformacji możemy uznać za negatywne?
- 2 Przypomnij, jakie cele stawiało przed sobą szkolnictwo protestanckie. Porównaj je z celami, które przyświecały jezuitom w ich działalności edukacyjnej.
- 3 Jedna z jezuickich sentencji brzmiała: *Do dusz wiernych najlepiej trafia się przez oczy*. Jak realizowano tę zasadę w dobie baroku i kontrreformacji?
- 4 Wykonaj zdjęcia barokowego zabytku ze swojej okolicy. Opisz go. Powiedz, jakie robi na tobie wrażenie. Jeśli w pobliżu twojego domu nie ma takiego obiektu, opisz dowolną budowlę z tego okresu.



Malowidło na sklepieniu kościoła św. Ignacego w Rzymie – przykład oddziaływania artystycznego na wiernych.



Kościół św. św. Piotra i Pawła w Krakowie



Rzymski kościół Il Gesù stał się przykładem dla twórców wielu świątyń w Europie. Wzorowany jest na nim między innymi kościół św. św. Piotra i Pawła w Krakowie (na zdjęciu). Został on ufundowany dla zakonu jezuitów przez króla Zygmunta III Wazę.



Sztuka renesansu

harmonia

powaga

odwzorowanie natury

perspektywa linearna



Giorgione [czyt. dziordżione],
Pokłon pasterzy (początek XVI wieku),
Narodowa Galeria Sztuki w Waszyngtonie

Tło epoki



Zainteresowanie starożytnością



Człowiek w centrum uwagi



Wielkie odkrycia geograficzne



Michał Anioł, *Dawid*
(początek XVI wieku),
Akademia Sztuk Pięknych
we Florencji

piękno ludzkiego ciała

prostota kompozycji

posągowość

statyczność

realizm

spokój



Sztuka baroku



Peter Paul Rubens, *Pokłon pasterzy* (początek XVII wieku), Państwowe Muzeum Ermitażu w Sankt Petersburgu

dynamizm

emocje

zmysłowość



Powiedz, w jaki sposób sztuka renesansu i baroku ilustrowała sposób myślenia ludzi oraz prądy filozoficzne tych epok.

operowanie światłem i cieniem

kontrasty

tajemniczość

emocje



Tło epoki



Zwrot człowieka ku Bogu



Kontrreformacja



Kolonializm europejski

Giovanni Lorenzo
[czyt. dziowani lorencio]
Bernini, *Dawid*
(lata 20. XVII wieku),
Galeria Borghese
[czyt. borgeze] w Rzymie

Podsumowanie działu 1

- 1 Przeczytaj poniższe teksty. Opisz, jaką politykę wobec nowo odkrytych ziem i zamieszkujących je ludów stosowali przybysze z Europy w dobie wielkich odkryć geograficznych.

Na trzydziesty drugi dzień po wyjeździe z Kadyksu przybyłem na Morze Indyjskie i odkryłem tam bardzo liczne i gęsto zaludnione wyspy, które bez czyjegokolwiek protestu objąłem w posiadanie naszego najmiłościwszego króla przez uroczystą proklamację [publiczne oświadczenie] i zawieszenie flagi hiszpańskiej. Pierwszą z owych wysp, którą Indowie mianowali Guanahani, nazwałem San Salvador z wdzięczności dla Zbawiciela [...].

Źródło: Krzysztof Kolumb o odkryciu Ameryki, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

Wyspę Hispaniolę, pierwszą, na którą przybyli chrześcijanie, gdy zaczęli dzieło zagłady tych ludów, zniszczyli i wyludnili w ten sposób, że zabierali Indianom kobiety i dzieci, aby się nimi posługiwać i na złe ich używać, zjadali żywność, którą tamci zdobywali w pocie i trudzie, nie zadowolając się tym, co dawali im dobrowolnie [...]. Sprawiali im też wiele udręki, popełniali gwałty i akty przemocy.

Źródło: Bartłomiej de Las Casas o zagładzie Indian z wyspy Hispaniola, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

X

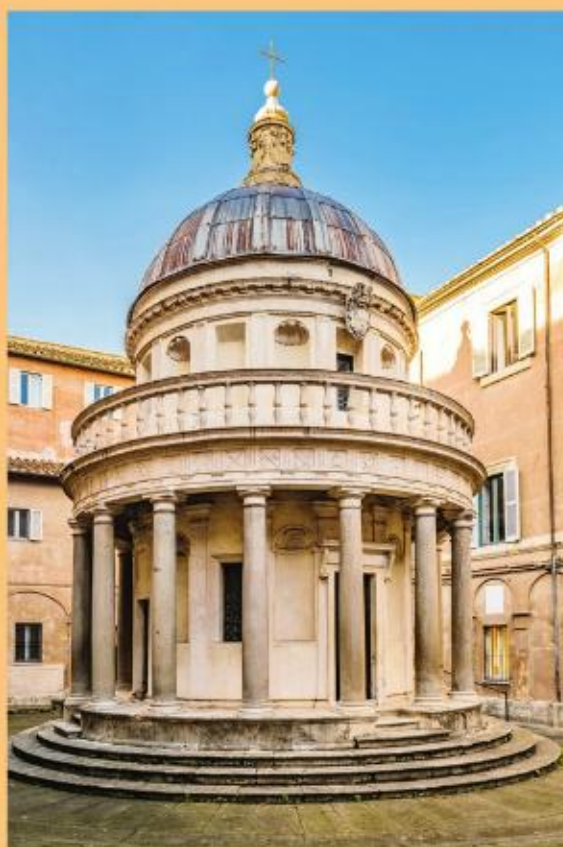
- 2 Czy wymienione osoby możemy uznać za humanistów: Jan Gutenberg, Krzysztof Kolumb, Leonardo da Vinci, Marcin Luter? Uzasadnij odpowiedź.

- 3 Oceń, czy poniższe zdania są prawdziwe, czy fałszywe. Uzasadnij odpowiedź.

- W odrodzeniu zaczęto interesować się człowiekiem i jego życiem doczesnym.
- Reformacja wywarła wpływ na rozmaite dziedziny życia.



- 4 Powiedz, w jakim stylu powstały budowle przedstawione na zdjęciach. Wymień widoczne podobieństwa i różnice. Co chcieli przekazać wiernym ich twórcy?



Kaplica Tempietto przy kościele San Pietro in Montorio w Rzymie



Bazylika św. Piotra w Rzymie



Kościół jezuitów w Cusco w Peru

2. Czasy zygmuntofskie



1. Do jakich stanów należą przedstawione postacie? Po czym możemy to poznać?
2. Które z przedstawionych osób miały największy wpływ na rządy w państwie? Z czego to wynikało?
3. Powiedz, do których grup odnoszą się następujące wyrazy i wyrażenia: obrona państwa, handel, uprawa ziemi, zakładanie rodziny, obowiązki duszpasterskie, mecenat.

2.1 Polityka zagraniczna ostatnich Jagiellonów

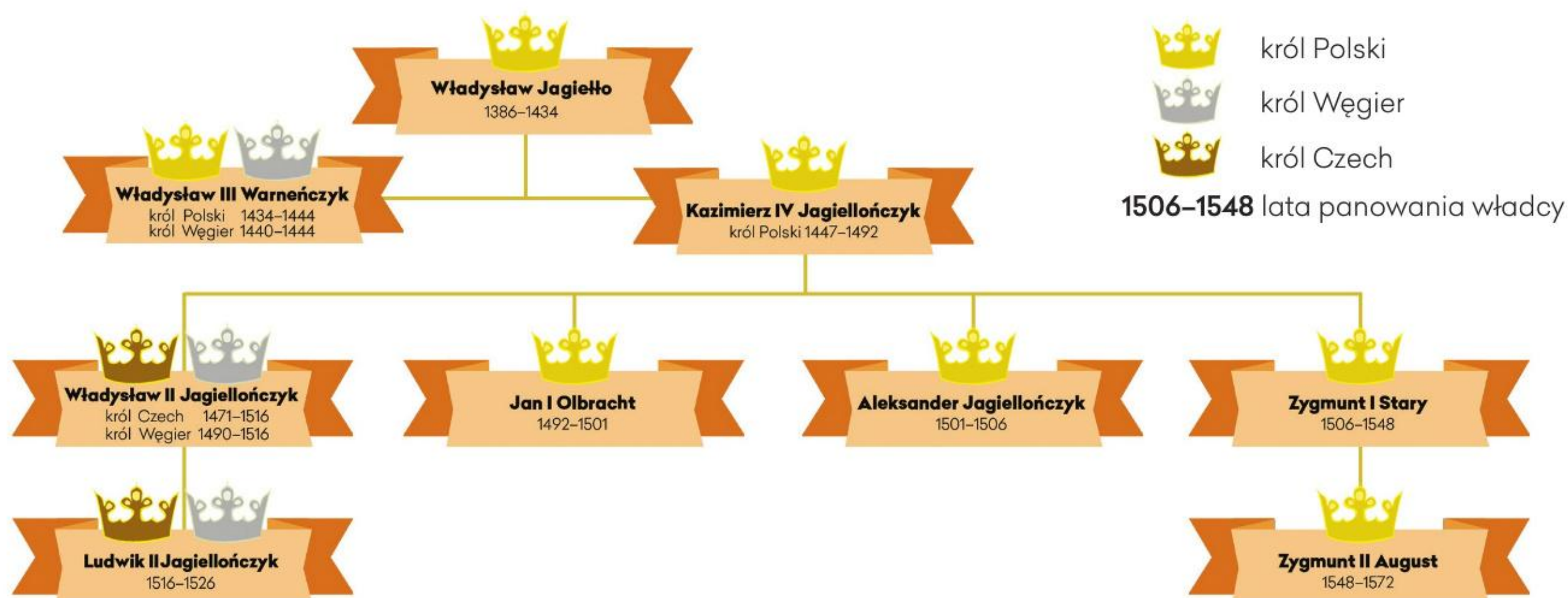


Podejmij temat



Na podstawie drzewa genealogicznego Jagiellonów wymień władców, którzy zarządzili państwem polsko-litewskim w XVI wieku.

W jakich krajach, oprócz Polski i Litwy, panowali przedstawiciele tej dynastii?



Zygmunt I Stary – obraz
Jana Matejki

Cztery trony Jagiellonów

Ostatnim władcą poznany w klasie piątej był Aleksander Jagiellończyk. Po nim królem Polski został **Zygmunt I Stary**. Panował bardzo długo: od roku 1506 do 1548. Gdy zmarł, władzę objął jego syn **Zygmunt II August** (lata panowania: 1548–1572). Był on ostatnim monarchą z rodu Jagiellonów na tronie Polski.

W pierwszej połowie XVI wieku Jagiellonowie mieli silną pozycję na kontynencie europejskim. W chwili gdy Zygmunt Stary objął tron w Polsce i na Litwie, jego brat Władysław był królem Czech i Węgier. Taki stan rzeczy nie trwał jednak długo, gdyż synowie i jednocześnie następcy obu monarchów nie mieli legalnych potomków. Po ich śmierci władza przeszła w ręce Habsburgów (w Czechach i na Węgrzech) oraz władców elekcyjnych (w Polsce i na Litwie).

Sekularyzacja zakonu krzyżackiego

Za panowania Zygmunta Starego nastąpił ostatni akt zmagania z Krzyżakami. Od zawarcia II pokoju toruńskiego Prusy Zakonne stanowiły lenno Polski, ale kolejni wielcy mistrzowie próbowali zerwać tę zależność. W rezultacie w latach 1519–1521 doszło do wybuchu wojny polsko-krzyżackiej, która zakończyła się zwycięstwem Polski.

W tym czasie w Europie popularność zyskiwały poglądy Marcina Lutra. Nie pozostało to bez wpływu na dalszy rozwój wypadków w kraju. Ówczesny wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern [czyt. hohencolern] zdecydował się przejść na luteranizm i sekularyzować zakon. Król Zygmunt zgodził się na takie rozwiązanie. W **1525 roku** obie strony podpisały **traktat krakowski**. Na jego mocy państwo zakonne zostało przekształcone w świeckie księstwo zależne od Polski – **Prusy Książęce**. Dziedziczną władzę sprawowała w nim dynastia Hohenzollernów. W celu przypieczętowania traktatu książę Albrecht złożył uroczysty hołd lenny polskiemu królowi na rynku w Krakowie. Wydarzenie to przeszło do historii jako **hołd pruski**.

Znaczenie traktatu było bardzo duże. Król Polski miał względem świeckiego księcia znacznie silniejszą pozycję niż w odniesieniu do wielkiego mistrza. Gdyby książę złamał przysięgę wierności wobec Polski, król miałby prawo zająć jego ziemie, czego nie mógłby uczynić w stosunku do dóbr zakonnych. Ponadto książę pruski jako władca protestancki nie mógł liczyć na wsparcie cesarza ani papieża.



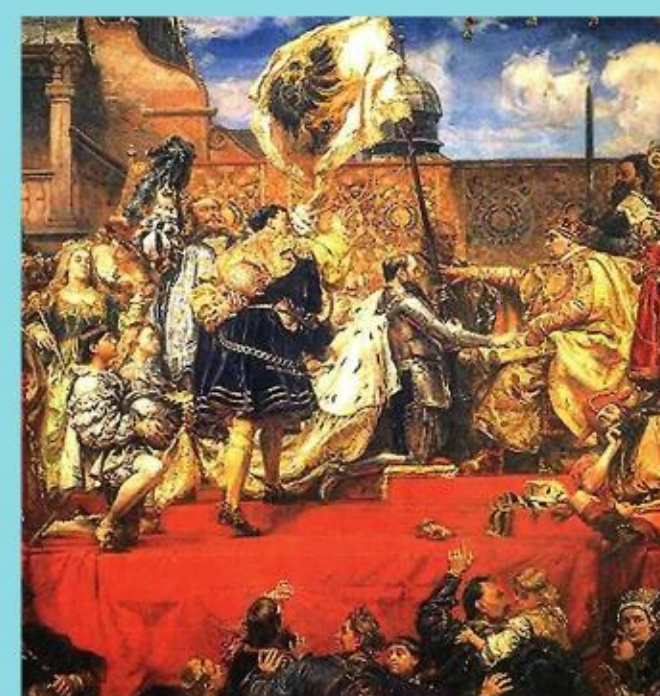
Herb Prus Książęcych przedstawia czarnego orła, na którego piersi znajduje się litera S (od imienia Sigismundus, czyli Zygmunt). W ten sposób symbolicznie ukazano zależność Prus od Polski.

Przysięga Albrechta Hohenzollerna złożona królowi Polski

Ja Albrecht [...] przyrzekam i ślubuję, że najjaśniejszemu władcy i panu Zygmuntowi, królowi Polski, wielkiemu księciu Litwy, Rusi i wszystkich ziem pruskich panu i dziedzicowi, jako mojemu przyrodzonemu dziedzicznemu panu i jego majestatu potomkom i następcom, królom i Koronie polskiej, będę wierny i posłuszny i będę się starał o dobro jego majestatu, potomków i Korony polskiej, a bronił od zła i wszystko czynić będę, co jest obowiązkiem wiernego wasala. Tak mi dopomóż Boże i święta jego Ewangelio.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*. Wypisy, t. 1, Toruń 1994

- 1 Do czego w przysiędze zobowiązywał się Albrecht Hohenzollern?
- 2 Albrecht nazwał Zygmunta swoim dziedzicznym panem. Wyjaśnij, co oznaczają te słowa.



Jan Matejko, *Hołd pruski* (fragment obrazu). Przed Zygmuntem klęczy Albrecht Hohenzollern, który wypowiada słowa przysięgi.



Inkorporacja – włączenie jakiegoś obszaru do terytorium innego państwa.



Fragment XVI-wiecznego obrazu ukazującego przeprawę polskiej armii przez rzekę po moście pontonowym podczas bitwy pod Orszą.



Wcielenie Mazowsza i wojny z Moskwą

Oprócz Prus Książęcych uwagę Zygmunta Starego zajmowała również sprawa Mazowsza. W pierwszej połowie XVI wieku wygasła linia książąt z dynastii Piastów, którzy władali tymi ziemiami. Król dokonał wówczas **inkorporacji** ostatniej, środkowo-wschodniej części Mazowsza. W granicach Polski znalazła się między innymi Warszawa.

Palącą sprawą w czasach Zygmunta był też rosnący napór Wielkiego Księstwa Moskiewskiego na ziemie litewskie. W wiekach XV i XVI Moskwa dążyła do zjednoczenia wszystkich ziem zamieszkałych przez ludność ruską, wyznającą prawosławie. Część tych ziem znajdowała się pod panowaniem Litwy. Prowadziło to do wojen, w których Litwę wspierała Polska. W 1514 roku armia moskiewska zdobyła **Smoleńsk** – potężną twierdzę nad Dnieprem. Pomimo zwycięstwa wojsk polsko-litewskich pod **Orszą** w **1514 roku** Smoleńska nie udało się odzyskać. Zawarty kilka lat później rozejm nie przyniósł trwałych rozstrzygnięć.



1. Wskaż obszar Prus Książęcych.



2. Pokaż ziemie utracone przez Litwę na rzecz Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.





Rywalizacja o Inflanty

Sekularyzacja zakonu krzyżackiego nie objęła posiadłości zakonnych w **Inflantach**. Przez te bogate ziemie przechodził dolny bieg Dźwiny – rzeki będącej ważnym szlakiem handlowym. Z racji takiego położenia Inflantami interesowało się kilka państw: Polska, Litwa, Moskwa, Dania i Szwecja.

W 1561 roku ostatni mistrz zakonu w Inflantach dokonał jego sekularyzacji, po czym złożył hołd lenny Zygmuntovi Augustowi. Był to duży sukces Jagiellonów. Większość Inflant znalazła się we władaniu Polski i Litwy (oprócz Estonii). Dwa lata później wybuchła **pierwsza wojna północna**. Walki o Inflanty toczyły się między Polską, Litwą, Moskwą, Danią i Szwecją. Nasz kraj utrzymał swój stan posiadania, ale nie zdołał opanować całych Inflant.

Rywalizacja o Inflanty była elementem walki o *dominium Maris Baltici*, czyli o panowanie na Morzu Bałtyckim. Zdobycie przewagi na Bałtyku przez jedno z państw wiązałoby się z dużymi korzyściami gospodarczymi, ponieważ umożliwiałoby kontrolę nad przynoszącym duże zyski handlem morskim.



Król Zygmunt August rozumiał, że Polska – aby liczyć się w walce o *dominium Maris Baltici* – musi mieć flotę morską. W 1568 roku ustanowił Komisję Morską, która zajęła się jej organizacją. Prace Komisji przerwała śmierć króla w 1572 roku.

W skrócie

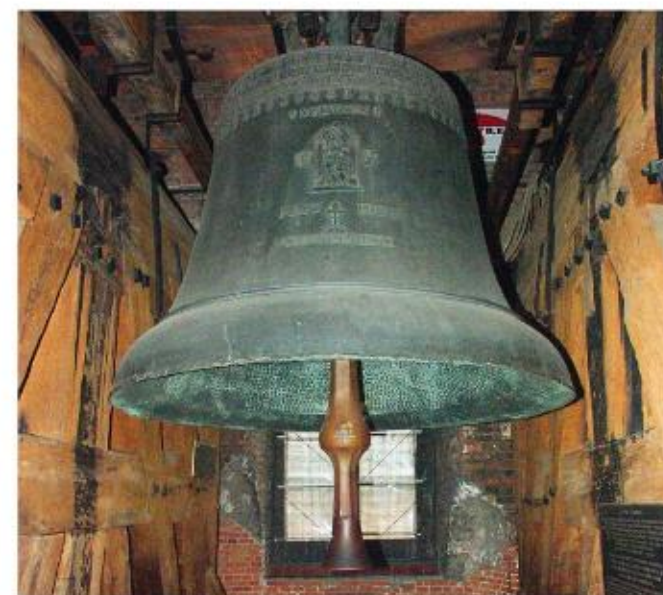
- W 1525 roku doszło do sekularyzacji zakonu krzyżackiego. W rezultacie w Prusach powstało świeckie księstwo zależne od Polski, nazwane Prusami Książęcymi. Jego władca złożył hołd lenny Zygmuntovi Staremu (hołd pruski).
- ✕ ● Zygmunt Stary wcielił do Polski Mazowsze. Przy wsparciu Litwy prowadził wojny z Moskwą. Ich skutkiem była m.in. utrata Smoleńska.
- W drugiej połowie XVI wieku Zygmunt August włączył się do rywalizacji o Inflanty. Była ona częścią walki o *dominium Maris Baltici*.

Czy już umiesz?

- ✕ 1 Opisz politykę zagraniczną Zygmunta Starego.
- 2 Wyjaśnij, czym były Prusy Książęce. Kiedy i w jakich okolicznościach powstały?
- 3 Powiedz, jak wiadomość o hołdzie pruskim mogła zostać odebrana przez cesarza i papieża.
- ✕ 4 Wyłutuj, czym było *dominium Maris Baltici*.

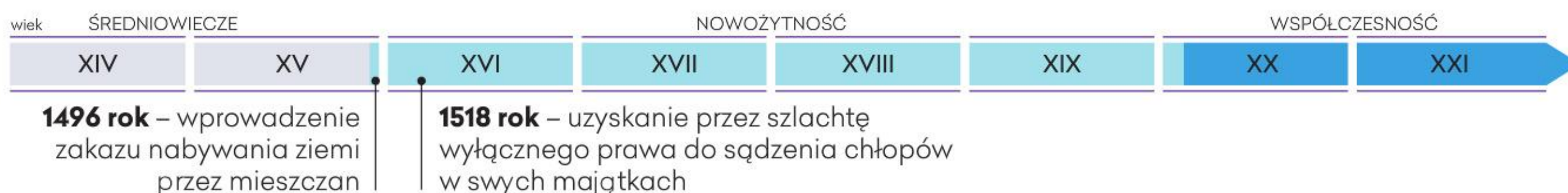


Dzwon Zygmunt



Imię Zygmunta Starego upamiętnia dzwon Zygmunt, ufundowany przez władcę w 1520 roku. Prawdopodobnie został odlany z moskiewskich armat zdobytych w bitwie pod Orszą. Do dziś znajduje się na wieży Zygmunto-wskiej na Wawelu. Dzwon bije w czasie świąt oraz w chwilach ważnych dla Polaków.

2.2 W kraju szlachty



Podejmij temat

- Na podstawie informacji zdobytych w klasie piątej przypomnij prawa i obowiązki szlachty w Polsce.



Najważniejszym obowiązkiem szlachty była obrona kraju. W razie zagrożenia obywatele ze stanu szlacheckiego brali udział w pospolitym ruszeniu. Na zdjęciu: rekonstrukcja bitwy stoczonej ze Szwedami pod Tykocinem w 1656 roku. W tej XVII-wiecznej potyczce wzięło udział pospolite ruszenie z ziem: łomżyńskiej, wiskiej i podlaskiej.

Rokosz – zbrojne wystąpienie szlachty przeciwko królowi.

Szlachta – stan obywateli

W czasach Jagiellonów **szlachta** stanowiła około sześciu procent ludności Polski i Litwy. Była to grupa znacznie mniej liczna od mieszczan i chłopów. A jednak to przedstawiciele szlachty mieli decydujący wpływ na rządy. Jako obywatele korzystali z praw politycznych, które nie przysługiwały pozostałym mieszkańcom. Tylko szlachta mogła zasiadać w **sejmie walnym**. Od końca XIV wieku wyłącznym prawem tego stanu była **elekcja** monarchy, czyli wybór króla.

Oprócz praw politycznych szlachta miała prawa osobiste. Jednym z najważniejszych była **nietykalność osobista** – żaden szlachcic nie mógł być więziony bez wyroku sądowego. Był to niezmiernie ważny przywilej, gdyż chronił przed ewentualną zemstą ze strony króla, gdyby ten chciał kogoś z tego stanu bezpodstawnie ukarać za nieposłuszeństwo. Takie prawo dawało szlachcie dużą swobodę w prowadzeniu działalności politycznej.

Obowiązkiem szlachty było płacenie podatków, jednak i pod tym względem była ona szczególnie uprzywilejowana. W wiekach XIV–XVI stan ten uzyskał od władców zmniejszenie wysokości podatków oraz zwolnienie z części ceł. Ważnym przywilejem było również otrzymanie od monarchy gwarancji nienakładania nowych podatków bez zgody sejmu.

Szlachta broniła tak zwanej **złotej wolności**, czyli posiadanych praw, swobód i przywilejów. Wszelkie próby wzmocnienia władzy królewskiej traktowała jako zagrożenie dla swojej pozycji. W imię obrony własnych interesów oraz dla osiągnięcia doraźnych celów przedstawiciele tej grupy organizowali związki nazywane **konfederacjami**. Miały one osobne władze i często skupiały szlachtę z kilku województw lub ziem. Szczególnym rodzajem konfederacji był **rokosz**.

Zróżnicowanie majątkowe stanu szlacheckiego

Stan szlachecki był bardzo zróżnicowany pod względem zamożności. Niezależnie od tego, zgodnie z zasadą równości, wszyscy jego przedstawiciele mieli zagwarantowane równe prawa; musieli też wywiązywać się z tych samych obowiązków względem państwa.

Magnateria

Najbogatszą grupę stanowili magnaci. Wywodzili się ze znakomitych rodów, mieszkali w okazałych pałacach i mieli rozległe majątki ziemskie, a nawet prywatne wojska. Z racji posiadanych dóbr magnateria była najbardziej wpływową częścią szlachty. Jej przedstawiciele piastowali ważne urzędy państwowe i zasiadali w senacie.



Średnia szlachta

Do średniej szlachty należeli właściciele co najmniej jednej wsi. Z reguły sami nie uprawiali ziemi – w ich majątkach pracowali chłopci. Przedstawiciele średniej szlachty sprawowali urzędy lokalne. Aktywnie uczestniczyli w życiu politycznym, debatując na sejmikach o sprawach państwa. Ich interesy w parlamencie reprezentowała izba poselska.



Drobna szlachta

Do tej grupy należała zarówno szlachta zagrodowa, jak i gołota. Pierwsi mieli niewielkie gospodarstwa zwane zagrodami i samodzielnie uprawiali ziemię, czym niewiele różnili się od chłopów. Gołota nie miała żadnego majątku. Przedstawiciele tej grupy często pełnili służbę na dworach magnatów. Drobna szlachta aktywnie udzielała się podczas obrad sejmików.



1. Omów zróżnicowanie stanu szlacheckiego.
2. Przyjrzyj się reprezentantom poszczególnych grup szlachty. Jakie elementy ich ubioru są wspólne?
3. W dawnej Polsce najbogatszych przedstawicieli szlachty nazywano karmazynami, a najuboższych – szarakami. Jak sądzisz, dlaczego?



Bona pochodziła z włoskiego rodu Sforzów [czyt. sforców]. Jego przedstawiciele mieli silną władzę w Mediolanie – swoim dziedzicznym księstwie. Królowa chciała przenieść ten układ polityczny na grunt polski.

Ruch egzekucyjny – szlachecki ruch polityczny, który zmierzał do zreformowania kraju w dziedzinach: administracji, skarbowości, sądownictwa i obronności. Jego zwolennicy domagali się poszanowania wolności szlacheckich przez króla i magnatów.

Polityka wewnętrzna ostatnich Jagiellonów

Ostatni władcy z dynastii Jagiellonów niechętnie patrzyli na duże wpływy szlachty w państwie. Ich celem było wzmocnienie władzy królewskiej względem sejmu. Taką politykę popierała również żona Zygmunta Starego – królowa **Bona**. Namówiła ona swojego męża do przeprowadzenia elekcji i koronacji ich syna, królewicza Zygmunta. Było to równoznaczne z próbą wprowadzenia dziedzicznych rządów dynastii Jagiellonów. Elekcja *vivente rege* (za życia króla) spotkała się jednak ze sprzeciwem szlachty. Władca musiał obiecać, że to jednorazowy przypadek.

Ostatni Jagiellonowie realizowali swoją politykę wzmocnienia władzy królewskiej w sojuszu z magnaterią. Aby uzyskać poparcie tej grupy dla swoich planów, władcy nadawali magnatom **królewszczyny**, czyli dobra królewskie składające się z majątków ziemskich i miast. Stanowiły one źródło znacznych dochodów. Rozdawnictwo królewszczyn było niezgodne z prawem i budziło sprzeciw średniej szlachty. Grupa ta nie chciała dopuścić do umocnienia pozycji magnaterii i złamania zasady równości. Aby osłabić królewskiego sojusznika, wysunęła postulat **egzekucji dóbr**, czyli odebrania im bezprawnie nadanych królewszczyn. W drugiej połowie XVI wieku żądanie ich zwrotu stało się jednym z głównych postulatów kształtującego się wówczas **ruchu egzekucyjnego**.

Największe sukcesy ruch ten odniósł za panowania Zygmunta Augusta, który porzucił długoletni sojusz z magnaterią i sprzymierzył się ze średnią szlachtą. Doprowadziło to do uchwalenia wielu praw uderzających w magnaterię, w tym zwrotu bezprawnie zagarniętych królewszczyn.

Więcej na temat

Wojsko kwarciane

Jedną czwartą dochodów z odebranych magnatom królewszczyn, czyli kwartę, przeznaczano na utrzymanie armii, tak zwanego wojska kwarcianego. Służyli w nim opłacani żołnierze. Była to więc stała armia zawodowa – w przeciwieństwie do pospolitego ruszenia, które zbierało się dopiero na rozkaz władcy. Wojsko kwarciane stanowiło skuteczną obronę przed Tatarami, którzy najeżdżali południowo-wschodnie ziemie państwa polsko-litewskiego.

- Wyjaśnij, na czym polegała różnica między wojskiem kwarcianym a pospolitym ruszeniem.

Szlachta a inne stany

W trosce o swoje interesy szlachta stopniowo ograniczała prawa innych stanów, zwłaszcza mieszczaństwa i chłopów. W **1496 roku** sejm uchwalił wyłączne prawo szlachty do nabywania ziemi – nie wolno było tego robić mieszczanom. Z czasem wprowadzono nakaz sprzedaży ziemi tym mieszkańcom miast, którzy ją posiadali. Oznaczało to, że dochody z majątków mogła czerpać wyłącznie szlachta. W tym czasie w Europie Zachodniej wzrastało zapotrzebowanie na polskie zboże i takie prawo miało ogromne znaczenie – na jego **eksporcie** mogli się bogacić tylko przedstawiciele stanu szlacheckiego.

Szlachta zmierzała też do ograniczenia praw chłopów. Na mocy przywilejów otrzymanych od króla Zygmunta Starego uzyskała wyłączną możliwość sądzenia chłopów w swych majątkach. Wprowadzono też prawa zakazujące przedstawicielom tego stanu opuszczania wsi oraz ustalono wymiar **pańszczyzny**. W efekcie szlachta uzależniła chłopów od siebie prawnie i ekonomicznie.

W skrócie

- Pod względem majątkowym szlachta dzieliła się na kilka grup: magnaterię, szlachtę średnią i drobną. Do tej ostatniej zalicza się gołotę – szlachtę nieposiadającą majątku.
- W XVI wieku narodził się ruch egzekucyjny, który miał na celu zreformowanie niektórych dziedzin życia państwowego.
- Szlachta dążyła do ograniczenia praw innych stanów. Poszczególne prawa uchwalane przez sejm uderzały głównie w mieszczan i chłopów.

Czy już umiesz?

- 1 Wyjaśnij, na czym polegała złota wolność szlachecka.
- 2 Scharakteryzuj politykę ostatnich Jagiellonów wobec szlachty.
- 3 Omów politykę szlachty wobec innych stanów. Co to znaczy, że grupa ta starała się być silna słabością innych?
- 4 Które poczynania szlachty uważasz za pożyteczne dla państwa, a które za szkodliwe? Uzasadnij odpowiedź.
- 5 Wyjaśnij, co to znaczy dziś być obywatelem. Czy dawniej bycie obywatelem oznaczało to samo?

Eksport – sprzedaż odbiorcom zagranicznym towarów wyprodukowanych w danym kraju. Jest przeciwieństwem importu, który oznacza zakup towarów z zagranicy.



Muzeum Szlachty Mazowieckiej



Jeśli interesuje cię życie codzienne szlachty lub staropolskie obyczaje, odwiedź Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie. W zamiejscowym oddziale muzeum w Gołotczyźnie zwiedzisz szlacheckie dwory i zobaczysz wyposażenie wnętrz z różnych epok historycznych.



Wytłumacz, co oznacza staropolskie powiedzenie: *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*.



Herb – znak szlacheckiej dumy

Widomym znakiem wyjątkowej pozycji szlachcica był herb. Dziedziczony z ojca na syna stanowił dowód rycerskiej przeszłości rodu i powód do wielkiej dumy.

DZIEJE HERBU

Historia herbów sięga czasów średniowiecza. W ówczesnych armiach podstawową jednostką organizacyjną na polu bitwy była chorągiew. Każda z nich miała proporzec w określonym kolorze, opatrzoną znakiem wyróżniającym (godłem), z którym identyfikował się dowódca chorągwi – książę świecki lub duchowny. Ten znak widniał również na poszczególnych częściach uzbrojenia rycerskiego – na tarczy i hełmie. W ten sposób rycerze zaznaczali swoją przynależność do danego oddziału. Przejęte z chorągwi znaki rycerskie stały się z czasem herbami rodowymi. Dochodziło do tego wówczas, gdy godło było używane bez zmian przez co najmniej trzy pokolenia rycerzy.



KORONA

KLEJNOT



TARCZA

HERB JELITA

GODŁO

ELEMENTY HERBU

Głównym elementem herbu jest tarcza z godłem. Ważne znaczenie mają również hełm, klejnot (ozdoba herbu) oraz korona – symbolizująca prawdopodobnie udział szlachty w sprawowaniu władzy. W herbach może występować pięć barw heraldycznych: czerwona, błękitna, zielona, czarna i purpurowa. Stosuje się także dwa metale – złoto i srebro. Poszczególne kolory mają swoją symbolikę. Na przykład złoto symbolizuje sprawiedliwość, srebro – uczciwość, a purpura – władzę.

ZAPAMIĘTAJ!



GODŁO

+



TARCZA

=



HERB JELITA

PRZYKŁADY POLSKICH HERBÓW SZLACHECKICH

W Polsce herbów nie nadawano pojedynczym osobom ani nawet rodzinom. Otrzymywała je większa grupa ludzi niespokrewnionych ze sobą. Jednym herbem posługiwała się więc duża liczba rodzin w różnych częściach kraju. Mieli oni wspólną tarczę, godło i zawołanie, czyli hasło stanowiące znak rozpoznawczy rodu. Zawołanie nie oznaczało nazwy herbu, ale często było z nią tożsame. Przykładowe zawołania to Nałęcz, Leliwa, Półkozic czy Doliwa. Zobacz, jak wyglądały herby o tych nazwach:



Nałęcz

Herb między innymi Małachowskich, Ostrorogów i Raczyńskich



Leliwa

Herb między innymi Morsztynów, Sieniawskich i Tarnowskich



Półkozic

Herb między innymi Błędowskich, Ligęzów i Świdzińskich

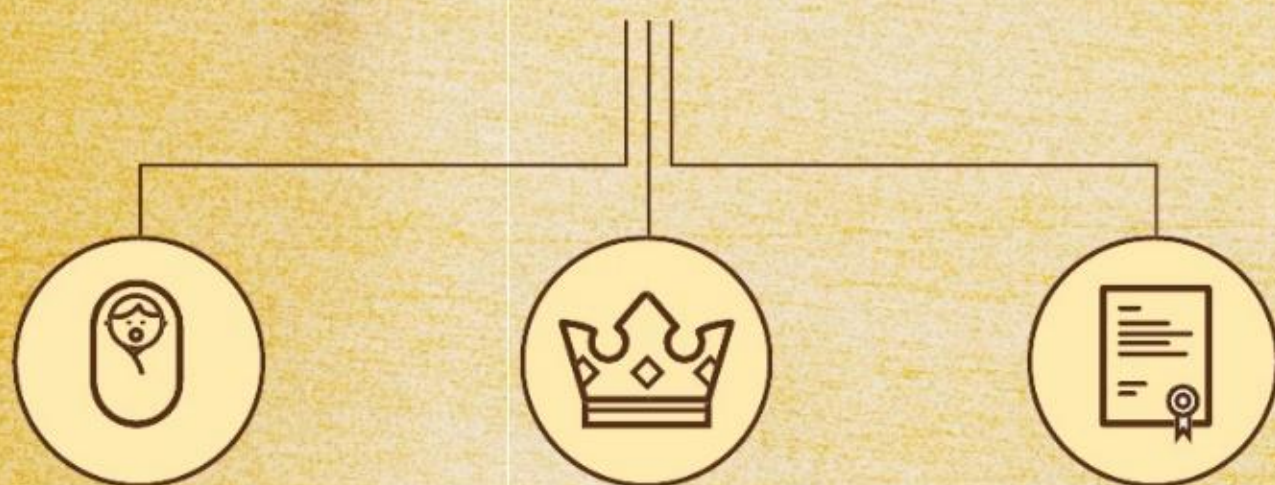


Doliwa

Herb między innymi Cieleckich, Różyckich i Sicińskich

UZYSKANIE I UTRATA SZLACHECTWA

Posiadanie herbu było najczęściej związane ze szlacheństwem. Zobacz, jak można było uzyskać szlacheństwo w dawnej Polsce:



poprzez urodzenie,
gdy potomek należał
do szlachty

poprzez nobilitację, czyli
nadanie szlacheństwa przez
króla i sejm (np. żołnierzom)

poprzez uznanie tytułu
szlacheckiego zdobytego
w innym kraju

Szlacheństwo można było utracić na mocy królewskiego dekretu za popełnienie haniebnego czynu lub z powodu zajęcia się kupiectwem bądź rzemiosłem.

RODZAJE HERBÓW

Swoje herby mają państwa, posługują się nimi także uniwersytety, cechy, opactwa, zakony i biskupstwa. W przeszłości herbami szczyli się również przedstawiciele bogatych rodów mieszczańskich. W XIV wieku w Polsce pojawiły się herby miejskie. Zwykle widniało na nich wyobrażenie znajdujące się na pieczęci miejskiej, będącej znakiem własnościowym i rozpoznawczym władz miasta.



Tłok pieczętny Poznania



Herb Poznania

1. Zaprojektuj herb dla swojej rodziny. Wymyśl jego nazwę.
2. Sprawdź w internecie lub publikacjach dotyczących heraldyki, od czego mogą pochodzić następujące zawołania herbowe: Taczała, Mądrostka, Opole, Nałęcz.

2.3 Unia lubelska



Podejmij temat

- Przypomnij, w którym roku Polska i Litwa zawarły unię personalną w Krewie. Jakie były jej warunki?



Herb Polski i Litwy

Ku unii

Od czasów unii w Krewie Polskę i Litwę łączyła **unia personalna**. Jej trwałość zapewniała osoba monarchy z dynastii Jagiellonów. Zygmunt August, który nie doczekał się syna, miał obawy, że po jego śmierci unia się rozpadnie. Najprawdopodobniej z tych przyczyn zmierzał do jej umocnienia. Zacieśnienie relacji z Litwą było też ważnym postulatem ruchu egzekucyjnego. Polska szlachta rozumiała je jednak jako inkorporację Litwy do Polski. Liczyła, że w ten sposób uzyska prawo do nabywania ziemi w tym kraju, bo dotychczas napotykała pod tym względem ograniczenia. Wcieleniu Litwy do Polski sprzeciwiali się natomiast litewscy magnaci. Opowiadali się oni wprawdzie za utrzymaniem sojuszu z Polską, ale pragnęli zachowania odrębności swojego państwa. Mieli bowiem na Litwie dużą władzę i obawiali się utraty własnej pozycji.

Wcielenie Podlasia, Wołynia i Ukrainy do Polski

W 1569 roku Zygmunt August zwołał sejm do Lublina, na którym polska i litewska szlachta miały uzgodnić kształt przyszłej unii. Rozmowy długo nie przynosiły rezultatu. W końcu większość obradujących Litwinów opuściła sejm. Wówczas król inkorporował część ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego do **Korony**. Władca mógł tak uczynić, gdyż ziemie księstwa stanowiły dziedziczną własność Jagiellonów i Zygmunt miał prawo rozporządzać nimi wedle uznania. Na mocy królewskiego dekretu, czyli zarządzenia, rozległe obszary **Podlasia, Wołynia i Ukrainy** znalazły się w granicach Królestwa Polskiego. Taki ruch monarchy zaskoczył Litwinów. Wyrazili jednak zgodę na zawarcie unii, gdyż obawiali się dalszych decyzji króla.

Korona – nazwa używana dawniej w stosunku do Królestwa Polskiego.

Powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Uroczyste zaprzysiężenie unii, określanej w historii mianem **unii lubelskiej**, nastąpiło **1 lipca 1569 roku**. W wyniku tego wydarzenia powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**, składająca się z Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Oba państwa miały tego samego monarchę i jeden sejm, w którym zasiadali posłowie i senatorowie z Korony i Litwy. Wspólna była także polityka wewnętrzna i zagraniczna. Ustalono, że po bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta monarcha będzie wybierany na sejmie – zarówno przez szlachtę polską, jak i litewską. W obu krajach wprowadzono również jednakową monetę. Zachowano natomiast odrębne sądownictwo, urzędy, skarb i wojsko. Unia lubelska miała charakter **unii realnej**. Nazywa się tak związek państw, które mają wspólne niektóre instytucje, np. monarchę, parlament, walutę.



Zawarcie unii polsko-litewskiej przedstawił, zgodnie z własną wizją artystyczną, Jan Matejko. W centralnym punkcie obrazu malarz umieścił króla Zygmunta Augusta. Władca trzyma krzyż – symbol wiary chrześcijańskiej wspólnej dla obu krajów.



1. Wskaż ziemie przyłączone do Królestwa Polskiego w 1569 roku.
2. Wymień sąsiadów Królestwa Polskiego przed rokiem 1569 i po nim.

Więcej na temat

Urzędy w dawnej Rzeczypospolitej

W wiekach XV i XVI w Rzeczypospolitej ukształtowały się **urzędy centralne** – marszałkowski, kanclerski i skarbu. Sprawujący je dostojnicy byli nazywani ministrami i kierowali polityką państwa. Zasiadali również w senacie – obok biskupów i arcybiskupów. Urzędy centralne były osobne dla Korony (np. kanclerz wielki koronny) i Litwy (np. kanclerz wielki litewski). Oprócz ministrów ważną rolę w państwie odgrywali hetmani, którzy nie zasiadali w senacie. W Rzeczypospolitej istniały również **urzędy ziemskie**. Sprawujący je urzędnicy pełnili władzę na wyznaczonym terytorium. Największym szacunkiem cieszyli się wojewodowie, kasztelanowie oraz starostowie.



Marszałek wielki zarządzał dworem królewskim. Sprawował sądy i pilnował bezpieczeństwa oraz porządku w miejscu pobytu monarchy.



Wojewodowie dowodzili pospolitym ruszeniem z danego województwa. Mieli uprawnienia w dziedzinie gospodarki i sądownictwa.



Kanclerz wielki i podkanclerzy prowadzili politykę zagraniczną i kierowali kancelariami.



Kasztelanowie dowodzili pospolitym ruszeniem w powiecie.



Podskarbi wielki ściągtał podatki i pozyskiwał inne dochody państwa, zarządzał skarbem i wydatkami.



Starostowie sprawowali władzę na danym terenie w imieniu króla. Pilnowali porządku i mieli uprawnienia sądownicze. Zarządzali królewszczynami.



Hetman wielki sprawował naczelne dowództwo nad armią i przewodniczył sądom wojskowym. Jego zastępcą był hetman polny.

Legenda



urzędy centralne



urzędy ziemskie

- Powiedz, który urzędnik dbał o przygotowanie królewskich dokumentów, a który prowadził pospolite ruszenie ze swojego powiatu na miejsce koncentracji sił z całego województwa.

Znaczenie unii lubelskiej

Rzeczpospolita po zatwierdzeniu unii lubelskiej była jednym z największych państw w ówczesnej Europie. Liczyła 800 tysięcy kilometrów kwadratowych (czyli ponad dwa razy więcej niż obecny obszar Polski). Żyło w niej około 8 milionów ludzi. Dla porównania teraz w naszym kraju mieszka nieco ponad 38 milionów obywateli.

Zawarcie unii lubelskiej umocniło związek między Polską a Litwą. Miało to ogromne znaczenie w chwili, gdy w **1572 roku** umarł Zygmunt August. Unia nie spełniła jednak wszystkich oczekiwań polskiej szlachty – nie dokonano bowiem inkorporacji całej Litwy do Polski. A jeśli chodzi o nabywanie ziemi, polscy szlachcice wciąż napotykali pod tym względem duże trudności.

Bardzo ważne skutki miało włączenie do Korony ziem południowo-wschodnich, zamieszkałych głównie przez prawosławną ludność ruską. Umożliwiło to polskim magnatom przejmowanie ziem na Wołyniu i Ukrainie. Na skutek intensywnej działalności kolonizacyjnej na tych obszarach powstały magnackie **latyfundia**, czyli rozległe majątki ziemskie. Postępowała też **polonizacja** tych ziem. Polegała ona na przyjmowaniu przez ruskich możnych polskiej kultury i obyczajowości – dotyczyło to między innymi Wiśniowieckich czy Zbaraskich. Ten sam proces zachodził także na Litwie, o czym świadczy chociażby polonizacja litewskiego rodu Radziwiłłów. Skutkiem inkorporacji ziem ruskich było uwikłanie Polski w wojny z Moskwą, zwaną od XVI wieku **Carstwem Rosyjskim** lub **Rosją**.

W skrócie

- W 1569 roku Polska i Litwa zawarły unię lubelską. W jej wyniku powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów.
- Po zawarciu unii lubelskiej Polska i Litwa miały wspólnego monarchę i wspólny sejm. Osobne dla obu krajów były: sądownictwo, urzędy, wojsko i skarb.
- Unia lubelska zapoczątkowała tworzenie latyfundiów magnackich na wschodzie Rzeczypospolitej oraz polonizację tamtejszej szlachty i magnaterii.

Czy już umiesz?

- 1 Wymień przyczyny i skutki zawarcia unii lubelskiej.
- 2 Wyjaśnij terminy: unia realna, polonizacja, latyfundium.
- 3 Oceń znaczenie zawarcia unii polsko-litewskiej w 1569 roku.
- 4 Jednym ze skutków unii lubelskiej był wpływ kultury wschodniej na kulturę polską, np. na polską kuchnię. Stwórzcie menu restauracji, którego podstawą będą potrawy kuchni wschodniej.

Polonizacja – narzucanie innym narodom polskiej kultury i polskiego języka lub dobrowolne przyjmowanie tej kultury i języka przez inne narody.

Carstwo Rosyjskie – oficjalna nazwa państwa rosyjskiego w latach 1547–1917.



Pałac Wiśniowieckich w Wiśniowcu

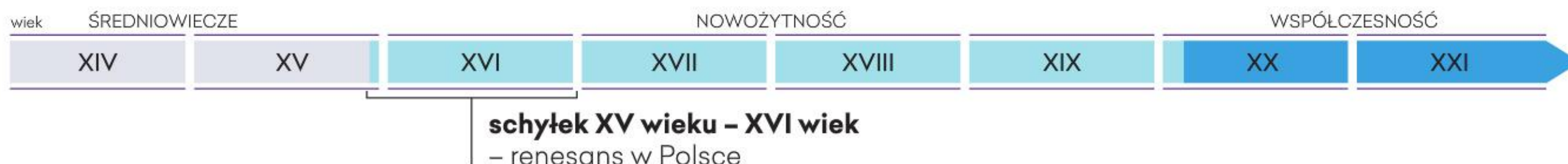


Pałac w Wiśniowcu na Ukrainie jest jedną z najwspanialszych rezydencji magnackich na wschodzie dawnej Rzeczypospolitej. W wiekach XVII i XVIII należał on do rodu Wiśniowieckich, jednej z najpotężniejszych rodzin pochodzenia ruskiego w ówczesnej Polsce.



Na Litwie, Białorusi i Ukrainie zachowało się wiele zabytków z czasów dawnej Rzeczypospolitej – rezydencji magnackich i kościołów. Poszukaj informacji o jednym z tych zabytków. Stwórz prezentację na jego temat.

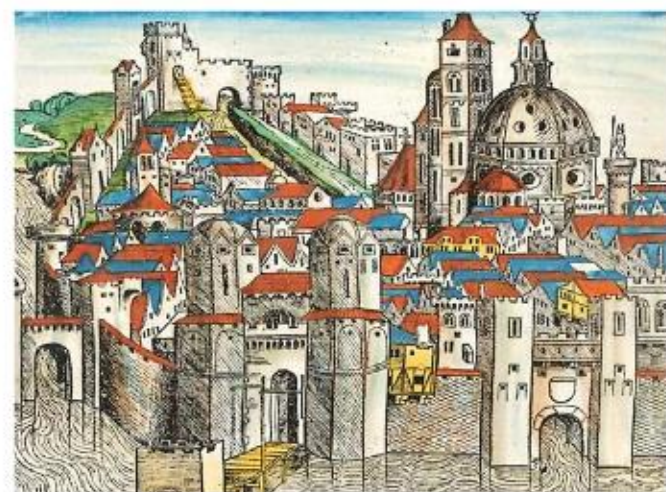
2.4 Złoty wiek



Podejmij temat



Przypomnij, gdzie narodził się humanizm. Następnie wymień na podstawie mapy kraje, w których się rozwinął.



Wielkie znaczenie dla rozwoju renesansu w naszym kraju miały zagraniczne podróże Polaków i ich studia na włoskich uniwersytetach. Wracali oni z Italii przepełnieni ideami humanistycznymi i krzewili je w ojczyźnie. Na rycinie: średniowieczna Padwa – tu studiowali Mikołaj Kopernik i Jan Zamoyski.

Odrodzenie w Polsce

Miejszem narodzin humanizmu były Włochy, skąd idee renesansowe zaczęły promieniować na całą Europę (m.in. za sprawą drukowanych książek). W drugiej połowie XV wieku dotarły one również do Polski, gdzie w kolejnym stuleciu nastąpił ich bujny rozwój. Najważniejszym ośrodkiem renesansu w Polsce stał się **Kraków**. Było to możliwe dzięki bliskości dworu królewskiego oraz jego mecenatowi. W XVI wieku król Zygmunt Stary, królowa Bona oraz Zygmunt August otaczali opieką artystów i uczonych. Wznosili lub przebudowywali swoje rezydencje zgodnie z nowym renesansowym stylem. Naśladowali ich magnaci oraz bogaci mieszczaństwo. Oprócz Krakowa ważnym centrum kultury był też wówczas **Gdańsk**. Idee humanistyczne przenikały tu dzięki kontaktom handlowym z państwami Rzeszy Niemieckiej i Niderlandami.

W czasach panowania Zygmuntów nastąpił rozkwit polityczny, gospodarczy i kulturalny Rzeczypospolitej. Z tego powodu ten okres w historii nazywamy **złotym wiekiem**.

Szkolnictwo i nauka

Renesans przyczynił się w Polsce do rozwoju szkolnictwa. Powstawało wiele szkół parafialnych, w których uczono czytania i pisania oraz rachunków. Prawdziwy rozkwit przeżywała **Akademia Krakowska** oraz inne szkoły wyższe działające w Rzeczypospolitej od XVI wieku – akademia biskupa Jana Lubrańskiego w Poznaniu, uniwersytet w Wilnie i Akademia Zamojska w Zamościu. Wraz ze sprowadzeniem jezuitów do Polski rozwijało się szkolnictwo jezuickie. Wysoki poziom prezentowały protestanckie gimnazja w Gdańsku, Toruniu i Elblągu.

Na czasy renesansu przypada postęp w takich dziedzinach, jak matematyka i astronomia, przede wszystkim dzięki dokonaniom **Mikołaja Kopernika**. Rozwijały się też kartografia i geografia. Na tym polu zasłużyli się **Bernard Wapowski**, wydawca pierwszych map Europy Wschodniej i Polski, oraz **Maciej z Miechowa**, twórca pierwszej nowożytnej geografii Rzeczypospolitej. Ówczesne dziejopisarstwo reprezentowali z kolei wybitni polscy historycy – **Marcin Kromer** i **Marcin Bielski**. Kromer był autorem kroniki dziejów Polski. Natomiast Bielski napisał pierwszą polską historię powszechną, czyli opisującą dzieje świata.



Duży rozgłos za granicą zyskał polski myśliciel i pisarz **Andrzej Frycz Modrzewski**. W swoim dziele *O poprawie Rzeczypospolitej* opisał zasady funkcjonowania nowoczesnego państwa, w którym wszyscy ludzie powinni być równi wobec prawa. W tamtych czasach były to poglądy bardzo nowatorskie.

Andrzej Frycz Modrzewski przeciwko nierówności praw

[...] jakże jednak [jest] z karą za zabójstwo plebejusza¹? Za nie bowiem płaci się tylko grzywną², i to o wiele mniejszą, niż za zabójstwo szlachcica. Tedy i wskutek nierówności grzywny, i wskutek zaniechania więzienia powstaje najwyższa nierówność w osądzaniu zabójstwa ludzi różnych stanów [...]. Jakże więc, czy ludzie plebejskiego stanu nie są na podobieństwo Boga stworzeni, skoro za ich zabicie mniej się płaci? Niechże wystarczy to, że plebejuszom, choćby nie wiem jak odznaczali się cnotą i naukami, odjęto wszelką możność³ dojścia w Rzeczypospolitej do wysokich urzędów i że odczuwają to oni jako umniejszenie swych praw podstawowych.

Źródło: A.F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

¹ Plebejusz – w dawnej Polsce: człowiek nienależący do stanu szlacheckiego.

² Grzywna – kara pieniężna wymierzana za przestępstwo.

³ Możliwość – możliwość.

- 1 Wymień przykłady nierówności przytoczone przez Andrzeja Frycza Modrzewskiego w zacytowanym fragmencie tekstu.
- 2 Czy autor ocenił ustrój ówczesnej Rzeczypospolitej jako sprawiedliwy? Uzasadnij odpowiedź.

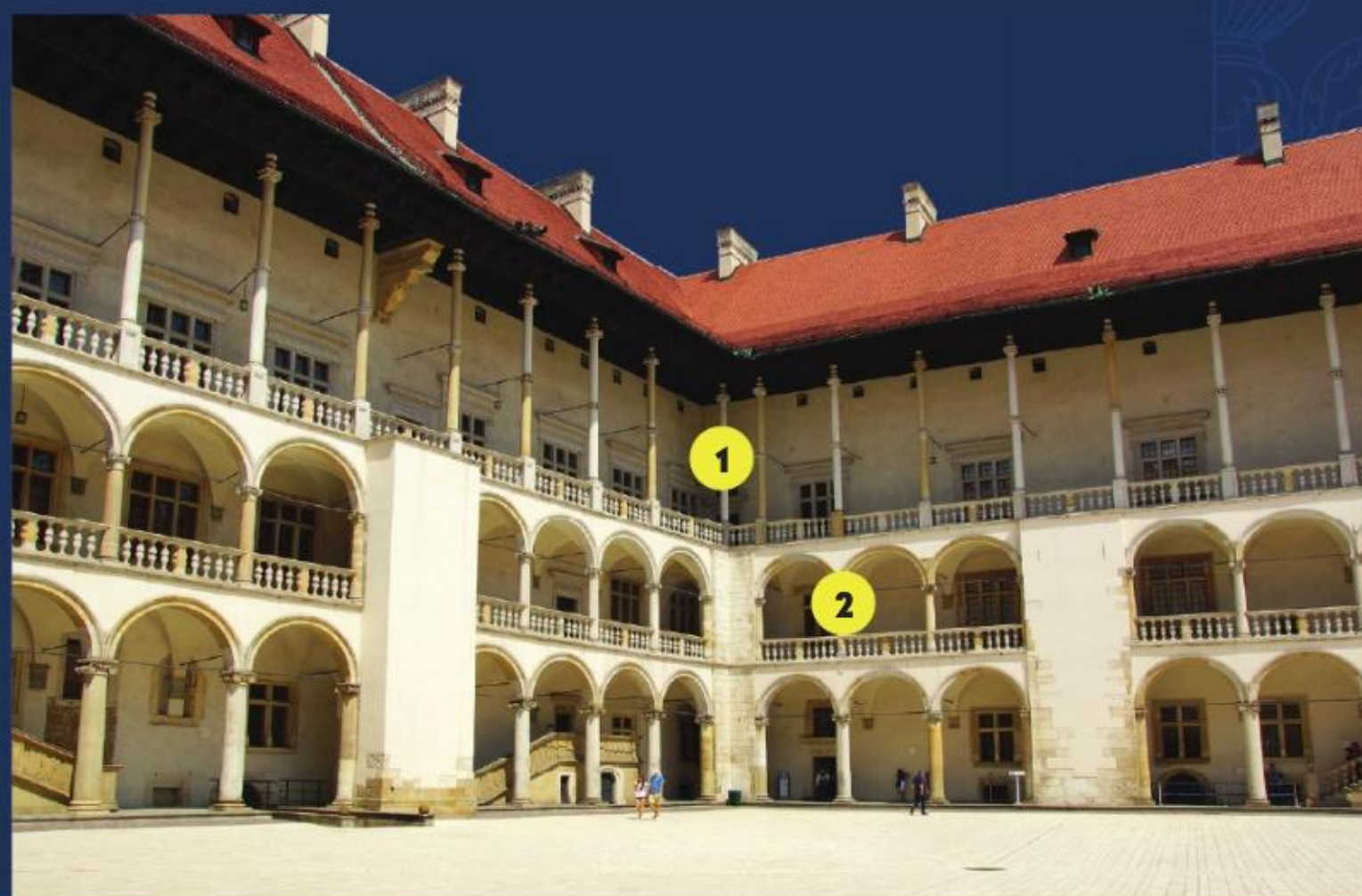
Architektura renesansu w Polsce

Pod wpływem kontaktów z Włochami i Niderlandami w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej rozwijało się budownictwo renesansowe. Do dziś przetrwały wspaniałe pałace, kościoły, ratusze i kamienice.



- 1 Kopuła kaplicy spoczywa na **bębnie**. W jego ścianach umieszczono **koliste okna** – element charakterystyczny dla architektury renesansowej.
- 2 Kaplicę wieńczy **złota kopuła**, symbolizująca świetność rządów Zygmunta Starego.
- 3 Nad kopułą znajduje się niewielka przeszklona wieżyczka zwana **latarnią**. Od góry doświetla ona wnętrze budowli, stąd jej nazwa.

Kaplica Zygmuntowska na Wawelu – jeden z najcenniejszych zabytków polskiego renesansu.



- 1 Zamkowy dziedziniec otaczają charakterystyczne dla renesansu arkadowe **krużganki**. To otwarte korytarze, po których można przechodzić na różne piętra budowli.
- 2 Krużganki są podtrzymywane przez **arkady**, czyli łuki oparte na kolumnach lub filarach.

Dziedziniec Zamku Królewskiego na Wawelu w Krakowie został przebudowany za panowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta Starego.

1. Wymień elementy architektury renesansowej. Pokaż je na konkretnych przykładach.
2. Odszukaj w internecie lub dostępnych albumach po jednym przykładzie budowli renesansowej w podanych kategoriach: zamek, ratusz, kamienica. Opisz je krótko.
3. Przyjrzyj się zdjęciom. Jakie zauważasz nawiązania do architektury starożytnych Greków i Rzymian?
4. Ustal imiona i nazwiska architektów, którzy zaprojektowali lub przebudowali w stylu renesansowym zaprezentowane budowle. Z jakich krajów pochodzili?



Złota Brama w Gdańsku
– późnorenesansowe dzieło niderlandzkiego architekta Abrahama van den Blocke'a [czyt. wan den bloka]. Obie fasady bramy wieńczą balustrady oraz figury cnót, m.in. zgody, wolności i pokoju.



Ratusz w Chełmnie
– jeden z najpiękniejszych przykładów architektury użyteczności publicznej. Zwróć uwagę na bogato dekorowaną attykę, czyli ozdobną ściankę, którą jest zakończona górna elewacja budynku.



LEGENDA

● przykładowe miejscowości, w których znajdują się zabytki renesansowe



Kamienice braci Mikołaja i Krzysztofa Przybyłów na rynku w Kazimierzu Dolnym – oryginalny zabytek późnego renesansu na ziemiach polskich. Zwraca w nich uwagę bogato zdobiona fasada zwieńczona dwukondygnacyjną attyką z przepięknym grzebieniem.



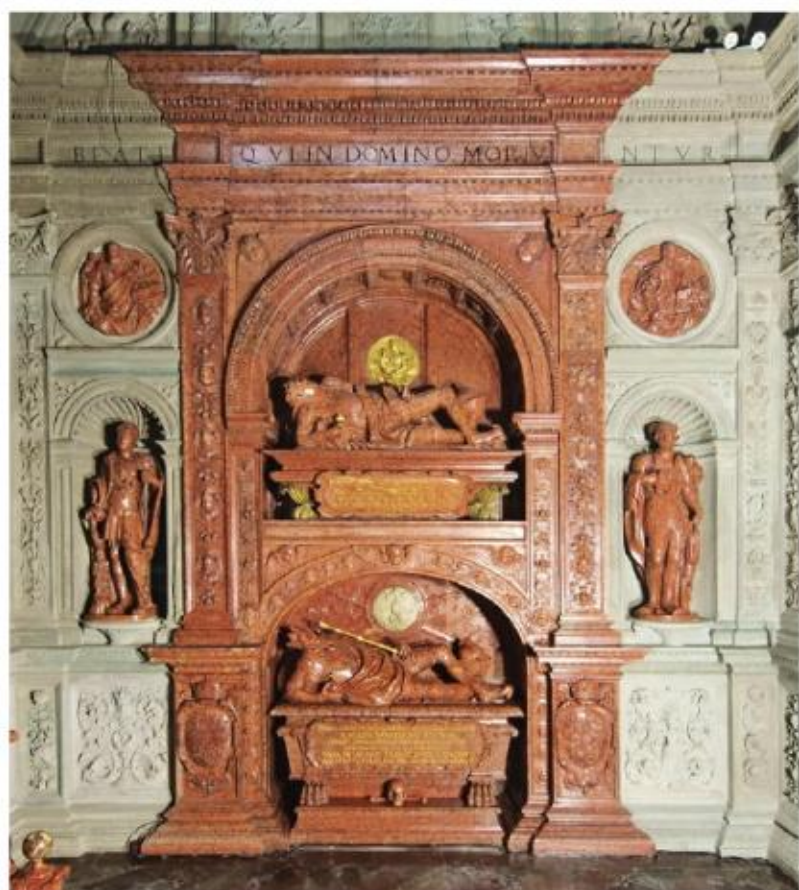
Zamek w Baranowie Sandomierskim – dawna siedziba rodu Leszczyńskich i jedna z bardziej okazałych posiadłości magnackich w Polsce. Bywa nazywana małym Wawelem ze względu na podobieństwo do królewskiego zamku.



Sukiennice w Krakowie – przykład renesansowej budowli miejskiej. Pierwotnie Sukiennice były gotyckie. W XVI wieku budynek zwieńczono przepiękną arkadową attyką. Zdobią ją maszkarony – motywy dekoracyjne w kształcie zniekształconych głów ludzkich.

Sztuka – skarby Wawelu

Przykładem sztuki XVI wieku w Polsce są rzeźby nagrobne ostatnich Jagiellonów w kaplicy Zygmuntowskiej. Wnętrza Zamku Królewskiego w Krakowie, przebudowane w nowym stylu, również stanowią wspaniały przykład renesansu. Zdobia je liczne rzeźby i arras. Zadbano o to, by komnaty były jasne. Przy ich dekorowaniu pracowali rzeźbiarze, malarze i snycerze. Do najbardziej reprezentacyjnych pomieszczeń w zamku należą prywatne apartamenty królewskie oraz sale, w których organizowano oficjalne spotkania i przyjmowano gości (np. Sala Poselska).



Na nagrobkach Zygmunta Starego (na górze) i jego syna Zygmunta Augusta (na dole) znajdują się marmurowe posągi władców. Zwróć uwagę na arkadową wnękę.



Sala Poselska w Zamku Królewskim na Wawelu z dekoracją sufitu w postaci kwadratowych kasetonów, czyli zagłębień. W tle na ścianie widoczne arras.



Wewnątrz kasetonów umieszczono motywy zdobnicze, tzw. głowy wawelskie. To realistyczne rzeźby głów przedstawicieli różnych stanów; ze 194 rzeźb zachowało się jedynie 30.

- 1 Herb Królestwa Polskiego
- 2 Herb Wielkiego Księstwa Litewskiego
- 3 Postać Cerery, greckiej bogini urodzaju



Arrasy to ozdobne tkaniny. Zostały one wykonane na zamówienie króla Zygmunta Augusta we francuskim mieście Arras (stąd ich nazwa). Przedstawiają między innymi sceny biblijne, mitologiczne, zwierzęta oraz krajobrazy. Kolekcja arrasów z czasów Zygmunta Augusta liczyła około 350 sztuk; w okresie zaborów i II wojny światowej została jednak znacznie uszczuplona.



Czy ukazana na arrasie scena nawiązuje do czasów świetności, czy upadku państwa polskiego? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Rozkwit literatury

W dobie renesansu rozwinął się literacki język polski. Przyczynili się do tego **Mikołaj Rej** i **Jan Kochanowski**. Ci najwięksi twórcy polskiego odrodzenia tworzyli w języku ojczystym. Rej w swoich utworach głosił pochwałę cnoty, umiarkowania i życia wiejskiego. Zajmował się też tematyką polityczną i obyczajową: pisarz krytykował zamięłowanie kleru i szlachty do luksusu. Kochanowski zasłynął jako autor krótkich żartobliwych **fraszek**. Napisał też wiele **pieśni**, w których głosił humanistyczną pochwałę ludzkiego życia, nawiązując do słów starożytnego poety Horacego – *Carpe diem* (Chwytaj dzień). Był również twórcą cyklu wierszy o tematyce żałobnej – **trenów** poświęconych jego zmarłej córce Urszuli. Do ważnych dzieł Kochanowskiego należy też tragedia *Odprawa posłów greckich*, w której autor nawiązał do motywów starożytnych.

W skrócie

- U schyłku XV wieku w Polsce rozpoczęło się odrodzenie. Trwało do końca XVI stulecia.
- W dobie renesansu największe zasługi dla polskiej nauki i kultury mieli Mikołaj Kopernik i Andrzej Frycz Modrzewski.
- W kraju żywo rozwijały się architektura i sztuka. Do zabytków tej epoki w Polsce należą: kaplica Zygmuntowska na Wawelu, krakowskie Sukiennice oraz zamek w Baranowie Sandomierskim.
- W odrodzeniu nastąpił rozwój literatury. Przyczynili się do tego twórcy piszący w języku polskim: Mikołaj Rej i Jan Kochanowski.

Czy już umiesz?

- 1 Wyjaśnij, dlaczego czasy panowania ostatnich Jagiellonów nazywamy złotym wiekiem.
- 2 Powiedz, w jaki sposób idee humanistyczne przenikały do Polski.
- 3 Mecenat dworu królewskiego nad architekturą i sztuką renesansową – omów to zagadnienie, nawiązując do wybranych przykładów.
- 4 Wymień dziedziny, w których osiągnięcia Polaków z tego okresu były największe.
- 5  Poszukajcie informacji o zabytkach odrodzenia w Polsce. Ułóżcie plan wycieczki *Śladami polskiego renesansu*.



Pieśni Jana Kochanowskiego – wydanie z 1586 roku



Muzeum w Czarnolesie



W Muzeum Jana Kochanowskiego w Czarnolesie koło Radomia dowiesz się więcej o życiu i twórczości poety. Zobaczysz w nim również renesansowe meble, w tym fotel Kochanowskiego, oraz mapę Polski z 1633 roku.

Podsumowanie działu 2

- 1 Powiedz, które wydarzenia z historii Polski zostały uwiecznione na poniższych obrazach Jana Matejki. Wyjaśnij, jakie miały one znaczenie w dziejach naszego kraju.



- 2 Omów politykę wewnętrzną ostatnich Jagiellonów. Użyj terminów z ramki.

średnia szlachta ruch egzekucyjny magnateria unia lubelska przywilej szlachecki

- 3 Przeczytaj fragment utworu Jana Kochanowskiego *Pieśń świętojańska o Sobótce*. Następnie wykonaj polecenia.

¹ Twej chwale zdoła – podoła
wychwalaniu cię.

² Wczasy – wygodny.

³ Za raz – równocześnie.

⁴ Bez lichwy żywie – żyje
uczciwie.

⁵ Bezpieczne – tu: beztroskie.

Wsi spokojna, wsi wesół,
Który głos twej chwale zdoła¹?
Kto twe wczasy², kto pożytki,
Może wspomnieć za raz³ wszystkie?

Człowiek w twej pieczy uczciwie
Bez wszelkiej lichwy żywie⁴;
Pobożne jego staranie
i bezpieczne⁵ nabywanie.

Źródło: J. Kochanowski, *Pieśń świętojańska o Sobótce*,
w: <https://wolnelektury.pl/>, dostęp: 14.09.2018 r., licencja CC BY-SA 3.0

- a) Powiedz, jaki był ideał szczęśliwego życia w czasach odrodzenia.
b) Porównaj dążenia człowieka w średniowieczu i renesansie. Jakie zauważasz podobieństwa i różnice?

- 4 Wskaż przyczynę i skutek podanych wydarzeń.



- Powstanie Prus Książęcych.
- Wcielenie Mazowsza do Polski.
- Przeprowadzenie elekcji *vivente rege* za panowania Zygmunta Starego.
- Ustanowienie wojska kwarcianego.
- Powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 1569 roku.
- Wygaśnięcie dynastii Jagiellonów.

3. Rzeczpospolita Obojga Narodów



1. Powiedz, jakie funkcje pełniły poszczególne zabudowania znajdujące się w gospodarstwie.
2. Opisz dom szlacheica. Czym się różni od pozostałych zabudowań?
3. Jakich artykułów dostarczało szlacheckie gospodarstwo rolne? O czym to świadczy?
4. Wskaż miejsce pracy młynarza.

3.1 Gospodarka Rzeczypospolitej



Podejmij temat

- Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Pomorze Gdańskie znalazło się w granicach Królestwa Polskiego. Jakie znaczenie dla gospodarki naszego państwa miało uzyskanie dostępu do Morza Bałtyckiego?

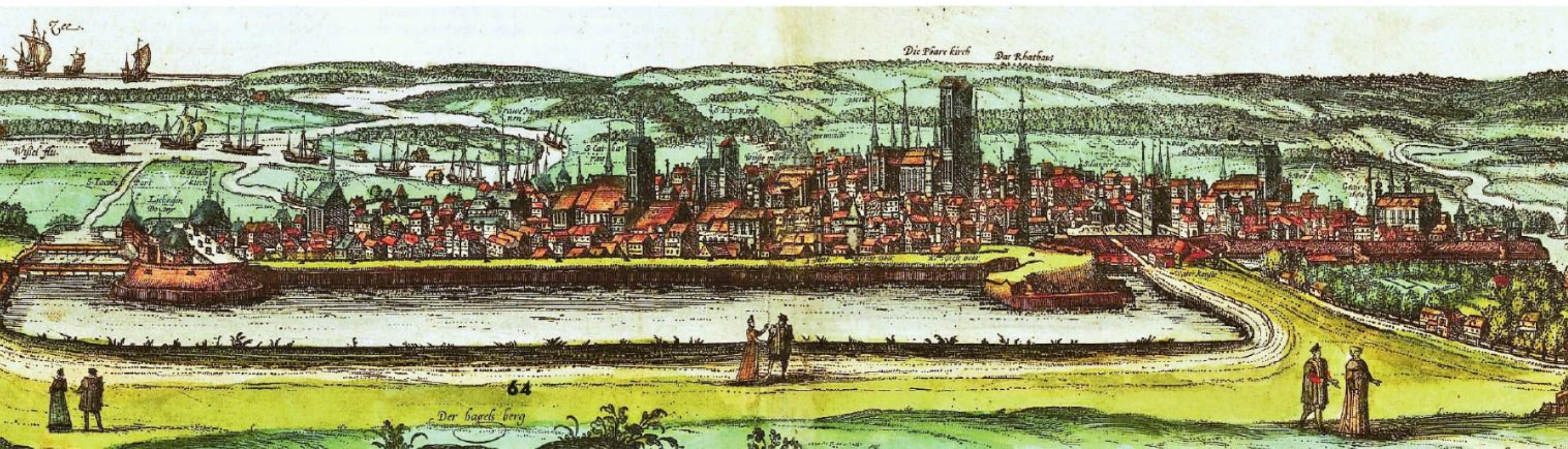
Prowizja – wynagrodzenie otrzymywane za pośrednictwo w wymianie handlowej. Mogło wynosić od kilku do kilkudziesięciu procent wartości transakcji.

Zapotrzebowanie na zboże w Europie

W XVI wieku na zachodzie Europy znacznie zwiększyła się liczba ludności. Spowodowało to wzrost zapotrzebowania na żywność. Tymczasem produkty rolne podrożały nawet pięciokrotnie. Zachodnioeuropejscy chłopci nie byli bowiem w stanie zaspokoić rosnącego na nie zapotrzebowania. W tej sytuacji zaczęto sprowadzać coraz więcej ziarna z Polski. Dla polskiej szlachty, która utrzymywała się ze swoich gospodarstw rolnych, sprzedaż zboża za granicę stała się źródłem olbrzymich dochodów.

Handel zbożem skupił się w **Gdańsku** – największym porcie Rzeczypospolitej. Tutejsi kupcy nabywali ziarno od szlachty, a następnie sprzedawali je zachodnioeuropejskim odbiorcom pochodzącym głównie z Holandii. Za to pośrednictwo gdańszczanie pobierali od swoich klientów dużą **prowizję**. Wpłynęło to na ich znaczne wzbogacenie się, a tym samym na wzrost zamożności miasta.

Gdańsk był największym miastem Rzeczypospolitej. U schyłku XVI wieku liczył około 40 tysięcy mieszkańców, czyli dwukrotnie więcej niż ówczesny Kraków. Przewyższał inne miasta nie tylko pod względem liczby ludności, ale również bogactwa i stylu życia. Poniżej: panorama XVI-wiecznego Gdańska.



Polska spichlerzem Europy

W XVI wieku wśród szlachty narodziło się przekonanie, że Polska jest **spichlerzem Europy**. Porównanie naszego kraju do wielkiego magazynu, który przechowuje zboże dla całego kontynentu, było przesadzone. Niemniej jednak sprzedaż polskiego ziarna rzeczywiście bardzo szybko rosła (zob. rysunek).

¹ 1 łaszt = ok. 2 ton



2000 łasztów



10 000 łasztów

- W jakich latach eksport zboża przez Gdańsk był największy?

1465 rok

2000 łasztów¹



1530 rok

10 200 łasztów



1583 rok

62 800 łasztów



1618 rok

116 300 łasztów



1640 rok

79 000 łasztów



Eksport zboża przez Gdańsk w latach 1465–1640

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

Juliusz Ruggieri¹ [czyt. rudźdżeri] o handlu Polski w drugiej połowie XVI wieku

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odleglejszymi krajami. Całe atoli² prawie handlu skupienie jest w Gdańsku, porcie nad Morzem Bałtyckim, należącym do króla polskiego. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark od [dnia] św. Dominika czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy³, Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami⁴ portugalskimi, cyną i suknom angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu⁵, drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy swoje okręty na powrót ładują [...].

Źródło: *Juliusz Ruggieri o handlu Polski w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

¹ Juliusz Ruggieri – duchowny, wysłannik papieża do Polski; autor relacji z pobytu w Rzeczypospolitej w latach 1567–1568.

² Atoli – jednak.

³ Flamand – mieszkaniec pogranicza belgijsko-holendersko-francuskiego.

⁴ Korzenie – przyprawy korzenne.

⁵ Potaż – substancja chemiczna używana do wyrobu szkła.

- 1 Wypisz w tabeli nazwy towarów, które przywożono do Polski, i tych, które z niej wywożono. Na tej podstawie sformułuj wniosek.
- 2 Powiedz, z jakich krajów pochodzili kupcy, którzy przybywali do Gdańska. Pokaż je na mapie XVI-wiecznej Europy w atlasie historycznym.
- 3 Jak się nazywa jarmark, o którym wspomina autor tekstu?

Syław wiślany

Zboże docierało do Gdańska z najdalszych części Rzeczypospolitej, z majątków oddalonych nieraz o setki kilometrów. Rolę szlaków handlowych odgrywały wówczas rzeki – szczególnie Wisła i jej dopływy. Transport rzeczny był tańszy, szybszy i bezpieczniejszy niż lądowy.



2

SKŁADOWANIE ZBOŻA W SPICHLERZU

W porcie rzeczonym ziarno umieszczano w spichlerzach, czyli magazynach przeznaczonych do przechowywania zapasów. Tu leżało do wiosny. Zabytkowe spichlerze zachowały się do dziś w wielu nadwiślańskich miastach – m.in. w Kazimierzu Dolnym i Grudziądzu.



3

SPŁAW ZBOŻA SZKUTĄ W DÓŁ RZEKI

Wiosną, gdy lody stopniały, na Wiśle zaczynał się ruch. Pod spichlerze podpływały łodzie rzeczne zwane **szkutami**. Po załadowaniu ich zbożem płynęły one do Gdańska. Załogę stanowiło kilkunastu **flisaków**. Pojemność skutury liczyła nawet 50 łasztów zboża, czyli około 100 ton. Dla porównania wóz mógł zabrać jedynie około 300 kilogramów ziarna, czyli ponad 300 razy mniej!



4

SPRZEDAŻ ZBOŻA W GDAŃSKU

Transport zboża skutą do Gdańska mógł trwać nawet kilka tygodni. Gdy ziarno docierało do portu, miejscowi pośrednicy odkupywali je i sprzedawali z dużym zyskiem zachodnim kupcom. Następnie wysyłano je w dalszą drogę.



1. Wymień rzeki, które pełniły funkcję szlaków handlowych w Rzeczypospolitej.
2. Miasta znajdujące się na szlaku wiślanym szybko się rozwijały. Jak myślisz, dlaczego?
3. Stwórzcie prezentację na temat wybranego zabytku szlaku wiślanego.

Powinności chłopów

W czasach nowożytnych chłopci mieli w stosunku do swoich panów feudalnych podobne zobowiązania jak w średniowieczu.



Renta feudalna była świadczona w pieniądzu, w robociźnie (pańszczyzna) i w naturze.



Dziesięcinę płacono na rzecz Kościoła.



Podatki zasilały skarb państwa.

- Wymień zobowiązania składające się na rentę feudalną.

Folwark i pańszczyzna

Szlachta, chcąc sprzedawać jak najwięcej zboża, powiększała swoje posiadłości. Najczęściej czyniła to poprzez wykup ziemi należącej do sołtysów i zagospodarowywanie nieużytków. W ten sposób powstały **folwarki**, czyli rozległe gospodarstwa rolne liczące nawet kilka wsi. Ich główną działalnością była produkcja zbóż, w mniejszym zaś stopniu – hodowla zwierząt. Gospodarstwa utrzymywały się przede wszystkim dzięki darmowej pracy **chłopów** na polu należącym do pana. Była to znana od średniowiecza pańszczyzna.

Szlachta rozumiała, że nieodpłatna praca chłopów ma olbrzymie znaczenie dla rozwoju folwarków. Z tego powodu chciała związać ich z ziemią. Kolejne sejmy wprowadzały prawa, które miały zapobiec opuszczaniu wsi przez ludność wiejską. Jednocześnie zwiększano minimalny wymiar pańszczyzny z jednego łanu ziemi. Jeszcze w XVI wieku chłop musiał pracować na pańskim polu trzy dni tygodniowo, a w XVIII wieku – było to już sześć dni. Wymiar pańszczyzny zależał od wielkości ziemi użytkowanej przez chłopów. Im większy był to obszar, tym wymiar pańszczyzny stawał się wyższy. Szczególnie dotkliwy ciężar spoczywał na **kmieciach**, czyli na zamożniejszych mieszkańcach wsi użytkujących rozległe grunty orne. Zwiększanie wymiaru pańszczyzny i uchwalane prawa prowadziły do zaostrzania **poddaństwa osobistego** chłopów względem szlachty.



1. Wskaż zabudowania mieszkalne i gospodarcze na terenie folwarku.
2. Wyjaśnij, jakie funkcje miały poszczególne obiekty gospodarcze.
3. Sprawdź w źródłach znaczenie terminów, których nie rozumiesz. Zapisz ich definicje w zeszycie.

Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana

Pogłębianie się poddaństwa osobistego chłopów stało się jedną z cech **gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**, która istniała w Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku. W tym typie gospodarki chłopci w zamian za użytkowanie ziemi należącej do pana najczęściej odrabiali pańszczyznę (zamiast płacić czynsz). W miarę jak zaostrzało się ich poddaństwo osobiste względem szlachty, chłopci mieli coraz mniej czasu, by pracować w swoich gospodarstwach. Niewielkie zbiory, jakie uzyskiwali, zwykle wystarczały tylko na zaspokojenie własnych potrzeb. Nieduże nadwyżki sprzedawali wprawdzie w mieście, ale był to handel na drobną skalę i przynosił im niskie dochody.

Na ograniczonej wymianie handlowej z ludnością wiejską niewiele zyskiwali również mieszczaństwo. Rzemieślnicy ograniczali produkcję, gdyż chłopci kupowali od nich coraz mniej towarów, a szlachta tylko w niewielkim stopniu zapełniała tę lukę. Krajowy rynek wymiany handlowej kurczył się. Ograniczało to wzrost zamożności miast i hamowało rozwój gospodarki opartej na pieniądzu.



Spichlerze w Grudziądzu



Wizytówką Grudziądza i śladem przeszłości miasta jako portu rzeczno-jezernego jest zespół nadwiślańskich spichlerzy (najstarsze pochodzą z XIV wieku). Oprócz funkcji gospodarczych spichlerze miały w przeszłości znaczenie obronne i mieszkalne.

W skrócie

- Zapotrzebowanie na zboże w Europie przyczyniło się do rozwoju handlu przez Gdańsk. To z kolei wpłynęło na bogacenie się polskiej szlachty i gdańskich mieszczan.
- W wiekach XVI–XVIII w Rzeczypospolitej rozwinęła się gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. Opierała się na folwarku, w którym chłopci musieli odrabiać pańszczyznę.
- Podstawą gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej była produkcja rolna, skutkiem: zwiększanie wymiaru pańszczyzny i zaostrzanie się poddaństwa osobistego chłopów względem szlachty.

Czy już umiesz?

- 1 Z jakich powodów w czasach nowożytnych rozwijał się handel polskim zbożem?
- 2 Wyjaśnij, które grupy skorzystały najwięcej na handlu zbożem. Dlaczego?
- 3 Powiedz, na czym polegało pogłębianie się poddaństwa osobistego chłopów w stosunku do szlachty.
- 4 Wyjaśnij, dlaczego szlachta wprowadzała prawa, które miały zapobiec opuszczaniu wsi przez chłopów. Jak oceniasz tę politykę?
- 5 Wymień cechy gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Dlaczego ograniczyła ona rozwój miast?
- 6 Podajcie przykłady rozwiązań, które należałoby wprowadzić w gospodarce XVI-wiecznej Rzeczypospolitej, aby miasta mogły się rozwijać.

Dom szlachcica i dom mieszczanina

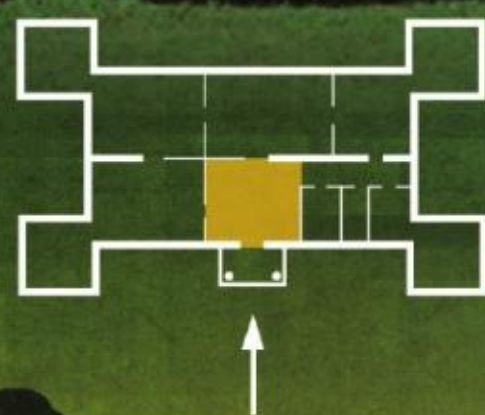
Szlachecki dworek był nie tylko siedzibą rodu, ale także sercem folwarku. Pełnił funkcję ośrodka lokalnej władzy i kultury. Natomiast mieszczańska kamienica stanowiła mieszkanie prywatne i jednocześnie miejsce pracy. Jej właściciel lokował na parterze warsztat lub kantor, na piętrach zaś – pomieszczenia mieszkalne.

Dwór szlachecki w Ożarowie koło Wielunia został wybudowany w 1757 roku przez skarbnika sieradzkiego, łowczego i kasztelana wieluńskiego Władysława Bartochowskiego herbu Rola. Zanim postawił on dwór, nabył wieś Ożarów od rodziny Kuleszów herbu Ślepowron. Dwór przekształcono w muzeum w 1981 roku.

W narożnikach budynku wznoszono niekiedy czworoboczne alkierze kryte osobnym dachem i wysunięte przed fasadę dworu. Mieściły się w nich pokoje prywatne. Alkierze dworu w Ożarowie zwieńczone są kopułami.

Dwór – w przeciwieństwie do mieszczańskiej kamienicy – mógł bez przeszkód rozrastać się wszcz. Nie potrzebowano zatem wznosić zbyt wielu pięter.

Przez środek dworu biegła sieni – miejsce, w którym gromadzono się przed polowaniem, organizowano sąsiedzkie sejmiki lub zbierano się w razie alarmu. Z sieni przechodzono do jadalni, pokoju bawialnego (salonu) lub ogrodu.



Szlachecka siedziba miała podnosić prestiż właściciela, dlatego dbano o jej reprezentacyjny wygląd. Elegancji frontowej fasadzie dodawał łamany dach kryty gontem, czyli wąskimi, cienkimi deseczkami. Właściciele często wytyczali do dworu efektowny podjazd.



Na ścianach dworu wieszano szable, trofea myśliwskie i łupy wojenne, które były związane z życiem szlachcica – żołnierza, myśliwego i gospodarza.



Dom Uphagena w Gdańsku to kamienica z XVIII wieku należąca do Jana Uphagena, miejskiego rajcy i ławnika, przedstawiciela zamożnej rodziny kupieckiej. Właściciel był człowiekiem wykształconym i słynął z pasji gromadzenia książek. Po jego bezpotomnej śmierci dom, zgodnie z testamentem, przekształcono w muzeum.

Piętra kamienicy mieściły salon, jadalnię, sypialnię, palarnię, czytelnię i pokój muzyczny. Liczba kondygnacji była oznaką zamożności właściciela.



Dekoracyjny kamienny portal ozdobiony jest monogramem Jana i Abigail Uphagenów oraz herbem rodziny.

Z uwagi na ograniczoną przestrzeń kamienice w mieście budowano ciasno obok siebie. W celu zwiększenia powierzchni mieszkalnej wznoszono kilka pięter.

Na parterze znajdowały się: wysoka sień, kantor i kuchnia. Kręte schody w sieni, zabezpieczone efektownymi balustradami, a także sztukaterie na ścianach i sufitach miały wzbudzać podziw gości.



Reprezentacyjny salon z różowoczerwonymi tapetami i białą złożoną boazerią, na której umieszczano sceny mitologiczne, to miejsce, w którym mieszkańcy domu odpoczywali, przyjmowali gości, rozmawiali o sztuce i literaturze. W osobnym pokoju słuchali muzyki.



Liczne zdobienia ze scenami chińskimi i antycznymi były wyrazem zainteresowań właściciela – kolekcjonera dzieł sztuki, podróżnika i bibliofila, posiadającego księgozbiór liczący około 14 tysięcy tomów. Orientalne motywy to także przejaw XVIII-wiecznej mody.

● Powiedz, w jaki sposób wygląd obu domów odzwierciedlał styl życia i zainteresowania ich mieszkańców.

3.2 Kraj wielu narodów i wyznań



1573 rok – uchwalenie aktu konfederacji warszawskiej

Podejmij temat

- Przypomnij, na czym polegała reformacja. Jakie były jej skutki w krajach Europy Zachodniej?



Jezuitów sprowadził do Polski biskup Stanisław Hozjusz, który działał na rzecz naprawy polskiego Kościoła. Miedzioryt z XVI wieku ukazuje Hozjusza i jezuitów.



Akt konfederacji warszawskiej z 1573 roku

Reformacja i kontrreformacja w Rzeczypospolitej

W XVI wieku reformacja dotarła do Rzeczypospolitej. Luteranizm zyskał dużą popularność w miastach Prus Królewskich oraz w Wielkopolsce, głównie wśród ludności pochodzenia niemieckiego. Z kolei w Małopolsce i na Litwie, wśród szlachty, rozprzestrzenił się kalwinizm. Przyjmowanie nowej wiary miało jednak charakter powierzchowny. Szlachta nie przejawiała głębokiej żarliwości religijnej typowej dla protestantów w zachodniej Europie. Jednocześnie wdrażała tylko te założenia kalwinizmu, które odpowiadały jej interesom (np. zniesienie dziesięciny). Nakazy prowadzenia skromnego i pracowitego życia nie były przestrzegane. Postępy reformacji w Polsce szybko zostały zahamowane. W dużej mierze przyczyniło się do tego przyjęcie przez Zygmunta Augusta postanowień soboru trydenckiego i sprowadzenie jezuitów w **1564 roku**. Wkrótce zaczęli oni zakładać swoje szkoły (m.in. w Braniewie i Wilnie).

Państwo bez stosów

Pomimo rozwoju reformacji w Polsce nie doszło do wojen religijnych. Wpłynęła na to postawa Zygmunta Augusta, który był władcą katolickim, ale tolerancyjnym w stosunku do innowierców. Zwolennikiem tolerancji religijnej była też szlachta. W **1573 roku** na sejmie w Warszawie szlachecka konfederacja uchwaliła dokument o wielkim znaczeniu – **akt konfederacji warszawskiej**. Wprowadzał on w Rzeczypospolitej pokój religijny między przedstawicielami różnych wyznań. Stwierdzono w nim, że z powodu spraw wiary nie wolno przelewać krwi ani nikogo karać. Dokument dotyczył wyłącznie szlachty. Chłopi, jeśli wszczynali bunt na tle religijnym, mogli być już za to karani.



1. Powiedz, na jakich obszarach Rzeczypospolitej dominowali katolicy, na jakich przeważali protestanci, a na jakich – prawosławni. Z czego to wynikało?
2. Wymień ważniejsze ośrodki ludności żydowskiej, ormiańskiej, karaimskiej i tatarskiej w dawnej Rzeczypospolitej. Poszukaj w internecie informacji o jednym z takich ośrodków. Napisz krótką notatkę na temat społeczności, która go zamieszkiwała.

Mieszkańcy państwa polsko-litewskiego

Oprócz Polaków i Litwinów, którzy w większości wyznawali katolicyzm, najliczniejszą grupą w Rzeczypospolitej byli **Rusini**. Nazywa się tak przodków dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców. Rusini mieszkali w południowo-wschodniej części kraju. Większość z nich wyznawała prawosławie, a część należała do **Kościoła unickiego**, który powstał w wyniku **unii brzeskiej** w 1596 roku. Ziemie położone nad dolnym Dnieprem zamieszkiwali **Kozacy** – grupa, którą utworzyli chłopci, szlachta i mieszczaństwo zbiegli głównie z terenów Rzeczypospolitej i Rosji.

W miastach Prus Królewskich oraz w Krakowie żyło wielu **Niemców**. W większych ośrodkach miejskich Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego istniały znaczne skupiska ludności żydowskiej. W Rzeczypospolitej mieszkali też **Tatarzy**, **Ormianie** oraz **Holendrzy**.

Kościół unicki (greckokatolicki) – wspólnota wiernych prawosławnych, którzy uznali zwierzchnictwo papieża przy jednoczesnym zachowaniu liturgii prawosławnej. Kościół ten powołano podczas zjazdu w Brześciu Litewskim w 1596 roku, na którym część hierarchów prawosławnych podporządkowała się papieżowi.

Rzeczpospolita wielu kultur

Każda z narodowości zamieszkujących Rzeczpospolitą wzbogacała kulturę materialną i umysłową kraju. W Polsce tego okresu przenikały się: łacińska tradycja Zachodu, prawosławna kultura ruska wywodząca się z Bizancjum, nowe obyczaje znajdujących u nas schronienie protestantów, a także wpływy mniejszości żyjących w Polsce od średniowiecza – Żydów, Tatarów i Ormian.

MORZE BAŁTYCKIE

POMORZE

GDAŃSK



● WARSZAWA

RZECZPOS

Dzięki przywilejom królewskim mieszczaństwo miast pruskich mogło swobodnie wyznawać protestantyzm oraz rozwijać szkolnictwo. Najważniejszym ośrodkiem w Prusach Królewskich był Gdańsk, gdzie powstało gimnazjum i liczne drukarnie. Stał się on miastem wielu kultur. Obok Niemców i Polaków żyli w nim holenderscy i angielscy kupcy oraz francuscy hugenoci. Po lewej stronie: fragment obrazu *Apoteoza Gdańska* z XVII wieku.



ŚLĄSK



Ormianie mieszkali głównie w miastach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Ich największe gminy znajdowały się w Kamieńcu Podolskim i we Lwowie. Trudnili się przeważnie handlem i rzemiosłem. Słynęli z wyrobu biżuterii, broni i ozdobnych dywanów. Na zdjęciu: kamienice ormiańskie na rynku w Zamościu.



Od XIV wieku w Koronie i na Litwie osiedlało się wielu Tatarów – wyznawców islamu. Mogli oni budować meczety i odbywać pielgrzymkę do Mekki. Zazwyczaj mieli prawo do posiadania ziemi, w zamian za co odbywali służbę wojskową. Pozostałością kultury tatarskiej jest meczet w Kruszynianach z XVIII wieku.



LITWA

Żydzi mogli swobodnie wyznawać judaizm i posługiwać się własnym językiem (jidysz). Zajmowali się głównie rzemiosłem, handlem oraz drobną bankowością. Najważniejszym ośrodkiem kultury żydowskiej był Kazimierz (obecnie dzielnica Krakowa). Tu działały liczne żydowskie szkoły, drukarnie i domy modlitwy. Na zdjęciu: ściana synagogi w Łańcucie z tekstem modlitwy w jidysz.



POLITA



Zabytkami kultury ruskiej we wschodniej Polsce są liczne **cerkwie**. Nazywa się tak świątynie wyznawców prawosławia i unitów. Do najstarszych i najlepiej zachowanych zabytków drewnianego budownictwa cerkiewnego w Polsce należy cerkiew św. Paraskewy w Radrużu w województwie podkarpackim.

PODOLĘ

1. Omów sytuację poszczególnych grup narodowych w dawnej Rzeczypospolitej.
2. Wymień czynniki sprzyjające rozwijaniu kultury poszczególnych mniejszości żyjących na terenie dawnej Polski.
3. Przygotujcie w grupach plakaty na temat dziedzictwa Rzeczypospolitej. Ich tematyka może być różna, np. *Kultura żydowska w dawnej Rzeczypospolitej* lub *Śladami drewnianych cerkwi na Podkarpaciu*.



Jonasz Szlichtyng – polski szlachcic, jeden z nauczycieli Akademii Rakowskiej, wybitny teolog i badacz Biblii

Więcej na temat

Bracia polscy i polskie Ateny

Jednym z odłamów kalwinizmu był arianizm. Jego wyznawcy to arianie, zwani również braćmi polskimi. Mieli oni radykalne poglądy religijne i społeczne. Negowali istnienie Trójcy Świętej i wiarę w zbawienie. Głosili potrzebę równości wszystkich ludzi, odrzucali poddaństwo i pańszczyznę. Intelktualnym ośrodkiem braci polskich była **Akademia Rakowska** – szkoła założona w 1602 roku, zwana polskimi Atenami. Prezentowała ona wysoki poziom nauczania i była znana w całej Europie. Jej program kształcenia obejmował łacinę, matematykę, nauki przyrodnicze, historię, etykę i języki obce. U wychowanków rozwijano umiejętność samodzielnego myślenia oraz uczono ich przez doświadczenie. W tamtych czasach były to metody wyjątkowo nowatorskie.

- Jak myślisz, dlaczego Akademię Rakowską porównywano do starożytnych Aten?



Muzeum Polin w Warszawie



Muzeum Historii Żydów Polskich Polin w Warszawie to interaktywna placówka, która w ciekawy sposób przedstawia dzieje społeczności żydowskiej w Polsce. Jedną z atrakcji muzeum jest bima zrekonstruowanej synagogi w Gwoźdźcu na Ukrainie (bima to podwyższenie, np. w formie altany z balustradą, z którego odczytuje się Torę i prowadzi modlitwę).

W skrócie

- W XVI wieku w Rzeczypospolitej rozwinęła się reformacja. Mieszczanstwo Prus Królewskich i Wielkopolski przechodziło na luteranizm, szlachta małopolska i litewska – na kalwinizm.
- Rzeczpospolita Obojga Narodów była krajem wielu kultur. Oprócz Polaków i Litwinów zamieszkiwali w niej między innymi Rusini, Kozacy, Niemcy, Żydzi, Ormianie i Tatarzy.
- Pokój religijny w Rzeczypospolitej gwarantował akt konfederacji warszawskiej uchwalony na sejmie w 1573 roku.

Czy już umiesz?

- 1 Omów rozwój reformacji i kontrreformacji w Polsce.
- 2 Wyjaśnij, jakie znaczenie miało uchwalenie aktu konfederacji warszawskiej.
- 3 Wybitny polski historyk Janusz Tazbir nazwał XVI-wieczną Polskę państwem bez stosów. Czy zgadzasz się z tym stwierdzeniem? Uzasadnij odpowiedź.
- 4 Gdzie dochodziło do kontaktów społecznych między różnymi mniejszościami dawnej Rzeczypospolitej? Jakie miejsca dziś spełniają podobne funkcje?

3.3 Pierwsza wolna elekcja



Podejmij temat

- Przeczytaj fragment aktu unii lubelskiej. Powiedz, jaki sposób wyboru króla przewidziano w tym dokumencie.

¹ Spolna – wspólna.

² Spoita – złączyła.

³ Obojemu – podwójnemu (polsko-litewskiemu).

⁴ Obran – został obrany, wybrany.

[Oznajmujemy], iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spolna¹ Rzeczpospolita, która się z dwu państw i narodów w jeden lud [...] spoita². [...]

A temu obojemu³ narodowi żeby już wiecznemi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spolny rozkazywał, który spolnemi głosy od Polaków i od Litwy obran⁴ [...].

Źródło: Akt unii lubelskiej z 1569 r., w: Wiek XVI–XVIII w źródłach...

Zasady wyboru monarchy

Śmierć króla Zygmunta Augusta w 1572 roku postawiła szlachtę przed koniecznością wyboru nowego monarchy. Brak władcy poważnie zagrażał bezpieczeństwu państwa. Z tego powodu ustalenie sposobu elekcji stało się sprawą ważną i pilną. Na specjalnie zwołanym sejmie w 1573 roku szlachta uzgodniła, że podczas wyboru monarchy będzie obowiązywać **zasada viritum** (mąż w męża). Zgodnie z nią każdy szlachcic mógł osobiście uczestniczyć w sejmie elekcyjnym. Nazywa się tak sejm, na którym obierano króla. Drugim wymogiem była **zasada jednomyślności**. Mówiła ona o tym, że wszyscy elektorzy, czyli wyborcy, muszą wyrazić zgodę na wybór danego kandydata. Elekcji miał przewodniczyć **interrex**.

- × Pierwszy sejm elekcyjny odbył się w **1573 roku** we wsi Kamień pod Warszawą. Uczestniczyło w nim około 40 tysięcy przedstawicieli stanu szlacheckiego. Na sejmie rozpatrywano kilka kandydatur zgłoszonych z różnych państw. Ostatecznie na nowego monarchę został wybrany francuski książę **Henryk Walezy** – młodszy brat króla Francji Karola IX Walezjusza.



Henryk Walezy – król Polski w latach 1573–1574

Interrex – osoba sprawująca najwyższą władzę w Polsce w czasie bezkrólewia. Funkcję tę pełnił prymas Polski.

Jak przebiegała elekcja króla?

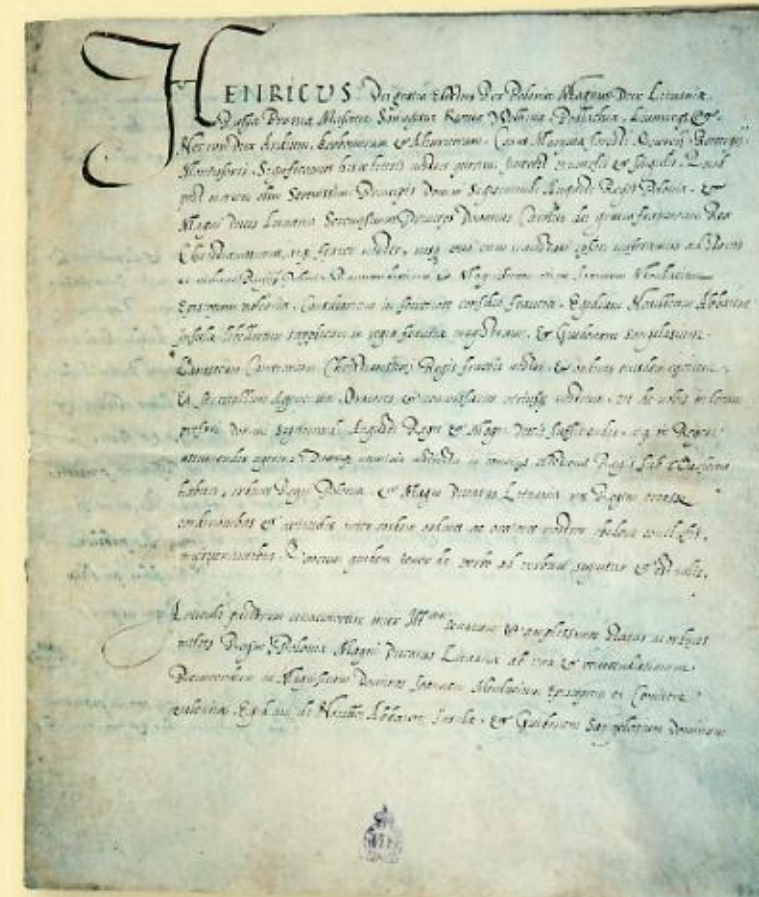
Sposób i zasady wyboru króla ustalone w XVI wieku obowiązywały do końca istnienia Rzeczypospolitej. Wolna elekcja, czyli prawo wyboru monarchy przez ogół szlachty, była jedną z najbardziej strzeżonych szlacheckich wolności.

- 1 Miejszem obrad sejmu elekcyjnego było pole elekcyjne. W jego centralnym punkcie znajdowała się szopa i koło rycerskie, czyli prostokątny plac otoczony wałem ziemnym – okopem.
- 2 W kole rycerskim senatorowie i posłowie szlacheccy słuchali posłów reprezentujących poszczególnych pretendenców do tronu, którzy przekonywali szlachtę do wyboru swojego kandydata.
- 3 W szopie obradowali senatorowie i posłowie szlacheccy z udziałem *interrexa*. Wspólnie uchwalali tu *pacta conventa* [czyt. pakta konwenta]. Była to umowa szlachty z elektem, czyli nowo obranym władcą.

Bernardo Bellotto, zwany Canaletto [czyt. kanaletto], *Elekcja Stanisława Augusta* – obraz ukazuje elekcję króla Stanisława Augusta Poniatowskiego we wsi Wola pod Warszawą w 1764 roku.



- 4 Wokół okopu obozowała szlachta, zgrupowana pod chorągwiami zgodnie z porządkiem województw i ziem. W dzień głosowania senatorowie i posłowie szlacheccy rozchodzili się do zebranych i przekazywali, co oferują poszczególni kandydaci do tronu. Następnie wśród szlachty odbywało się pisemne głosowanie.
- 5 Szlacheckie głosy zbierali ci sami senatorowie i posłowie, a następnie przekazywali je do koła rycerskiego. Po ich zliczeniu ogłaszano wynik wyborów.
- 6 Po ogłoszeniu wyników *interrex* objeżdżał pole elekcyjne i trzykrotnie pytał szlachtę każdego województwa i ziemi, czy akceptuje wybór danego kandydata. Kiedy wszystkie województwa i ziemie jednomyślnie wyraziły zgodę, *interrex* ogłaszał wybór nowego monarchy.
- 7 Ceremonię kończyło odśpiewanie hymnu *Te deum laudamus* (łac. Ciebie, Boga; chwalimy). Następnie szlachta cieszyła się, wiwatowała na cześć elekta, a całość uświetniały uroczyste salwy.



Pacta conventa zawierały osobiste zobowiązania każdego elekta wobec Rzeczypospolitej. Henryk Walezy zaprzysiągł w nich wieczny sojusz Polski z Francją. Obiecał też, że przeznaczy duże sumy na wojsko i Akademię Krakowską oraz stworzy flotę na Bałtyku.



1. Opisz wygląd pola elekcyjnego.
2. Omów przebieg elekcji.
3. Zainscenizujcie w klasie elekcję króla. Z grona uczniów należy wybrać: *interrex*a, czterech kandydatów do tronu, kilku przedstawicieli szlachty. Pozostała część klasy dzieli się na grupę senatorów i rzesze szlacheckie. Następnie pod kierunkiem nauczyciela odegrajcie poszczególne scenki z elekcji króla.



Artykuły henrykowskie
eksponowane na wystawie
w Zamku Królewskim
w Warszawie.

Ustrój Rzeczypospolitej

Warunkiem objęcia polskiego tronu przez Henryka Walezego (a później przez jego następców) było zaprzysiężenie dwóch dokumentów. Pierwszym z nich były **artykuły henrykowskie** (nazwane tak od imienia pierwszego elekcyjnego władcy Rzeczypospolitej), drugim – **pacta conventa**, które uchwalono na sejmie elekcyjnym.

Artykuły henrykowskie zawierały najważniejsze zasady ustrojowe Rzeczypospolitej. Polski tron miał pozostać **elekcyjny**, co oznaczało, że po śmierci monarchy to szlachta wybierze nowego władcę. Król nie miał prawa udzielić zgody na koronację następcy za swojego życia. Rzeczpospolita była więc **monarchią elekcyjną**.

W artykułach henrykowskich ustalono również zakres władzy monarszej. Król mógł wypowiadać wojnę, zwoływać pospolite ruszenie i nakładać podatki tylko za zgodą sejmu. Z pomocą senatorów kierował polityką zagraniczną. Artykuły henrykowskie potwierdzały dawne przywileje szlacheckie i uprawnienia sejmu walnego. Miał on być zwoływany przynajmniej raz na dwa lata (na okres nie dłuższy niż sześć tygodni). W dokumencie zapisano również prawo szlachty do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi.

Artykuły henrykowskie – fragmenty

A iż w tej zacnej Koronie narodu polskiego i litewskiego, ruskiego, inflanckiego i innych niemało jest różnowierstwa, przestrzegając na potem jakich sedycy i tumultu¹, [...] warowali² to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją osobliwą, że w tej mierze w sprawie religii mają być w pokoju zachowani, którą my obiecujemy trzymać w pokoju czasy wiecznymi. [...]

A jeśli byśmy (czego Boże uchoj) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom³ wykroczyli albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czyniemy [...].

Źródło: Artykuły henrykowskie z 1573 r., w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

¹ Przestrzegając na potem jakich sedycy i tumultu – aby zapobiec w przyszłości rozruchom i zamieszkom na tle religijnym.

² Warowali – zagwarantowali, zapewnili.

³ Kondycjom – umowom, warunkom.

- 1 Wyjaśnij swoimi słowami znaczenie następujących terminów: różnowierstwo, obywatele koronni.
- 2 Wymień wolności szlacheckie, które król gwarantował w cytowanym fragmencie artykułów henrykowskich. Czym mogło skutkować nieprzestrzeganie przez króla tych wolności?
- 3 Do jakiego dokumentu odniesiono się w pierwszym akapicie tekstu?

Henryk Walezy na tronie Polski

Uroczysta koronacja królewska Henryka Walezego odbyła się w lutym **1574 roku** podczas sejmiku koronacyjnego na Wawelu. Henryk nie odegrał istotnej roli w historii Polski. Nie znał łaciny; z tego też powodu opuszczał posiedzenia senatu, które mało go interesowały. Szlachta zarzucała mu lekceważenie spraw państwowych. Oburzenie szlachciców budziło to, że król zamiast interesować się sprawami państwa, trwonił czas na grę w karty czy rozpustne uczty. Raziło również noszenie przez Henryka biżuterii i wymyślnych strojów ozdobionych koronkami.

Walezy panował krótko, zaledwie kilka miesięcy. W połowie 1574 roku – na wieść o śmierci swojego brata – potajemnie opuścił Kraków i wyjechał do Paryża, by objąć opustoszały francuski tron. Henryk formalnie nie zrzekł się polskiej korony. Nad Wisłę, pomimo wezwań szlachty, już nie powrócił. Bracia szlachecka stanęła przed koniecznością wyboru nowego władcy.



Jedną z przyczyn wyjazdu Henryka Walezego z Polski było jego rozczarowanie Rzeczpospolitą. Król krytykował skłonność Polaków do awantur, pijaństwa, pychy i gadulstwa. Nie potrafił też przywyknąć do panującego tu klimatu, znacznie chłodniejszego niż we Francji. Powyżej: obraz Artura Grottgera *Ucieczka Henryka Walezego z Polski*.

W skrócie

- Po śmierci Zygmunta Augusta w 1572 roku władcy Rzeczypospolitej byli wybierani przez szlachtę na sejmach elekcyjnych.
- Każdy elekt musiał zaprzysiąc przed objęciem tronu królewskiego artykuły henrykowskie i *pacta conventa*.
- Pierwszym elekcyjnym władcą Polski był francuski książę Henryk Walezy. Panował on w latach 1573–1574.

Czy już umiesz?

- 1 Podaj definicje następujących terminów: *interrex*, *viritem*, elektor, elekt, sejm elekcyjny, *pacta conventa*.
- 2 Wyjaśnij okoliczności uchwalenia artykułów henrykowskich. Wymień postanowienia zawarte w tym dokumencie.
- 3 Oceń, czy artykuły henrykowskie osłabiały władzę króla, czy ją umacniały. Uzasadnij odpowiedź.
- 4 Opisz panowanie Henryka Walezego. Wyjaśnij, z jakich powodów król opuścił Polskę.



Śladami historii po Warszawie



Najwięcej elekcji w historii odbyło się na Woli, będącej dziś jedną z dzielnic Warszawy. Wydarzenia te upamiętnia pomnik *Electio Viritem* wzniesiony w 1997 roku (na zdjęciu).



3.4 Panowanie Stefana Batorego



Podjmij temat



Na elekcji w 1575 roku najpoważniejszymi kandydatami do tronu byli cesarz Maksymilian II Habsburg i książę Siedmiogrodu Stefan Batory. Przeczytaj informacje o obu władcach i zdecyduj, czyją kandydaturę należałoby poprzeć podczas sejmiku elekcyjnego.



Kandydatura Maksymiliana II Habsburga

- Maksymilian II Habsburg pochodził z wpływowej dynastii, a pod jego panowaniem znajdowały się ogromne obszary Europy. Był cesarzem rzymskim i władcą Rzeszy Niemieckiej. Rządził między innymi w Austrii i Czechach.
- Był monarchą katolickim, ale tolerancyjnym. Swoje rządy opierał na możnowładztwie.
- Elekcja Maksymiliana mogła doprowadzić do konfliktu z imperium osmańskim. Turcja uważała Habsburgów za odwiecznych wrogów.
- Wybór cesarza wzmocniłby kontakty handlowe z państwami Rzeszy Niemieckiej, na czym skorzystałby największy port Rzeczypospolitej – Gdańsk.

Kandydatura Stefana Batorego

- Stefan Batory rządził małym państwem – księstwem Siedmiogrodu, zależnym od imperium osmańskiego.
- Książę zasłynął licznymi sukcesami na polach bitew. Był władcą katolickim, ale wobec poddanych zachowywał tolerancję religijną.
- Wybór władcy Siedmiogrodu na tron dawał realną szansę utrzymania poprawnych relacji z Turcją, która oficjalnie poparła kandydaturę księcia.
- Elekcja Batorego groziła buntem miast pruskich. Pragnęły one bowiem zacieśnienia kontaktów handlowych z państwami Rzeszy Niemieckiej.



Nowy król Polski

Podczas burzliwej elekcji w 1575 roku szlachta wybrała na tron dwóch władców. Senatorowie ogłosili królem Maksymiliana, z kolei średnia szlachta opowiedziała się za **Stefanem Batorym**. Książę Siedmiogrodu uprzedził swojego rywala w wyścigu po koronę. Szybko zaprzysiął *pacta conventa*, wkroczył do Krakowa i poślubił **Annę Jagiellonkę** – siostrę Zygmunta Augusta – co było jednym z warunków objęcia tronu. W 1576 roku został koronowany na króla Polski. Zwolennicy Maksymiliana wciąż byli liczni, jednak nagła śmierć cesarza osłabiła ich opór. Jedynie Gdańsk zbuntował się przeciwko nowemu władcy. Ostatecznie, za cenę ustępstw ze strony Batorego, gdańszczanie uznali jego władzę.

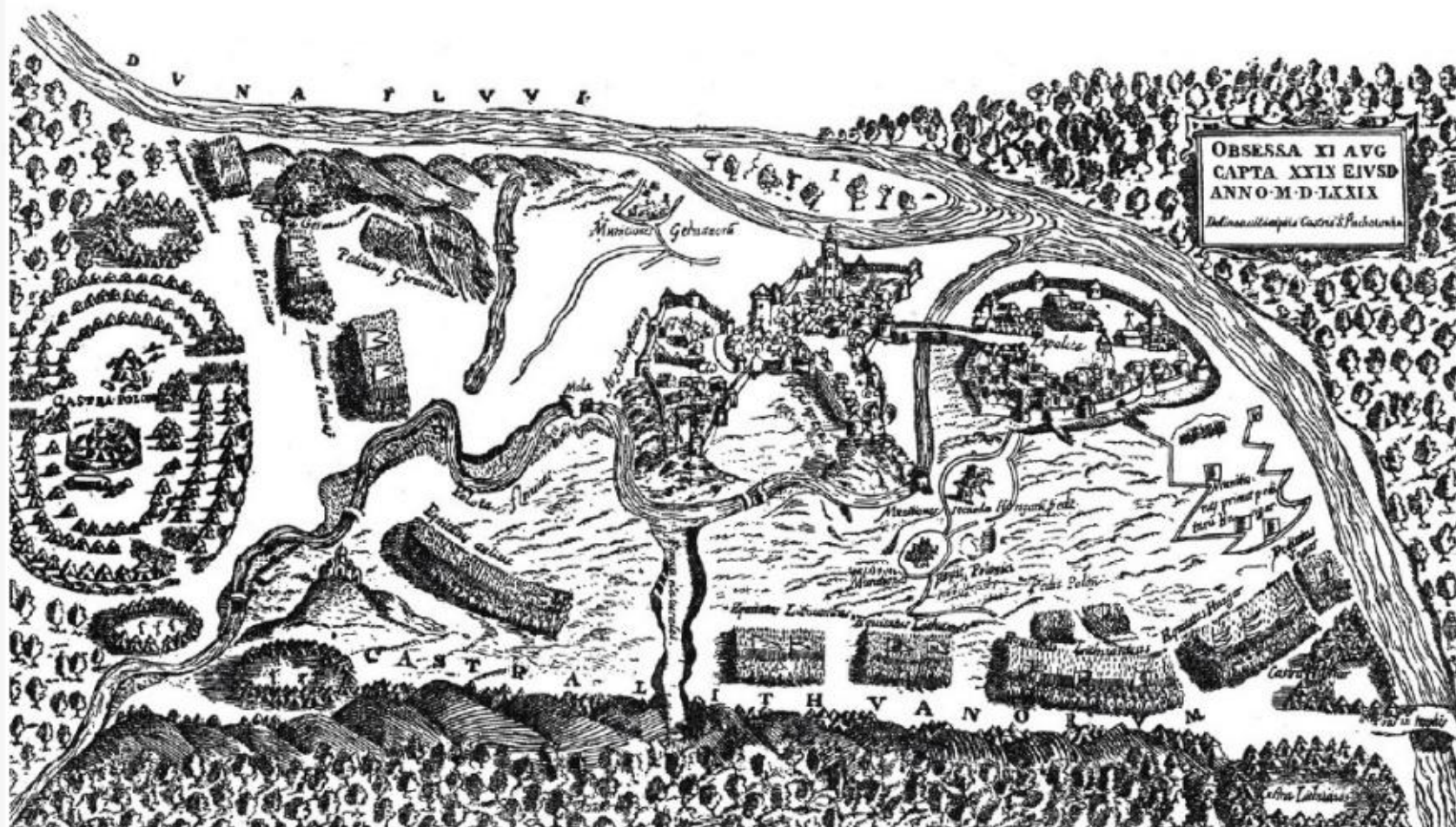
Wojna z Rosją o Inflanty

Za panowania Batorego Polska uniknęła wojny z Turcją, ale musiała stawić czoła swojemu wschodniemu sąsiadowi – Carstwu Rosyjskiemu. Władca tego państwa, car Iwan Groźny, zmierzał do opanowania Inflant. Zajęcie tego terytorium było dla Rosji bardzo ważne – oznaczało bowiem uzyskanie dostępu do Bałtyku. W latach 1575–1577 wojska rosyjskie zajęły znaczną część Inflant. Wykorzystały wówczas zamieszanie, jakie miało miejsce w Rzeczypospolitej podczas bezkrólewia. W odpowiedzi Litwini zaczęli odbijać utracone na tym terenie zamki, a Stefan Batory zorganizował w latach 1579–1581 trzy wyprawy na pograniczne ziemie rosyjskie. W czasie dwóch pierwszych kampanii zdobył Połock i Wielkie Łuki. W 1581 roku armia Batorego, licząca około 50 tysięcy żołnierzy, stanęła pod **Pskowem**. Miasto miało potężne fortyfikacje i broniła go silna załoga. Nie zostało zdobyte przez wojska polsko-litewskie i ostatecznie obie strony podjęły rozmowy pokojowe. Na mocy rozejmu podpisanego w **1582 roku** w **Jamie Zapolskim** Polska zatrzymała ziemię połocką i prawie całe Inflanty (oprócz Estonii, którą zajęła Szwecja).



Reforma armii

Stefan Batory był wybitnym reformatorem armii. Uzbroił jazdę i piechotę w broń palną oraz wzmocnił artylerię.



Król rozbudował artylerię – wyposażył ją w nowo odlane działa i kule zapalające. Zorganizował też oddziały saperów. Budowali oni mosty i drogi umożliwiające żołnierzom szybkie przemieszczanie się na zalesionych i podmokłych terenach. Te działania miały ogromne znaczenie podczas prowadzenia działań oblężniczych w trakcie wojny z Rosją. Rycina przedstawia oblężenie Połocka w 1579 roku.



Król doceniał znaczenie kartografii w prowadzeniu działań wojennych, dlatego podczas wojny z Rosją ruchy wojsk planował z użyciem aktualnych map. Na rycinie: mapa Inflant z XVI wieku polskiego kartografa Macieja Strubicza.



Dzięki staraniom Stefana Batorego utworzono **piechotę wybraniecką**. W jej oddziałach, w zamian za zwolnienie z pańszczyzny, służyli chłopci (wybrańcy) z dóbr królewskich. Piechurzy byli uzbrojeni w strzelby, szable i toporki.

Wojska zaciężne – wojsko zawodowe, w którym żołnierze służyli w zamian za wynagrodzenie pieniężne (żołd).



Jan Zamoyski, najbliższy doradca króla i jeden z najbardziej wpływowych magnatów w ówczesnej Polsce. Obraz Fedora Senkowicza z końca XVI wieku.

Jan Zamoyski był mecenasem nauki, kultury i sztuki. W 1580 roku lokował Zamość – miasto będące perłą polskiego renesansu. Staraniem kanclerza powstały tu akademia i drukarnia, dzięki czemu miasto stało się ważnym ośrodkiem naukowym i kulturalnym. Na zdjęciu: renesansowy rynek i ratusz w Zamościu.



Utworzenie Trybunału Koronnego i Trybunału Litewskiego

Prowadzenie wojny z Rosją wymagało dużych nakładów finansowych ze strony państwa. Trzon armii stanowiły **wojska zaciężne**, dlatego Stefan Batory zabiegał w sejmie o uchwalenie podatków na cele wojenne. Aby uzyskać zgodę posłów, musiał iść na ustępstwa wobec szlachty. Dotyczyły one reformy sądownictwa. Dotychczas najwyższym sędzią był król. To on wspólnie z senatorami rozpatrywał dużą część spraw sądowych. Dawało mu to możliwość wpływania na politykę państwa i było narzędziem jego władzy. W 1578 roku Stefan Batory utworzył najwyższy sąd szlachecki – **Trybunał Koronny**, który przejął większość królewskich uprawnień sądowniczych. W 1581 roku podobna instytucja powstała na Litwie (**Trybunał Litewski**). Utworzenie trybunałów, w których zasiadali sędziowie wybierani na sejmikach szlacheckich, było kolejnym zwycięstwem ruchu egzekucyjnego, zmierzającego do osłabienia pozycji władcy i magnaterii.



Batory a szlachta

Pomimo zwycięstwa ruchu egzekucyjnego w sprawie trybunałów, szlachta odnosiła się do Stefana Batorego z coraz większą niechęcią. Głośnym echem w kraju odbiła się sprawa Samuela Zborowskiego. Król skazał tego szlachcica na śmierć za rzekomy udział w spisku. Uczynił to jednak bez wyroku sądu, co było pogwałceniem przywileju nietykalności osobistej. Szlachta niechętnie patrzyła również na wzrost pozycji **Jana Zamoyskiego**, który sprawował najważniejsze urzędy państwowe – kanclerza wielkiego koronnego i hetmana wielkiego koronnego. W praktyce był więc odpowiedzialny za kształtowanie polityki wewnętrznej kraju. Niechęć do króla i Zamoyskiego doprowadziła do powstania silnej antykrólewskiej **opozycji**. Nazywa się tak grupę ludzi sprzeciwiającą się polityce władcy lub rządu.



Ocena panowania Batorego

Stefan Batory panował w Polsce dziesięć lat. Zmarł w 1586 roku. Położył wielkie zasługi w dziedzinie wojskowości i był utalentowanym dowódcą, ale jego panowanie trudno jednoznacznie ocenić. Zawierane przez króla ugody nie zawsze były korzystne dla Rzeczypospolitej. Pokazuje to decyzja utworzenia Trybunału Koronnego i Trybunału Litewskiego czy choćby sprawa Gdańska. Miasto w zamian za uznanie wyboru Batorego na króla utrzymało swoją niezależność od Rzeczypospolitej.

Stefan Batory był władcą tolerancyjnym, choć wspierał kontrreformację i jezuitów. Dziełem króla było też założenie jezuickiej akademii w Wilnie, która powstała z istniejącego tu kolegium. Utworzona w 1579 roku **Akademia Wileńska** była drugim uniwersyte-tem w Rzeczypospolitej i pierwszym na Litwie.

W skrócie

-  W 1575 roku szlachta wybrała na króla Polski Stefana Batorego, księcia Siedmiogrodu.
-  W latach 1579–1582 Stefan Batory toczył wojny z Rosją. Ich skutkiem było odbicie Inflant i przyłączenie ziemi połockiej do Polski.
-  Król utworzył Trybunał Koronny i Trybunał Litewski. Za jego panowania powstała Akademia Wileńska – drugi uniwersytet w Rzeczypospolitej.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz politykę Stefana Batorego wobec Rosji.
- 2 Wyjaśnij, jakie znaczenie miało utworzenie przez króla Trybunału Koronnego i Trybunału Litewskiego.
- 3 Wypisz w tabeli pozytywne i negatywne skutki panowania Stefana Batorego. Następnie oceń rządy tego króla.
- 4  Opracuj w programie komputerowym (np. w Microsoft Wordzie) następujące biogramy do słownika historycznego: Stefan Batory, Anna Jagiellonka, Jan Zamoyski. Uwzględnij w nich najważniejsze informacje na temat wskazanych postaci. Każde z haseł powinno mieć 400–500 znaków.



Uniwersytet Wileński



Kontynuację Akademii Wileńskiej stanowi Uniwersytet Wileński – największy na Litwie. W jego skład wchodzi wiele zabytkowych budynków, m.in. dziedziniec Piotra Skargi i kościół św. Jana Chrzciciela i Jana Apostoła (na zdjęciu). Świątynię ufundował król Władysław Jagiełło.



Król Stefan Batory mawiał, że nie chce być królem malowanym. Sprawdź, co miał na myśli.

Podsumowanie działu 3

- 1
- Przeczytaj poniższe opisy. Następnie podaj nazwy dokumentów, do których się one odnoszą. Powiedz, kiedy i w jakich okolicznościach powstały.
- a)

Musiał je zaprzysiąc każdy nowo wybrany władca Rzeczypospolitej. Zawierały najważniejsze zasady ustrojowe państwa.

b)

Dokument ten gwarantował pokój między przedstawicielami różnych wyznań w Rzeczypospolitej.

c)

Był to układ zawierany między szlachtą a elektem. Ustalono w nim warunki, na jakich elekt otrzymywał polską koronę.

- 2
- Opisz gospodarkę Rzeczypospolitej w XVI wieku. Wykorzystaj terminy zamieszczone w ramce.

folwark	zboże	szlachta	Gdańsk	pańszczyzna
---------	-------	----------	--------	-------------

- 3
- Podaj przykłady osłabiania władzy królewskiej w XVI wieku.
- 4
- Stwórz plan przebiegu wolnej elekcji.

- 5
- Obejrzyj zamieszczony obok obraz i wykonaj polecenia.
- a)

Ustal, kim jest postać w żółtym płaszczu, siedząca przed namiotem.

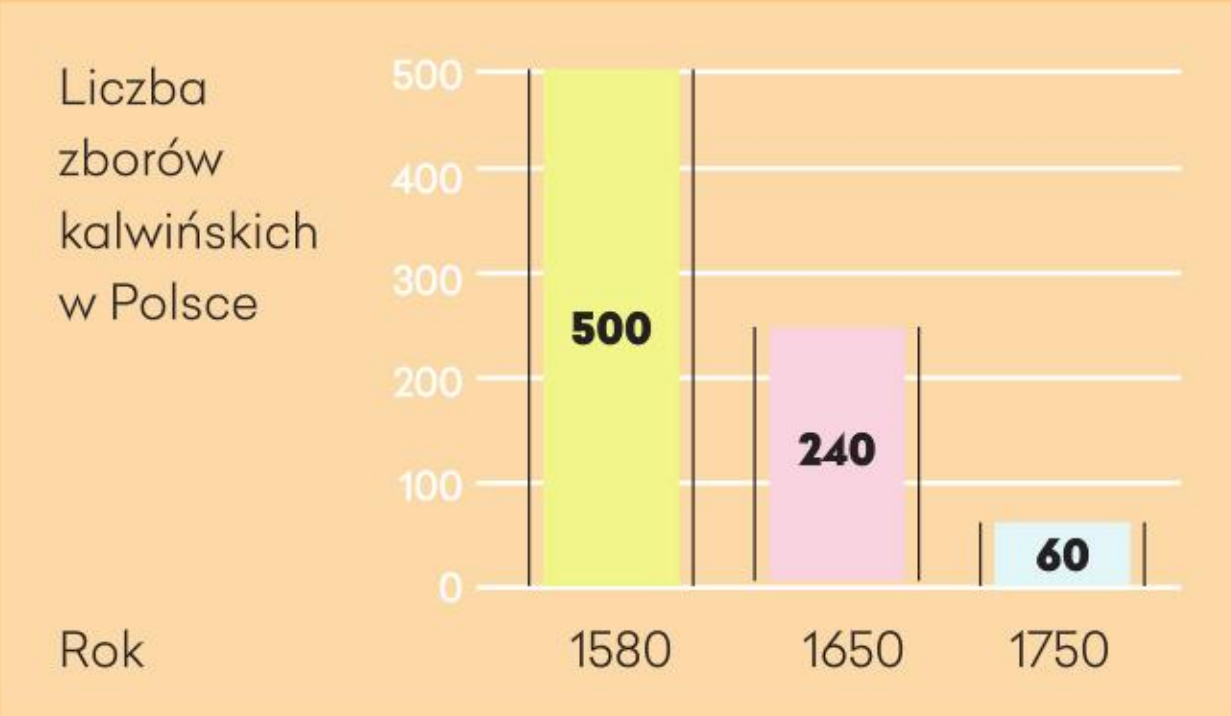
b)

Powiedz, jakie wydarzenie historyczne przedstawił malarz.

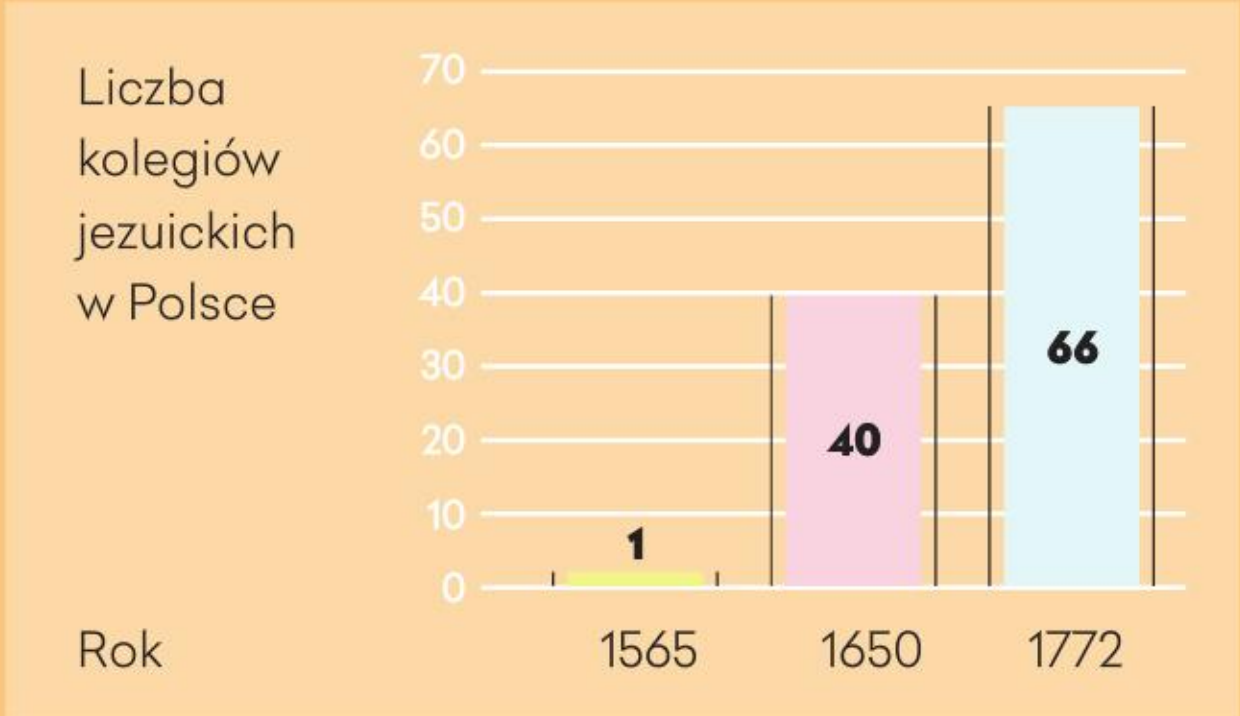


Jan Matejko, *Batory pod Pskowem*

- 6
- Sformułuj wnioski na podstawie wykresów.



Liczba zborów kalwińskich w Rzeczypospolitej
Źródło: H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904



Liczba kolegiów jezuickich w Rzeczypospolitej
Źródło: M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2004

4. Stulecie wojen



1. Czym się zajmują osoby widoczne na ilustracji? Jak sądzisz, w jakim celu się gromadzą?
2. Wymień elementy uzbrojenia przedstawionych postaci. Porównaj je z wyglądem średniowiecznego rycerza i współczesnego żołnierza.
3. Jakie konsekwencje działań wojennych ponosili żołnierze, a jakie ludność cywilna?
4. Co było najczęstszą przyczyną wojen w dawnych czasach? Czym się różni wojna zaczepna od obronnej?
5. Jak szlachta spełniała obowiązek obrony kraju?

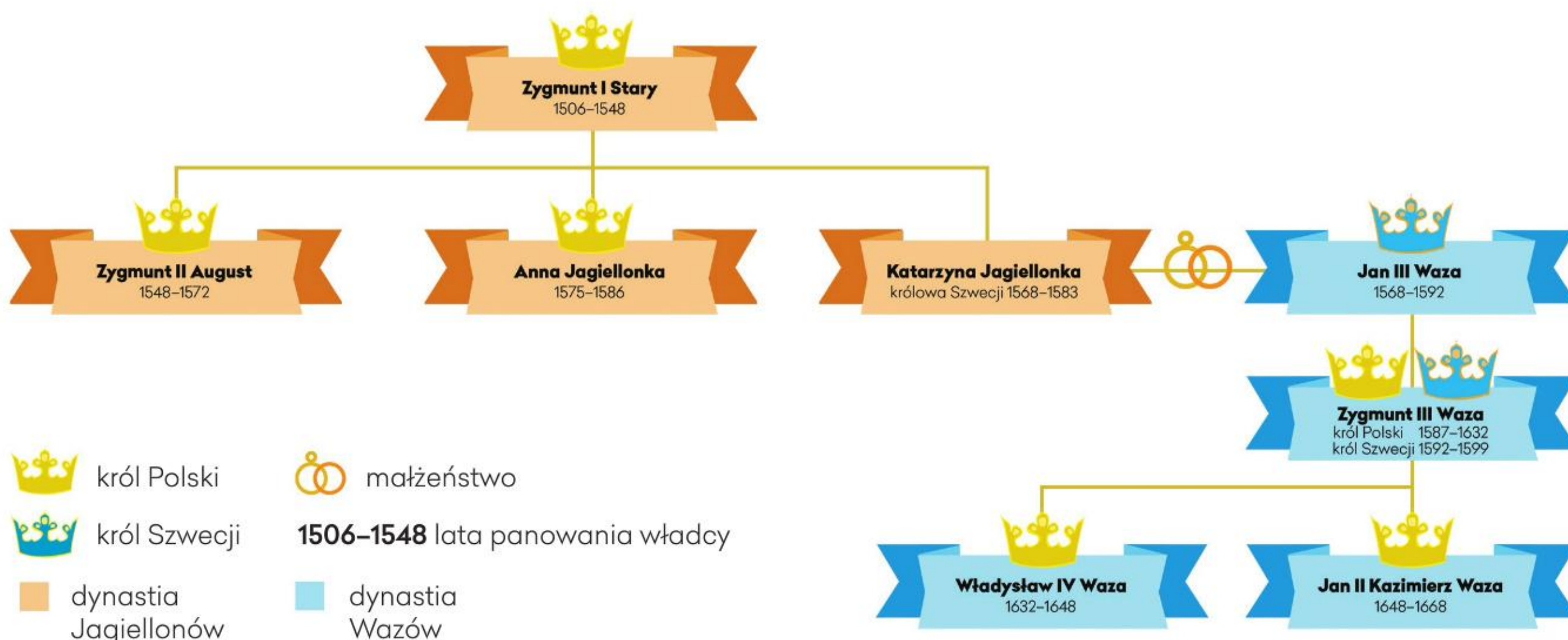
4.1 Wojny Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku



Podejmij temat



Odczytaj nazwę dynastii, która panowała w Polsce od schyłku XVI wieku. W którym kraju, oprócz Polski, rządzili przedstawiciele tej dynastii?



Zygmunt III Waza panował w Polsce prawie 45 lat, od 1587 do 1632 roku.

Wazowie na tronie Polski

W 1587 roku doszło do kolejnej podwójnej elekcji. Tak jak dwanaście lat wcześniej szlachta wybrała na polski tron dwóch monarchów. Byli to: arcyksiążę Maksymilian Habsburg i królewicz Zygmunt Waza, syn Katarzyny Jagiellonki i króla Szwecji Jana III Wazy. Stronnicy Zygmunta szybko zajęli Kraków. Wówczas wojska Maksymiliana próbowały odbić miasto, ale bez skutku.

Królewicz został koronowany w 1587 roku na króla Polski; objął rządy jako **Zygmunt III Waza**. Krótco po tym jego zwolennicy pokonali na Śląsku wojska Maksymiliana. Koronacja nowego monarchy zapoczątkowała w Rzeczypospolitej trwające kilkadziesiąt lat rządy szwedzkiej dynastii **Wazów**. Po śmierci Zygmunta na tronie zasiedli kolejno jego synowie – Władysław i Jan Kazimierz.

Wojny ze Szwecją

Zygmunt III Waza, po śmierci swojego ojca w 1592 roku, otrzymał także tron Szwecji. Unia polsko-szwedzka przetrwała jednak tylko kilka lat. Polityka Zygmunta, który był zagorzałym katolikiem, budziła sprzeciw w jego luterkańskiej ojczyźnie. Pod nieobecność króla w Szwecji zawiązała się przeciw niemu silna opozycja. Wskutek jej działań tamtejszy sejm zdeponował Zygmunta i powołał na tron Władysław. Królewicz nie przybył do Szwecji, więc tron w Sztokholmie ofiarowano stryjowi Zygmunta – Karolowi. W rewanżu polski władca wcielił Estonię do Rzeczypospolitej. Spór dynastyczny i terytorialny zapoczątkował wojnę Polski ze Szwecją w Inflantach. Był to kolejny etap walki o *dominium Maris Baltici*. Wojna trwała z przerwami od roku 1600 do 1622. Zakończyła się zwycięstwem Szwedów, którzy opanowali Inflanty po rzekę Dźwinę. Ten stan rzeczy potwierdził rozejm podpisany w **Mitawie** w **1622 roku**.



Podczas wojny o Inflanty, w 1605 roku, armia polsko-litewska pod dowództwem hetmana **Jana Karola Chodkiewicza** pokonała Szwedów w bitwie pod **Kirchholmem**. Wydarzenie to uwiecznił XVII-wieczny malarz Pieter Snayers [czyt. piter snajers].

W latach **1626–1629** toczył się kolejny konflikt polsko-szwedzki: **wojna o ujście Wisły**. Szwedzi napadli na Prusy Królewskie. Zajęli ważniejsze miasta (oprócz Gdańska) i zwyciężyli w bitwie pod Gnie-
wem. Opanowanie części Wybrzeża przez Szwedów sprawiło, że handel wiślany znalazł się pod ich kontrolą. Polacy nie zdołali wyprzeć nieprzyjaciela pomimo zwycięstwa polskiej floty pod **Oliwą** w 1627 roku
i wygranej polskiej armii pod **Trzcianą** w 1629 roku. Rozejm podpisany jeszcze w tym samym roku w Starym Targu pozostawiał miasta pruskie w rękach Szwedów, którzy narzucili wysokie cła na handel zbożem.

Szwedzi opuścili Pomorze w wyniku działań dyplomatycznych króla **Władysława IV Wazy** (lata panowania: 1632–1648). Stało się to na mocy rozejmu zawartego w 1635 roku w Sztumskiej Wsi. W ramach tego porozumienia nie uregulowano jednak kwestii roszczeń polskich Wazów do korony szwedzkiej.

Husaria – skrzydlate wojsko Rzeczypospolitej

Największą sławę polskiemu orężu przyniosła **husaria**. Ta ciężkozbrojna jazda uformowała się już w XVI wieku, ale dopiero w następnym stuleciu odniosła swe największe zwycięstwa. Husaria dysponowała ogromną siłą rażenia, co miało kluczowe znaczenie na polach bitew. Podstawowy sposób walki jeźdźców nazywamy szarżą. Celem takiego silnego natarcia było przełamanie szeregów nieprzyjaciela. Do najświetniejszych zwycięstw husarii zalicza się triumf pod Kircholmem. Wygraną osiągnięto pomimo dwukrotnej przewagi Szwedów.



1 Głowę husarza chronił hełm – **szyszak**.

2 Dzięki lekkiej **półbroi** husarz mógł sprawniej przeprowadzać szarżę.

3 Podczas szarży husarz najpierw nacierał na przeciwnika **kopią**. Nazywa się tak broń drzewcową o długości nawet pięciu i pół metra. Kopia kruszyła się po pierwszym uderzeniu.

4 Po skruszeniu kopii jeździec używał **koncerza**. Była to broń sieczna przeznaczona do kłucia.

5 Na wyposażeniu husarz miał również **szablę** – broń o lekko zakrzywionej głowni. Służyła ona do cięcia.

6 Jeździec dysponował dwoma **pistoletami**. Broń palna była jednak wówczas mało skuteczna.

7 Aby odstraszyć wroga, na zbroję nakładano **skóry dzikich zwierząt** – wilków, tygrysów lub lampartów.

8 Najbardziej charakterystycznym elementem uzbrojenia husarza były **skrzydła**. Miały one wywoływać zamęt i strach w szeregach nieprzyjaciela.

1. Wskaż elementy uzbrojenia polskiego husarza, które służyły mu podczas ataku.
2. Które części ciała husarza były najlepiej chronione? Jak myślisz, dlaczego?
3. Poszukaj informacji o bitwach, w których znaczną rolę odegrała polska husaria. Opisz jedno z tych starć.

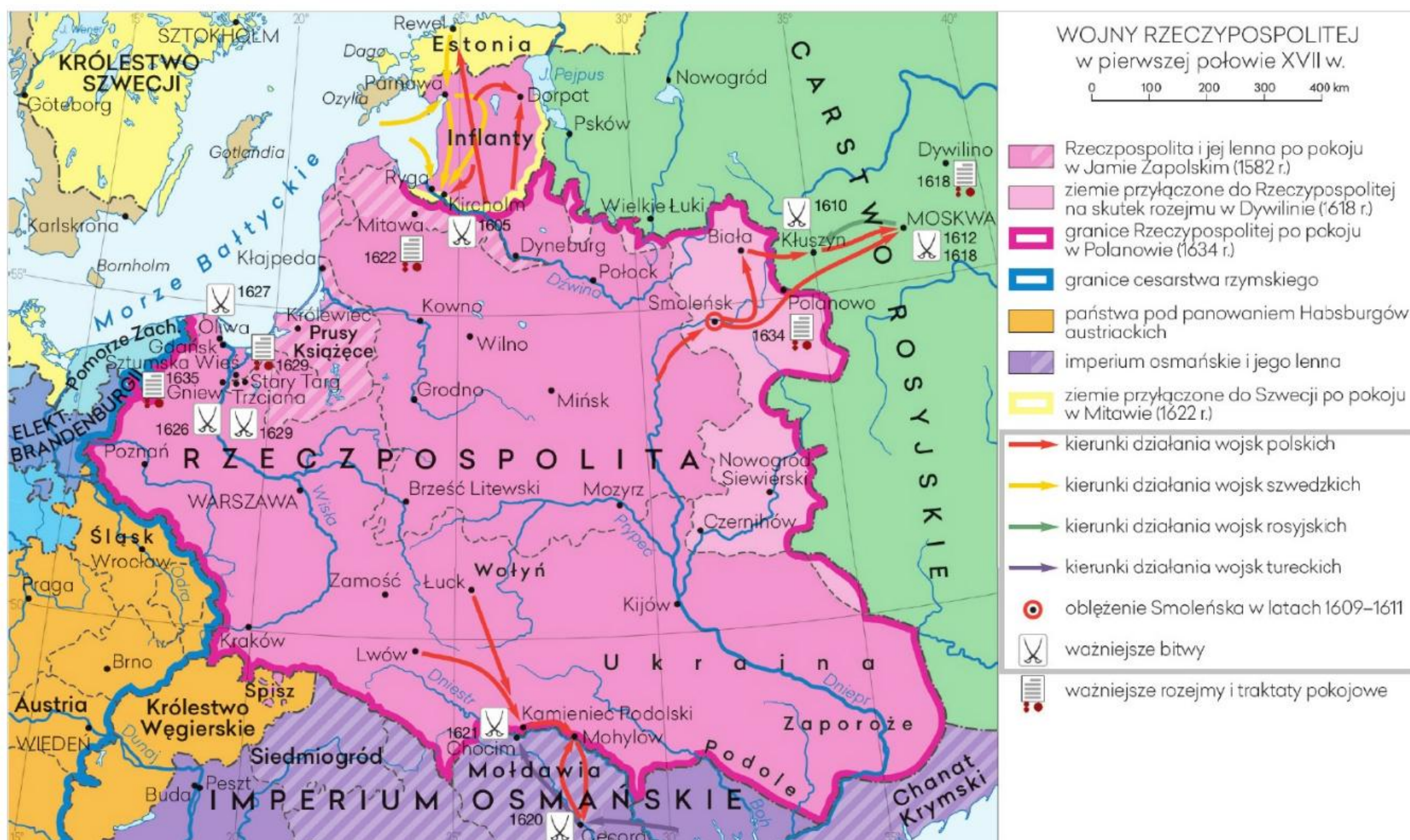
Wojna z Rosją

Od końca XVI wieku Rosja przeżywała poważny kryzys wewnętrzny. Zygmunt III postanowił go wykorzystać i osadzić na carskim tronie swojego syna – Władysława. Wmieszanie się Polski w wewnętrzne sprawy Rosji doprowadziło do wybuchu **wojny polsko-rosyjskiej**, trwającej w latach **1609–1618**. Polacy odnieśli w niej znaczne sukcesy. W 1610 roku pokonali Rosjan pod **Kłuszynem**, a następnie zajęli Moskwę. Wielkim triumfem było również zdobycie Smoleńska przez armię króla Zygmunta. Rosjanie wprawdzie szybko wyparli Polaków z Moskwy, ale nie zdołali odzyskać utraconych ziem. Wojnę zakończył rozejm w **Dywilinie** – podpisany w **1618 roku**. Na jego mocy Rzeczpospolita odzyskała ziemie: smoleńską, siewierską i czernihowską. Warunki porozumienia zostały potwierdzone traktatem pokojowym zawartym w Polanowie w 1634 roku.

Wojna przyniosła Rzeczypospolitej duże korzyści terytorialne, ale nie zdołano osadzić na rosyjskim tronie życzliwego Polsce kandydata. W 1613 roku carem został Michał Romanow, który zapoczątkował w Rosji długie rządy dynastii Romanowów.



Zwycięstwo pod Kłuszynem było zasługą znakomitego dowódcy – hetmana **Stanisława Żółkiewskiego** (na obrazie). Hetman umiejętnie wykorzystał zalety husarii i pokonał przeważające siły rosyjskie (wspierane przez Szwedów).



● Wskaż ziemie, które Rzeczpospolita przyłączyła do swego terytorium w XVII wieku.



Przez cały wiek XVII Rzeczpospolita zmagiała się z najazdami Tatarów zamieszkujących sąsiedni Chanat Krymski. Najeżdżali oni głównie kresy Rzeczypospolitej – w celu zagarnięcia łupów i uprowadzenia jasyru (czyli jeńców). Fragment obrazu Józefa Brandta ukazuje odbicie jasyru z rąk Tatarów.

Hospodar – tu: tytuł dawnych władców Mołdawii.

Wojna z Turcją

Za panowania Zygmunta III Wazy pogorszyły się stosunki Polski z Turcją. Zarzewie konfliktu stanowiły najazdy Kozaków i Tatarów. **Kozacy** – poddani Rzeczypospolitej – wyprawiali się na terytorium imperium osmańskiego. Natomiast sprzymierzeni z Turkami **Tatarzy** pustoszyli ziemie Rzeczypospolitej. Ponadto oba państwa starały się utrzymać swoje wpływy w pogranicznej Mołdawii. Zarówno Polska, jak i Turcja osadzały na mołdawskim tronie przyjaznych sobie **hospodarów**. Właśnie w obronie jednego z takich władców w 1620 roku do Mołdawii wkroczyły polskie oddziały pod dowództwem hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Naprzeciw nich stanęła silna armia turecka. W bitwie pod **Cecorą** wojska polskie poniosły klęskę, a podczas odwrotu zginął hetman Żółkiewski.

W 1621 roku Turcy skierowali ku Rzeczypospolitej potężną armię, liczącą 120 tysięcy żołnierzy. Jej dowództwo objął sam sułtan, czyli władca Turcji – Osman II. Natomiast Rzeczpospolita wystawiła blisko 30-tysięczne wojsko wspierane przez 30 tysięcy Kozaków. Dowodził hetman Jan Karol Chodkiewicz, którego armia obwarowała się w obozie rozłożonym nieopodal tureckiej twierdzy **Chocim**. Pomimo oblężenia Turcy nie zdołali zdobyć obozu. Podpisano pokój, który utrzymywał granicę wpływów polsko-tureckich na rzece Dniestr. Obie strony zobowiązały się też do powstrzymywania najazdów Tatarów i Kozaków. Plany tureckiego podboju Rzeczypospolitej zostały pod Chocimem szczęśliwie udaremnione.

✕ Podczas bitwy pod Chocimiem Polacy skutecznie odpierali szturmy nieprzyjaciela na swój obóz. Przy wsparciu Kozaków czynili też liczne wypadki na przedpola umocnień, zadając Turkom znaczne straty. Przedstawia to XIX-wieczny obraz Chodkiewicz pod Chocimiem Józefa Brandta.



Podsumowanie panowania Zygmunta

W okresie trwającego 45 lat panowania Zygmunta III Wazy Rzeczpospolita osiągnęła największe terytorium w swojej historii. O tym, że były to czasy burzliwe, świadczą liczne wojny z sąsiadami. Władca toczył je z różnym skutkiem. Największe sukcesy odnosił w wojnach z Rosją – ich rezultatem było odzyskanie przez Rzeczpospolitą ziem na wschodzie. Fiaskiem zakończyła się natomiast rywalizacja z Turcją o Mołdawię i polityka wobec Szwecji. Nie dość, że król nie odzyskał tronu w Sztokholmie, to dodatkowo przegrał rywalizację o Inflanty.

W czasach Zygmunta podjęto ważne decyzje w sprawie Prus Książęcych. W związku ze śmiercią ostatniego księcia z dynastii Hohenzollernów pojawiła się szansa na wcielenie Prus do Polski. Jednak za zgodą sejmu i króla dziedziczne rządy w tym państwie, jako lennik Polski, objął krewny pruskich Hohenzollernów – Jan Zygmunt, **elektor** brandenburski. Zapoczątkowało to unię personalną między Prusami Książęcymi a Brandenburgią, co miało mieć w przyszłości dla Rzeczypospolitej poważne konsekwencje.

W skrócie

- W 1587 roku na tronie Polski zasiadł król Zygmunt III Waza. Zapoczątkował on trwające kilkadziesiąt lat rządy dynastii Wazów.
- W pierwszej połowie XVII wieku Polska toczyła liczne wojny ze Szwecją, Rosją i Turcją. Ich skutkiem była utrata Inflant na rzecz Szwecji i przyłączenie do Rzeczypospolitej ziem na wschodzie.
- Na XVII wiek przypadają czasy świetności husarii – ciężkozbrojnej jazdy wyposażonej w broń białą i pistolety.

Czy już umiesz?

- 1 Wymień przyczyny wojen Rzeczypospolitej ze Szwecją, Turcją i Rosją. Zapisz je w tabeli.
- 2 Podsumuj politykę zagraniczną Zygmunta III. Na których frontach król odniósł największe sukcesy, a na których zachował *status quo*, czyli stan niezmieniony? Jakich zamiarów politycznych nie udało mu się zrealizować lub zakończyły się one porażką?
- 3 Odszukaj na stronie Muzeum Wojska Polskiego (zakładka eMWPaedia) jeden eksponat związany z husarią – może to być broń lub dzieło sztuki. Napisz krótką notatkę na jego temat.

Elektor – tu: tytuł używany przez niektórych książąt Rzeszy Niemieckiej mających prawo wyboru cesarza rzymskiego.



Kolumna Zygmunta



Najstarszym świeckim pomnikiem w Polsce jest kolumna Zygmunta III Wazy na placu Zamkowym w Warszawie. Została wzniesiona w 1644 roku. Pomnik jest jednym z symboli miasta, które za panowania tego władcy stało się siedzibą dworu królewskiego i tym samym stolicą państwa.

4.2 Powstanie Chmielnickiego i wojna z Rosją



Podejmij temat

- Przypomnij, kiedy i w jakich okolicznościach Ukraina znalazła się w granicach Korony.



Kozacy rejestrowi otrzymywali żołd (również w czasie pokoju) i byli wolni od obciążeń pańszczyźnianych. Była to bardzo niewielka grupa ludzi. Ich liczba wahała się w różnych okresach od kilkuset do kilku tysięcy osób. Większość Kozaków nie została objęta rejestrem. Wyznaczony limit był zbyt niski, żeby znaleźli się w nim wszyscy chętni.

Kozacy zaporoscy

Na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej leżała Ukraina, przez którą przepływa rzeka Dniepr. Tereny położone w jej dolnym biegu były pozbawione jakiejkolwiek kontroli ze strony państwa. W XVI wieku osiedlali się na nich **Kozacy**. Byli to ludzie różnych stanów i wyznań. Większość z nich stanowili prawosławni chłopci zbiegli z Rzeczypospolitej i Rosji. Trudnili się rolnictwem, myślistwem i rybołówstwem. Utrzymywali się jednak zwykle z łupieżczych wypraw podejmowanych na Chanat Krymski i Turcję. Głównym ośrodkiem kozackim była **Sicz Zaporoska** – warowny obóz założony w XVI wieku na Chortycy, jednej z wysp Dniepru (później przenoszony na inne wyspy) w krainie zwanej Zaporozem.

Kozacy dzielili się na **rejestrowych** i **nierejestrowych**. Ci, którzy zostali wpisani do rejestru, na ogół rezygnowali z łupieżczych wypraw. Walczyli w służbie Rzeczypospolitej w zamian za żołd i podlegali władzy polskich hetmanów. Tymczasem Kozacy nierejestrowi byli wolni i całkowicie niezależni od Rzeczypospolitej. Ta grupa nadal organizowała wyprawy na posiadłości tureckie. Prowadziło to do sporów imperium osmańskiego z Polską, która wcześniej zobowiązała się przed Turcją do powstrzymywania Kozaków. Aby ukrócić ich samowolę, szlachta zmierzała do podporządkowania sobie Kozaków niewpisanych do rejestru.

Na początku XVII wieku sejmy wprowadziły prawa, które czyniły z Kozaków nierejestrowych chłopów pańszczyźnianych i zezwalały szlachcie na zabór ich ziemi. Duże znaczenie miały tu względy ekonomiczne. Po unii lubelskiej nasiliła się kolonizacja ziem ruskich i właściciele folwarków potrzebowali rąk do pracy. Taka polityka szlachty budziła ostry sprzeciw ludności kozackiej.

Powstanie Chmielnickiego

W wiekach XVI i XVII Kozacy zorganizowali kilka powstań przeciwko Rzeczypospolitej. Z jednej strony celem ich walki była obrona dotychczasowych swobód, z drugiej zaś – zwiększenie rejestru. Największe powstanie kozackie wybuchło w **1648 roku**. Na jego czele stanął hetman zaporoski **Bohdan Chmielnicki**. Sprzymierzył się on z Tatarami i pokonał armię koronną na Ukrainie w trzech bitwach – nad Żółtymi Wodami, pod Korsuniem i Piławcami. Jego zwycięski pochód dotarł aż pod Lwów i Zamość. Miast jednak nie zdobyto. Na wieść o sukcesach Chmielnickiego wybuchło powstanie ludności ruskiej na Ukrainie. Było ono formą walki o wyzwolenie spod władzy szlachty. W większości wzięli w nim udział chłopci, którzy pracowali jako poddani w folwarkach i często byli wyzyskiwani przez panów.

Wraz z sukcesami militarnymi i rozprzestrzenianiem się powstania wzrastały żądania Kozaków. Za nowy cel postawili sobie utworzenie **Księstwa Ruskiego**, które miałoby **autonomię** względem Rzeczypospolitej. Szlachta i król **Jan II Kazimierz** (lata panowania: 1648–1668) nie chcieli jednak na to pozwolić. W 1651 roku na Ukrainę ruszyła potężna armia koronna, która zamierzała stłumić powstanie. Była wspierana przez wojska magnatów zainteresowanych utrzymaniem starego porządku. Polacy odnieśli wprawdzie ważne zwycięstwo w bitwie pod **Beresteczkiem**, ale nie udało się im odzyskać kontroli nad Ukrainą.



Bohdan Chmielnicki jako przywódca kozackiego powstania dążył do uzyskania samodzielności przez Ukrainę – najpierw w ramach Rzeczypospolitej, a potem niezależnie od niej. Dziś Chmielnicki jest jednym z największych ukraińskich bohaterów narodowych.

Autonomia – prawo danej zbiorowości do samodzielnego rozstrzygania spraw wewnętrznych.

Więcej na temat

W obronie prawosławia

Powstanie Chmielnickiego miało jeszcze jeden cel. Zarówno Kozacy, jak i Rusini upominali się o prawa Kościoła prawosławnego. Pomimo panującej tolerancji nie miał on w Rzeczypospolitej tych samych praw, co Kościół katolicki. Biskupi prawosławni, w przeciwieństwie do katolickich, nie mogli na przykład zasiadać w senacie. Ponadto w XVII wieku władze Rzeczypospolitej zmierzały do podporządkowania wspólnoty prawosławnej Kościołowi unickiemu, powstałemu w wyniku unii brzeskiej. Prawosławnym biskupom odebrano część majątków, świątyń i klasztorów. Budziło to sprzeciw Kozaków i Rusinów traktujących religię prawosławną jako element ich kultury i tożsamości.

- Wyjaśnij, dlaczego polityka Rzeczypospolitej wobec Kościoła prawosławnego budziła opór Kozaków i Rusinów.

Ciekawe!

W XVII wieku narodziła się koncepcja Rzeczypospolitej Trojga Narodów. W 1658 roku zawarto nawet polsko-kozacką unię w Hadziaczu. Na jej mocy Księstwo Ruskie miało uzyskać w Rzeczypospolitej taką samą pozycję jak Korona i Litwa. Idea ta została poparta przez część Kozaków, a następnie zatwierdzona przez polski sejm i zaprzysiężona przez Jana Kazimierza. Projekt zakończył się jednak fiaskiem, ponieważ podziały między narodami okazały się zbyt duże.

Wojna z Rosją

Spór między Kozakami i ludnością ruską a Rzeczpospolitą postanowiła wykorzystać Rosja. Jej celem było podporządkowanie sobie Ukrainy. Chmielnicki natomiast widział w Rosji sojusznika, który wyzwoli Ukrainę spod władzy Rzeczypospolitej. Dodatkowo za tym przymierzem przemawiała zgodność wyznania – w państwie carów dominowało prawosławie.

W 1654 roku Kozacy zawarli z Rosją **ugodę w Perejasławiu**. Na jej mocy Ukraina uznała zwierzchnictwo Rosji. W zamian car zagwarantował Kozakom autonomię. Zawarcie ugody stało się przyczyną wybuchu wojny polsko-rosyjskiej, trwającej w latach 1654–1667. Toczyła się ona na Litwie, gdzie wkroczyły wojska rosyjskie, i na Ukrainie, objętej powstaniem Chmielnickiego. W początkowym okresie Rosjanie odnosili duże sukcesy, zajęli między innymi Smoleńsk, Mińsk i Wilno. Rzeczpospolita, uwikłana w tym czasie w wojnę ze Szwecją (1655–1660), nie była w stanie skutecznie się temu przeciwstawiać. Dopiero po wyparciu Szwedów Polacy odbili większość utraconych ziem.



1. Odczytaj nazwy obszarów objętych powstaniem Chmielnickiego.
2. Wymień najważniejsze bitwy stoczone w czasie powstania.
3. Powiedz, na jakich obszarach toczyła się wojna polsko-rosyjska.
4. Na podstawie mapy wymień skutki rozejmu andruszowskiego.

Rozejm w Andruszowie

Wojnę polsko-rosyjską zakończył **rozejm w Andruszowie** podpisany w **1667 roku**. Na jego mocy Rzeczpospolita zrzekła się na rzecz Rosji lewobrzeżnej części Ukrainy (wraz z Kijowem). Utraciła też ziemie wschodnie uzyskane po podpisaniu rozejmu w Dywilinie z 1618 roku, m.in. ziemie smoleńską. W granicach Rzeczypospolitej pozostawała natomiast prawobrzeżna Ukraina, w tym Podole. Warunki rozejmu zostały potwierdzone pokojem wieczystym – zawartym przez wojewodę Krzysztofa Grzymułtowskiego w Moskwie w **1686 roku**.

Powstanie Chmielnickiego nie przyniosło Ukrainie wolności. Doprowadziło natomiast do wojny Polski z Rosją i podziału Ukrainy między oba te państwa. Walki toczyły się na terytorium Rzeczypospolitej i poważnie osłabiły nasz kraj. Po okresie wielkich sukcesów w pierwszej połowie XVII wieku Polska okazała się słabszą stroną konfliktu ze wschodnim sąsiadem.



Zbaraż



W czasie powstania Chmielnickiego Polacy zasłynęli z obrony Zbaraża. Henryk Sienkiewicz opisał to wydarzenie w powieści *Ogniem i mieczem*.

W skrócie

- Kozacy zaporoscy zamieszkiwali ziemie nad dolnym Dnieprem. Grupę tę tworzyli w większości prawosławni chłopci zbiegli z Rzeczypospolitej i Rosji. Kozacy rejestrowi podlegali władzy Rzeczypospolitej. Natomiast ci niewpisani do rejestru byli od niej praktycznie niezależni.
- W 1648 roku na Ukrainie wybuchło powstanie Chmielnickiego. Najważniejszym celem powstańców było oswobodzenie Ukrainy spod władzy Rzeczypospolitej.
- W 1654 roku Rosja podporządkowała sobie Ukrainę. Spowodowało to wybuch wojny z Polską. Zakończył ją rozejm podpisany w Andruszowie w 1667 roku. Na jego mocy oba państwa podzieliły między siebie terytorium Ukrainy.

Czy już umiesz?

- 1 Wyjaśnij, kim byli Kozacy. W jaki sposób uformowała się ta grupa ludności? Co ich łączyło?
- 2 Na czym polegała różnica między Kozakami rejestrowymi a nierejestrowymi?
- 3 Podaj przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego. Jak się zmieniały oczekiwania powstańców wobec Rzeczypospolitej w miarę odnoszenia przez nich sukcesów wojennych?
- 4 Dlaczego powstanie Chmielnickiego zyskało tak duże poparcie ludności ruskiej, a z drugiej strony było tak bardzo zwalczane przez polskich magnatów?
- 5 Powiedz, jakie skutki dla Rzeczypospolitej, Rosji i Kozaków miały ugoda perejaśławska oraz rozejm andruszowski.

4.3 Potop szwedzki



Podejmij temat



Opisz stosunki polsko-szwedzkie w pierwszej połowie XVII wieku. Nawiąż do ukazanych postaci i wydarzeń.



Zygmunt III Waza



Pieter Snayers, *Bitwa pod Kircholmem*



Stefan Płużański, *Bitwa pod Oliwą*



Władysław IV Waza



Szwecja miała znakomitą armię, której trzon stanowiła silna piechota. W jej skład wchodziły oddziały pikinierów (wyposażonych w długie piki) i formacje strzelców. Piechotę w boju wspierała artyleria. Na zdjęciu: współcześni rekonstruktorzy.

W przededniu wojny

W XVII wieku Szwedzi odnieśli wielkie sukcesy w rywalizacji o *dominium Maris Baltici*. Opanowali wschodnie wybrzeża Bałtyku (w tym Inflanty) oraz Pomorze Szczecińskie (w wyniku wojny z Habsburgami). W czasie wojny o ujście Wisły na krótko zajęli też Pomorze Gdańskie, ale ostatecznie musieli wycofać się z terytorium Polski. Szwedzi nie zamierzali jednak rezygnować z planów podboju Prus Królewskich. Rozumieli bowiem, że opanowanie ujścia Wisły zapewni im kontrolę nad dochodowym handlem zbożem.

Pretekstem do napaści na nasz kraj stały się bezpodstawne, zdaniem Szwedów, roszczenia Jana Kazimierza do tronu szwedzkiego. Poza tym Szwecja nie była bogatym państwem, a wojny przynosiły jej znaczne łupy. Z tych względów król szwedzki **Karol X Gustaw** (lata panowania: 1654–1660) postanowił najechać Polskę.

Rzeczpospolita, osłabiona wojną z Kozakami i Rosją, wydawała się łatwym celem. Jej sytuacja wewnętrzna była trudna – nasilały się spory króla ze szlachtą o zakres władzy monarszej, a sejmy często rozchodziły się bez podjęcia uchwał.

Najazd Szwedów na Polskę

Latem 1655 roku Szwedzi zaatakowali Rzeczpospolitą – ich niszczycielski najazd nazywamy **potopem**. Nieprzyjaciel uderzył z dwóch stron: od Inflant i Pomorza. Następnie opanował Wielkopolskę. Pospolite ruszenie **skapitulowało** pod Ujściem koło Piły po jednodniowej walce. Szwedzi odnieśli również znaczne sukcesy na Litwie. Wpływowi magnaci litewscy, Janusz i Bogusław Radziwiłłowie, stanęli po stronie nieprzyjaciela. Na mocy układu – zawartego jesienią 1655 roku w **Kiejdanach** – Litwa zerwała unię z Polską i związała się ze Szwecją. Był to ze strony obu Radziwiłłów akt zdrady, któremu sprzeciwiła się znaczna część wojsk litewskich.

Wielkim osiągnięciem Szwedów było zawarcie sojuszu z Brandenburgią. Elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm, jako lennik króla Polski z Prus Książęcych, powinien udzielić Rzeczypospolitej pomocy. Tymczasem wypowiedział jej posłuszeństwo i sprzymierzył się z Karolem Gustawem.

× W krótkim czasie Szwedzi zajęli znaczną część kraju, w tym Warszawę i Kraków. Król Jan Kazimierz ratował się ucieczką za granicę, na Śląsk. Sytuacja była katastrofalna. Od południa najechał na Polskę – wykorzystując okazję – książę siedmiogrodzki Jerzy Rakoczy. Ze Szwedami sprzymierzył się też Bohdan Chmielnicki. Tylko Gdańsk, Zamość i Jasna Góra opierały się jeszcze najeźdźcom. Realna stawała się groźba upadku państwa.

Skapitulować – poddać się wrogowi.



Jan II Kazimierz – portret autorstwa gdańskiego malarza Daniela Schultza [czyt. szulca].



× Szwedzi, wkraczając do Polski, zapewniali, że majątki szlacheckie oraz dobra kościelne i klasztory pozostawią nietknięte. Tak się jednak nie stało, czego przykładem była napaść Szwedów na klasztor jasnogórski w Częstochowie. Jego obrona – dowodzona przez przeora Augustyna Kordeckiego – trwała od 18 listopada do 27 grudnia 1655 roku i zakończyła się klęską Szwedów. Na zdjęciu: kadr z filmu *Potop*, w reżyserii Jerzego Hoffmana, przedstawiający walki pod murami klasztoru.



Wojna podjazdowa – unikanie otwartej bitwy i nękanie wroga częstymi napadami oddziałów, prowadzonymi z zaskoczenia.



Król rozumiał, że religia jest ważnym czynnikiem w walce ze Szwedami. W 1656 roku w katedrze lwowskiej złożył więc uroczyste śluby Matce Boskiej i ogłosił ją Królową Korony Polskiej. Obiecał również poprawę doli mieszczan i chłopów. Śluby lwowskie odbiły się głośnym echem w kraju i zmobilizowały społeczeństwo do walki.

W walce z najeźdźcą



Od końca 1655 roku sytuacja stopniowo zaczęła się zmieniać na niekorzyść Szwedów. Część szlachty przeszła z powrotem na stronę Jana Kazimierza. Król powrócił do kraju i zaczął odbudowywać armię. Aktywnie działał także **Stefan Czarniecki**. Ten utalentowany dowódca prowadził ze Szwedami skuteczną **wojnę podjazdową**, a w kwietniu 1656 roku pobił ich w bitwie pod **Warką**. Wojska polskie podjęły też próbę odzyskania Warszawy, ale poniosły klęskę. Lokalnie powstawały szlacheckie i chłopskie oddziały partyzanckie. Wyraźnie narastał opór przeciwko najeźdźcom, którzy grabili miasta i wsie oraz niszczyli i bezcześcili miejsca kultu religijnego. Takie postępowanie obrażało uczucia religijne Polaków i pobudzało ludzi z różnych stanów do walki.

Od 1656 roku nastąpiły zmiany na arenie międzynarodowej. Do wojny ze Szwecją, w sojuszu z Rzeczpospolitą, przystąpiły Austria (cesarstwo Habsburgów), Dania, Brandenburgia, a także Rosja (zawarła z Polską rozejm). Najwyższą cenę Rzeczpospolita zapłaciła za sojusz z Brandenburgią. Na mocy traktatów podpisanych w **Welawie i Bydgoszczy w 1657 roku** elektor brandenburski uzyskał niezależność Prus Książęcych od Polski (przestał być już jej lennikiem). W zamian porzucił sojusz ze Szwecją i wsparł Rzeczpospolitą. Na stronę Jana Kazimierza przeszedł też Bogusław Radziwiłł.

¹ Bonifratrzy – zakon katolicki, założony w XVI wieku, zajmujący się prowadzeniem szpitali, aptek i domów opieki.

² Sprofanowali – znieważali to, co dla innych było przedmiotem czci, szacunku.

³ Kolegiata – kościół, przy którym istnieje zgromadzenie osób duchownych mających wpływ na zarządzanie diecezją.

XVII-wieczny kronikarz o pobycie Szwedów w Łowiczu

Musieliśmy, choć niechętnie, żywić ich [Szwedów] i konie. Broń wszystkim odebrali, niektórych wypędzili z domów, innym zabrali wszystkie sprzęty i co miesiąc brali z każdego domu podatki nie do zniesienia [...]. Nie szczędzili i świątyń, najpierw całkiem zburzyli klasztor bonifratrów¹ [...], potem zrównali z ziemią kościół św. Jana Chrzciciela [...], a w końcu sprofanowali² kolegiatę³ niedawno odbudowaną, w której złupili ołtarze błyszczące złotem [...], zabrali szaty kościelne, kielichy, krzyże, świeczniki itp. [...] Z organów powyrywali piszczałki, ludzi przebywających w kościele pobili i ograbili, wreszcie pół miasta spalili.

Źródło: M. Ferenc, *Epoka nowożytna. Teksty źródłowe.*

Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej, Kraków 2001



Opisz zachowania szwedzkiej armii w Rzeczypospolitej. Jakie uczucia mogły one budzić u Polaków?

Potop szwedzki

Wojna polsko-szwedzka, która wybuchła w 1655 roku, z czasem stała się konfliktem międzynarodowym – z udziałem Szwecji, Rzeczypospolitej, Austrii, Danii, Brandenburgii i Siedmiogrodu. Przez historyków jest określana jako druga wojna północna.



1 Franciszek Smuglewicz, Bitwa pod Warką



2 Józef Brandt, Czarniecki pod Koldyngą



1. Które obszary Rzeczypospolitej znalazły się pod panowaniem Szwedów?
2. W jakich państwach toczyły się działania wojenne?



Z Zamku Królewskiego w Warszawie Szwedzi wywozili kosztowności, zabytki, rzeźby, a nawet zrywane ze ścian i podłóg marmury. Część z tych zbiorów zatonała w Wiśle i jest obecnie odzyskiwana.



Muzeum Stefana Czarnieckiego w Czarncy



Jeśli chcesz dowiedzieć się więcej o życiu Stefana Czarnieckiego, wybierz się do muzeum jego imienia w Czarncy koło Kielc. Można tam zobaczyć pamiątki związane z hetmanem oraz kopię jego portretu autorstwa Brodera Matthisena (oryginał jest przechowywany na Zamku Królewskim w Warszawie).

Pokój w Oliwie i skutki wojny

Do połowy 1657 roku armia polska wyzwoliła większość Rzeczypospolitej. Działania wojenne przeniosły się do Danii, którą w walkach ze Szwedami wsparły wojska Czarnieckiego. W **1660 roku** Rzeczpospolita i Szwecja podpisały pokój w **Oliwie**. Granice obu państw nie zmieniły się, zatwierdzono natomiast prawa Szwedów do Inflant. Na mocy pokoju w Oliwie Jan Kazimierz zrzekł się preencji do korony szwedzkiej. Zachował jednak tytułarną godność króla Szwecji. Władca panował w Rzeczypospolitej jeszcze osiem lat (do 1668 roku), po czym **abdykował**, czyli zrzekł się tronu. Resztę życia spędził we Francji.

Wojna poważnie osłabiła pozycję Rzeczypospolitej w Europie. Doprowadziła do uniezależnienia się Prus Książęcych (na mocy traktatów welawsko-bydgoskich) i spowodowała ogromne spustoszenia. Zniszczono wiele miast i wsi; tysiące ludzi poniosło śmierć. Polska utraciła dużo cennych zabytków. Szwedzi zrabowali dzieła sztuki, państwowe archiwa i księgozbiory. Doszczętnie ograbili liczne kościoły, pałace, dwory i zamki, w tym Zamek Królewski w Warszawie.

W skrócie

- W 1655 roku Szwedzi zaatakowali Polskę. Szybko zajęli zachodnią część Rzeczypospolitej i podporządkowali sobie Litwę.
- Dzięki skutecznej wojnie podjazdowej prowadzonej przez Stefana Czarnieckiego, niezłomnej postawie króla Jana Kazimierza i wysiłkowi społeczeństwa Szwedów wyparto z kraju. Wojnę zakończył pokój w Oliwie w 1660 roku.
- Na mocy traktatów welawsko-bydgoskich zawartych z Brandenburgią Prusy Książęce uniezależniły się od Polski.

Czy już umiesz?

- 1 Wymień przyczyny szwedzkiego najazdu na Polskę w 1655 roku. Czy Szwedzi zrealizowali cele postawione sobie przed wojną?
- ✕ 2 Omów przebieg i skutki potopu szwedzkiego.
- 3 Powiedz, czego dotyczył układ w Kiejdanach. Jakie skutki niósł dla Rzeczypospolitej?
- ★ 4 Wypisz czynniki, które umożliwiły wypędzenie Szwedów z Rzeczypospolitej. Podziel je na zewnętrzne i wewnętrzne.

4.4 Wojny z Turcją w drugiej połowie XVII wieku



Podejmij temat

- Przypomnij postanowienia rozejmu w Andruszowie.

Od Kamieńca Podolskiego do Chocimia

Zawarcie rozejmu w Andruszowie, w wyniku którego podzielono Ukrainę między Polskę a Rosję, nie uspokoiło sytuacji na tym obszarze. Kozacy nadal dążyli do utworzenia własnego państwa i z czasem zyskali potężnego sojusznika – Turcję. Jej celem nie było jednak utworzenie niepodległej Ukrainy, lecz podbój tych ziem.

Latem 1672 roku Turcy sprzymierzeni z Tatarami i Kozakami wyparli Polaków z Ukrainy i zdobyli **Kamieniec Podolski**. Upadek twierdzy, będącej bramą do całego Podola, oznaczał utratę rozległych obszarów na południowym wschodzie kraju. Wojnę zakończył pokój zawarty tego samego roku w Buczaczu. Osłabiona Rzeczpospolita zrzekła się w nim Podola i części Ukrainy na rzecz Turcji. Ponadto zobowiązała się do wypłacania sułtanowi **haraczu**, co formalnie czyniło ją państwem zależnym od Turcji.

W trakcie działań wojennych objawił się talent dowódczy hetmana **Jana Sobieskiego**. Z powodzeniem prowadził on walkę z **czambułami** tatarskimi dokonującymi spustoszeń na południu kraju. Dzięki umiejętnej taktyce hetman rozbił oddziały nieprzyjaciela i uwolnił z rąk Tatarów kilkadziesiąt tysięcy jasyru.

W 1673 roku Rzeczpospolita wystawiła przeciw Turkom nową armię pod dowództwem Sobieskiego. Jesienią pokonała ona wojska tureckie obwarowane w obozie pod **Chocimiem**. Zwycięstwo chocimskie uczyniło hetmana sławnym i sprawiło, że na elekcji w **1674 roku** szlachta wybrała go na króla Polski. Jan III Sobieski panował 22 lata, aż do swojej śmierci w roku 1696.

Pomimo zwycięstwa pod Chocimiem Polakom nie udało się wyprzeć Turków z Podola ani Ukrainy. Walki zakończył rozejm zawarty w 1676 roku. Potwierdzono w nim warunki pokoju z 1672 roku, Polska została już jednak zwolniona z płacenia haraczu.

Haracz – tu: coroczna danina płacona sułtanowi przez lenne państwa chrześcijańskie.

Czambuły – zbrojne oddziały Tatarów walczące w oderwaniu od głównej armii, dokonujące najazdów w głąb terytorium obcego państwa.



Jan III Sobieski – obraz Jerzego Siemiginowskiego z XVII wieku



Sprawdź w słowniku, czym jest apoteoza. Czy obraz Siemiginowskiego możemy uznać za apoteozę króla Jana III Sobieskiego? Uzasadnij odpowiedź.

Ciekawe!

Polska i Austria zawarły traktat sojuszniczy 1 kwietnia 1683 roku. Ze względu na przypadający tego dnia *prima aprilis* dokument opatrzone datą wcześniejszą.

Wezyr – wysoki dostojnik państwowy w wielu krajach islamskich, odpowiednik ministra.

Wiktoria wiedeńska

W czasach Jana III Sobieskiego Turcja prowadziła agresywną politykę nie tylko w stosunku do Rzeczypospolitej, ale również wobec Austrii. Wspólne zagrożenie ze strony Turków doprowadziło do zawarcia sojuszu między cesarzem Leopoldem Habsburgiem a królem Polski. Układ zobowiązywał sojuszników do udzielenia sobie nawzajem pomocy w sytuacji, gdyby Turcy napadli na jedno z państw. Gdy w 1683 roku potężna armia turecka obległa Wiedeń, król Sobieski ruszył stolicy Austrii z odsieczą. Dnia **12 września 1683 roku** rozegrała się bitwa pod **Wiedniem**. Połączone wojska polskie, austriackie i niemieckie pokonały armię turecką, którą dowodził **wezyr** Kara Mustafa, i uwolniły miasto od oblężenia. Sukces rozstawił imię naczelnego dowódcy wojsk sprzymierzonych – króla Jana III Sobieskiego.

W pokonaniu armii tureckiej pod Wiedniem dużą rolę odegrała husaria. Formacja ta przeprowadziła zwycięską szarżę na wojska przeciwnika. Moment ataku husarzy na obóz turecki odtworzył XIX-wieczny malarz Józef Brandt.



Wskaz ziemie utracone przez Polskę w wyniku pokoju w Buczaczu.

Znaczenie wiktorii wiedeńskiej

Wiktoria wiedeńska złamała potęgę Turcji, która już nigdy w historii nie stanowiła tak dużego zagrożenia dla Europy. Polska potwierdziła swą sławę *antemurale christianitatis*, czyli przedmurza chrześcijaństwa – państwa, które stoi na straży bezpieczeństwa chrześcijańskiej Europy. Zwycięstwo pod Wiedniem nie przyniosło jednak Rzeczypospolitej korzyści politycznych. Podole pozostało w rękach Turków. Odzyskano je dopiero na mocy pokoju w **Karłowicach** w **1699 roku**. Zawarty wówczas traktat kończył wojnę **koalicji** państw europejskich (w tym Rzeczypospolitej) z Turcją. Został podpisany już po śmierci Jana III – w czasach panowania jego następcy, **Augusta II Mocnego** (lata panowania: 1697–1733).

Jan III Sobieski był wybitnym wodzem. Jako król największe sukcesy odniósł w polityce zagranicznej. Nie potrafił jednak przezwyciężyć wewnętrznego kryzysu państwa, który trawił Polskę od czasów króla Jana Kazimierza.

W skrócie

- W 1672 roku Rzeczpospolita utraciła Podole na rzecz Turcji. Rok później wojska hetmana Jana Sobieskiego odniosły zwycięstwo nad Turkami pod Chocimiem.
- Jan III Sobieski był jednym z najwybitniejszych dowódców w historii Polski. W 1683 roku pokonał armię turecką pod Wiedniem.
- W roku 1699, na mocy pokoju w Karłowicach, Rzeczpospolita odzyskała Podole.

Czy już umiesz?

- 1 Wymień przyczyny wojen polsko-tureckich w drugiej połowie XVII wieku.
- 2 Powiedz, w jakich okolicznościach doszło do odsieczy wiedeńskiej.
- 3 Wyjaśnij terminy: wiktoria wiedeńska, przedmurze chrześcijaństwa.
- 4 Jan III Sobieski jest nazywany Lwem Lechistanu. Wyjaśnij, co to znaczy.
- 5 Oceń znaczenie zwycięstwa pod Wiedniem dla dziejów Europy.

Koalicja – tu: sojusz kilku państw.



Łupy spod Wiednia



Po wiktorii wiedeńskiej w ręce Jana III Sobieskiego dostały się wspaniałe trofea tureckie: namioty, broń, chorągwie, stroje, tkaniny, siodła i biżuteria. Wiele z nich znajduje się dziś w polskich muzeach – przede wszystkim na Wawelu, w klasztorze na Jasnej Górze i Muzeum Narodowym w Krakowie. Na zdjęciu: zdobyczny namiot turecki przechowywany na Wawelu.



Znajdź w internecie informacje o dziełach literackich lub malarских, które nawiązują do odsieczy wiedeńskiej. Napisz krótką notatkę na temat jednego z nich.

Sobieski pod Wiedniem Jana Matejki

Bitwa z Turkami pod Wiedniem stała się tematem dzieł wielu malarzy. Jednym z twórców, który przedstawił własną wizję tego zdarzenia, był Jan Matejko. W 1883 roku, w dwusetną rocznicę pamiętnego zwycięstwa, artysta namalował obraz *Sobieski pod Wiedniem*, który ofiarował papieżowi Leonowi XIII. Dzieło to, znajdujące się w Muzeach Watykańskich, sławi zasługi króla i polskiego wojska.



Przekazanie listu do papieża

Po zwycięstwie wiedeńskim Jan III Sobieski wysłał list do papieża. Nawiązał w nim do słynnych słów Cezara *Veni, vidi, vici* (łac. Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem) i napisał *Venimus, vidimus, Deus vicit*, co oznacza: Przybyliśmy, zobaczyliśmy, Bóg zwyciężył. Jan Matejko przedstawił moment przekazania listu przez króla swojemu doradcy, Janowi Denhoffowi, w centralnym punkcie obrazu.



Hetmani Sieniawski i Jabłonowski

Po lewej stronie obrazu, na tle tureckiego namiotu z półksiężycem – godłem państwa Osmanów, znajdują się hetmani Mikołaj Sieniawski (ma żółty kontusz) i Stanisław Jabłonowski (w zbroi). Podczas bitwy Sieniawski dowodził na lewym skrzydle wojsk polskich, natomiast Jabłonowski – na prawym.





● **Gołąb nad głową Jana III**

Nad głową triumfującego króla unosi się gołąb, który w sztuce chrześcijańskiej symbolizuje Ducha Świętego.



● **Skrzydłata husaria**

Za królem znajduje się wielka chorągiew Królestwa Polskiego. Widać też skrzydlatych polskich husarzy, którzy walnie przyczynili się do zwycięstwa w bitwie. Liczebność armii sprzymierzonych pod Wiedniem wynosiła około 65 tysięcy żołnierzy. Wojska polskie stanowiły jedną trzecią tej liczby – czyli około 20 tysięcy ludzi.

● **Krajobraz i symbolika tęczy**

Malarz usytuował akcję w krajobrazie górskim. Jest to zgodne z mającym swe korzenie w Biblii i mitologii greckiej przekonaniem, że w górach rozgrywają się niezwykle zdarzenia o wielkim znaczeniu dla ludzkości. Natomiast tęcza na niebie to znak boskiej opieki nad wojskiem chrześcijańskim.



● **Marek z Aviano**

Nieopodal króla stoi włoski zakonnik Marek z Aviano [czyt. awiano]. Był on przyjacielem cesarza Leopolda oraz króla Jana III i w dużej mierze przyczynił się do zawarcia antytureckiego sojuszu polsko-austriackiego. Zakonnik był na miejscu bitwy – przed starciem odprawił mszę w namiocie Jana Sobieskiego.

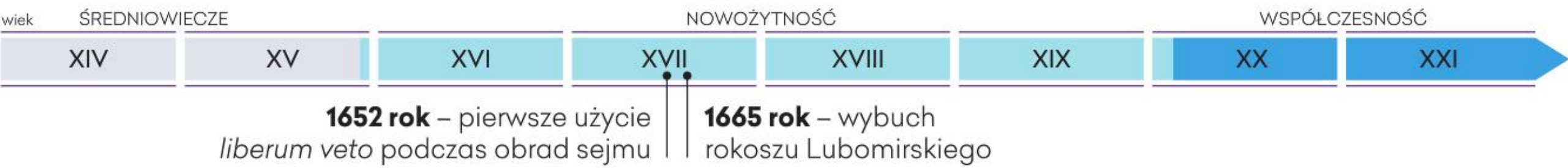


● **Karol Lotaryński**

Książę Karol Lotaryński, dowódca wojsk cesarskich, w geście szacunku zdejmując kapelusz przed polskim królem. Janowi III kłania się również koń księcia. Karol Lotaryński atakował Turków na lewym skrzydle wojsk sprzymierzonych, podczas gdy husaria nacierała na skrzydle prawym.

1. Porównaj wizję Jana Matejki z innymi wyobrażeniami bitwy pod Wiedniem. Czym na tle tych przedstawień wyróżnia się obraz Matejki? Jaki aspekt bitwy uwydatnił malarz?
2. Czy obraz Jana Matejki możemy zaliczyć do malarstwa symbolicznego? Uzasadnij odpowiedź.

4.5 Kryzys Rzeczypospolitej



Podejmij temat

- ¹ Ogrodnik – tu: chłop mający chatę i ogród; zwykle bezrolny.
- ² Dzierżawca – tu: osoba, która pozwala użytkować swoją ziemię przez ustalony czas w zamian za opłatę, czyli czynsz.
- ³ Gbur – zamożny gospodarz, kmieć.
- ⁴ Zniesieni – zabici.
- ⁵ Włóka – dawna jednostka powierzchni gruntu.



Przeczytaj tekst źródłowy i zapoznaj się z tabelą. Na podstawie podanych źródeł wiedzy wymień skutki XVII-wiecznych wojen dla Rzeczypospolitej.

Opis królewszczyn w Prusach Królewskich w 1664 roku

Wieś Gronowo. [...] Zastaliśmy tylko ogrodników¹ 6, przez pana dzierżawcę² osadzonych. Gburów³ żadnych nie masz, bo przez nieprzyjaciela zniesieni⁴. Sołtystwo jest, do którego włók⁵ 2; całe pusto leży. [...] Wieś Paparzyn. Ta wieś cała zniesiona, tylko rudera zostaje, gdzie dwór i chałupy były, i ludzi żadnych nie masz. [...] Wieś Sieraków. Było w tej wsi przed wojną teraźniejszą gburów 3 i sołtys 1, gdzie teraz ani budynku, ani chłopą żadnego nie masz.

Źródło: M. Ferenc, *Epoka nowożytna...*

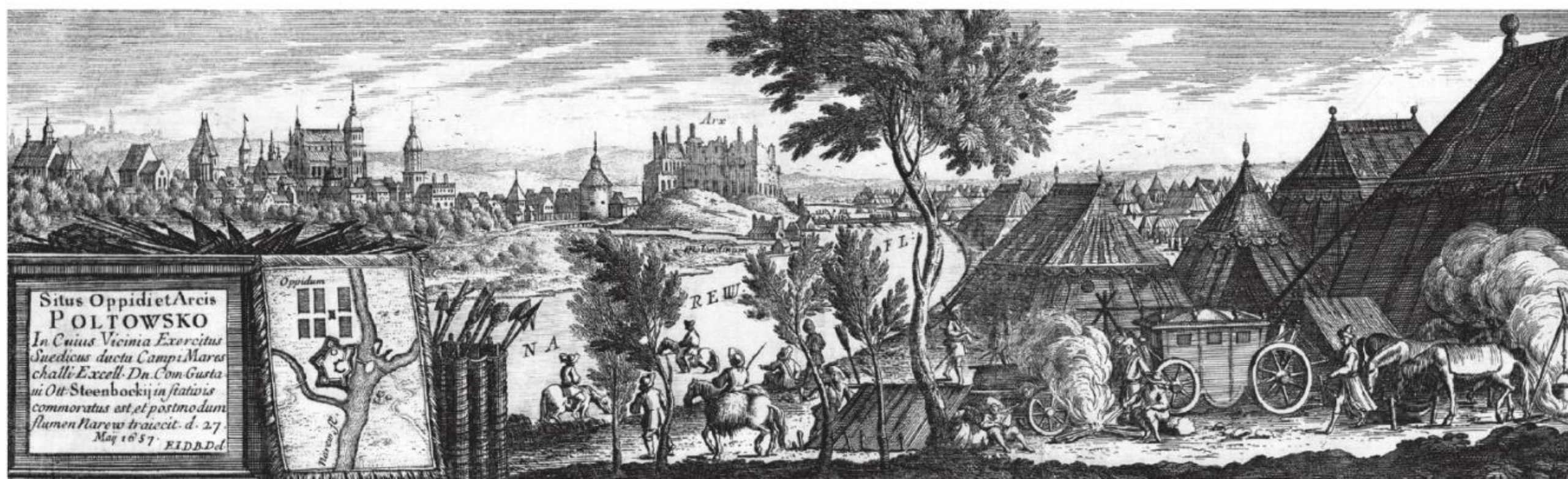
Zaludnienie Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza w wiekach XVI–XVIII		
Rok	Ogólna liczba mieszkańców	Liczba mieszkańców na 1 km ²
1580	3 100 000	21,3
1650	3 830 000	26,3
1660	2 900 000	19,9
1700	3 250 000	22,3

Źródło: *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tazbir, Warszawa 1977

Zniszczenia wojenne i kryzys gospodarczy

Koszty wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą w XVII wieku były olbrzymie: zniszczone miasta, folwarki i wsie, zrujnowana gospodarka, zburzone zabytki, rozkradzione dzieła sztuki. Szczególnie niszczycielski był pod tym względem najazd Szwedów. Dopuszczali się oni gwałtów, rabunków i mordów oraz nakładali na podbitą ludność wysokie kontrybucje, czyli obowiązkowe świadczenia narzucane przez zwycięzcę na pokonane państwo. W wyniku potopu szwedzkiego znacznie spadła liczba ludności chłopskiej, w niektórych regionach nawet o połowę. W związku ze złą sytuacją na wsi brakowało rąk do pracy na folwarkach, a ludziom w wielu regionach doskwierał głód. Szerzyły się choroby i wzrastała śmiertelność.

Wojny były główną przyczyną **kryzysu gospodarczego** w Rzeczypospolitej w XVII wieku, ale nie jedyną. W Europie Zachodniej zmniejszyło się wówczas zapotrzebowanie na polskie zboże. Konsekwencją tego było zmniejszenie jego eksportu przez Gdańsk, a co za tym idzie spadek dochodów szlachty. Aby utrzymać zyski na zadowalającym poziomie, szlachta zwiększała produkcję w folwarkach. Nie czyniła jednak tego przez poprawę wydajności pracy, ale głównie przez podnoszenie wymiaru pańszczyzny i zwiększanie chłopskich obciążeń. Uwidoczniły się przy tym negatywne cechy gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej: niska wydajność i zapóźnienie techniczne.



Kryzys gospodarczy w największym stopniu dotknął małe miasta. Ich mieszkańcy nie byli w stanie utrzymać się z handlu i przemysłu, ponieważ wskutek wojen lokalny rynek jeszcze bardziej się skurczył. Aby zdobyć środki do życia, wielu mieszczan przeniosło się na wieś i zaczęło uprawiać rolę. Miedzioryt z XVII wieku ukazuje Szwedów pod Pułtuskim.

Wzrost znaczenia magnaterii

Magnaci byli ludźmi bardzo bogatymi, dlatego najszybciej odbudowywali swoje zniszczone posiadłości. Gorzej pod tym względem wiodło się średniej szlachcie. Nierzadko traciła ona w wyniku wojen cały dorobek życia. W tej sytuacji wielu zubożałych szlachciców udawało się pod opiekę magnatów, którzy przekazywali im ziemię w dzierżawę. W zamian obdarowani głosowali na sejmikach zgodnie z wolą swoich opiekunów, a więc stawali się **klientami** magnatów.

Za sprawą klientów magnaci zyskali znaczny wpływ na decyzje sejmów. Szlachta danej ziemi uchwałała bowiem na sejmiku instrukcje poselskie. Dokumenty te otrzymywali następnie posłowie wybrani przez sejmik na sejm walny. W instrukcjach zwykle zamieszczano zalecenia, w jaki sposób poseł ma głosować na sejmie w konkretnych sprawach. Ich treść często układano po myśli magnatów, którzy uzyskiwali w ten sposób wpływ na politykę państwa. Rządy takiej niewielkiej, uprzywilejowanej grupy obywateli to oligarchia – od połowy XVII wieku do połowy XVIII wieku Rzeczpospolita była więc **oligarchią magnacką**.



Klientami magnatów zostawali najczęściej przedstawiciele zubożałej szlachty i szlachty gołoty. Przedstawia ich szkic *Magnat i jego klienci* XVIII-wiecznego malarza i rysownika Jana Piotra Norblina.



Magnaci w prywatnych celach wykorzystywali urząd hetmana, który zapewniał władzę nad wojskiem Rzeczypospolitej. Urząd ten – sprawowany dożywotnio przez członków potężnych rodów, m.in. Potockich, Radziwiłłów i Lubomirskich – stał się narzędziem nacisku wywieranego na monarchów. Na obrazie: hetman Jerzy Lubomirski.

Anarchia – stan chaosu w państwie będący skutkiem słabości władzy centralnej.

Szlachta uważała zasadę *liberum veto* za podstawę złotej wolności. Służyła ona jednak niemal wyłącznie do obrony prywatnych interesów – posłowie korzystali z niej bowiem najczęściej na zlecenie magnatów (za co otrzymywali pieniądze). Stosowanie *liberum veto* szkodziło dobru publicznemu, gdyż uniemożliwiało sprawne funkcjonowanie państwa. Było to szczególnie niebezpieczne podczas wojny, gdy sejm nie mógł uchwalić podatków na wypłatę żołdu dla wojska.

Próby wzmocnienia władzy królewskiej przez Wazów

Władcy z dynastii Wazów nie byli w stanie skutecznie osłabić pozycji magnaterii. Wszelkie próby podejmowane przez nich w celu wzmocnienia władzy królewskiej (kosztem zdominowanego przez magnatów sejmu) kończyły się niepowodzeniem. Magnaci udaremniali je, wpływając na posłów lub organizując rokosze; jak Jerzy Lubomirski za panowania Jana Kazimierza w 1665 roku. Jego rokosz przerodził się w wojnę domową. Ostatecznie strony zawarły ugodę, ale wystąpienie to przyczyniło się do zablokowania planowanych przez króla reform, w tym wprowadzenia elekcji *vivente rege*.

Liberum veto

Wraz z osłabieniem władzy królewskiej i wzrostem znaczenia magnaterii w kraju postępowała **anarchia**. Przyczyniło się do niej między innymi utrwalenie zasady **liberum veto** [czyt. weto], stosowanej przez posłów podczas obrad izby poselskiej. W dawnej Rzeczypospolitej sejmy podejmowały uchwały w sposób jednomyślny. Jeśli jednak choć jeden z posłów wzniósł w czasie obrad okrzyk *liberum veto!* – co oznacza: nie pozwalam – zgromadzenie rozchodziło się bez podjęcia decyzji w danej sprawie. Sprzeciw pojedynczego posła skutkował również unieważnieniem wszystkich uchwał zatwierdzonych wcześniej na tym sejmie. Zasadę *liberum veto* zastosowano po raz pierwszy w **1652 roku**. Uczynił to poseł Władysław Siciński, który nie zgodził się na przedłużenie obrad izby poselskiej. Szlachcic uczynił to prawdopodobnie za namową magnata Janusza Radziwiłła. Jego mocodawca chciał w ten sposób zaburzyć prace sejmu.



Upadek znaczenia Rzeczypospolitej

Załamanie gospodarcze oraz narastający kryzys polityczny przyczyniły się do upadku znaczenia Rzeczypospolitej w Europie. Jego przejawem było coraz częstsze wtrącanie się innych państw w wewnętrzne sprawy naszego kraju. Winni byli temu magnaci, którzy knuli intrygi przeciwko królowi na obcych dworach. Jedną z takich osób był Hieronim Radziejowski, skłócony z Janem Kazimierzem. Po wyjeździe z Polski namówił on króla Szwecji Karola Gustawa do najazdu na Polskę, a potem doradzał mu w czasie potopu.

Prawdziwą chorobą ustroju Rzeczypospolitej stała się jednak elekcyjność tronu. Wybierani władcy mieli słabą pozycję; nierzadko byli zależni od magnackich **stronnictw** wspieranych przez obce kraje. Ponadto elekcje przyciągały uwagę europejskich potęg, m.in. Francji i Austrii. Państwa te różnymi środkami, np. za pomocą przekupstwa, starały się przeforsować swoich kandydatów do polskiego tronu. Prowadziło to do osłabienia władzy centralnej, zamętu i nieraz groziło wybuchem wojny domowej.

W skrócie

- Wojny doprowadziły do śmierci wielu ludzi, ogromnych zniszczeń i głodu. Stały się przyczyną poważnego kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej, który pogłębiała mało wydajna gospodarka.
- W drugiej połowie XVII wieku umocniła się pozycja magnatów w Rzeczypospolitej. Uzależnili oni od siebie część szlachty i zyskali wpływ na politykę sejmów.
- Potężnym narzędziem w ręku magnatów było *liberum veto*. Jego stosowanie uniemożliwiało skuteczną pracę sejmu i prowadziło do anarchii w państwie.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz skutki wojen prowadzonych w XVII wieku. Podziel je na gospodarcze, społeczne i polityczne. Wyciągnij wnioski.
- 2 Siedemnaste stulecie jest nazywane srebrnym wiekiem. Czy zgadzasz się z tym określeniem? Uzasadnij odpowiedź.
- 3 Spróbujcie jednomyślnie podjąć decyzję w jakiejś sprawie ważnej dla wszystkich uczniów waszej klasy. Wolno wam zastosować *liberum veto*. Czy dojdziecie do porozumienia? Jaki w związku z tym nasuwa się wniosek?

Stronnictwo – partia, ugrupowanie skupiające osoby o podobnych poglądach, walczących o wspólne cele i interesy.



Łańcut – rezydencja magnacka



Jerzy Lubomirski, który zapisał się negatywnie w naszej historii, był właścicielem wspaniałej posiadłości w Łańcucie. Łańcucki zamek jest jedną z najpiękniejszych rezydencji arystokratycznych w Polsce. Słynie z doskonale zachowanych wnętrz oraz bogatej kolekcji pojazdów konnych. Zespół pałacowy otoczony jest przez malowniczy, zabytkowy park.

4.6 Barok w Polsce



Podejmij temat



Jakie postawy życiowe reprezentują postacie na rysunku? Jak myślisz, jakie podejście zaczęło dominować w polskim społeczeństwie w XVII wieku, w dobie wojen i kontrreformacji?



Popularnym motywem w sztuce baroku stał się taniec śmierci, znany często pod francuską nazwą *danse macabre* [czyt. dans makabr], charakterystyczny również dla średniowiecza.

Duchowość barokowa

Od końca XVI wieku w Rzeczypospolitej zaczął się rozwijać **barok**. W tej epoce ludzie kierowali swoje myśli ku Bogu, w związku z czym nastąpił wzrost pobożności. Był to jeden ze skutków kontrreformacji i XVII-wiecznych wojen. W niepewnych czasach, gdy dostrzegano kruchość życia, bliskość Stwórcy dawała poczucie bezpieczeństwa. Formy pobożności były rozmaite. Przedstawiciele różnych stanów organizowali się w bractwa religijne, w których pogłębiano życie duchowe. Dużą popularnością cieszyły się pielgrzymki. Ich celem były najczęściej cudowne obrazy Matki Boskiej oraz **kalwarie** – okazałe zespoły sakralne, w których odtwarzano stacje Drogi Krzyżowej. Jednocześnie w baroku, epoce kontrastów, pobożne życie współistniało z hucznymi dworskimi zabawami i dużą swobodą obyczajową, gdyż ludzie starali się przyjemnie spędzić swe krótkie życie na ziemi.

- Poszukaj w internecie różnych przedstawień tańca śmierci. Opisz jedno z nich.



Sarmatyzm

W baroku rozwinął się **sarmatyzm** – ideologia i styl życia polskiej szlachty utrzymujące się od schyłku XVI do połowy XVIII wieku. Nazwa ta pochodzi od słynących z męstwa starożytnych Sarmatów. Polska szlachta błędnie wywodziła swoje pochodzenie od tego ludu, przypisując sobie też jego cechy.

Kultura sarmacka w swoim początkowym okresie miała charakter pozytywny – oznaczała rycerskość, patriotyzm oraz udział w życiu publicznym. Z czasem jednak górę zaczęły brać negatywne cechy, takie jak: skłonność do awantur, unikanie obowiązków obywatelskich, kierowanie się prywatą i **dewocja**. Od połowy XVII wieku sarmatyzm jest już synonimem zacofania i nietolerancji polskiej szlachty. Renesansową ciekawość świata i wyjazdy na studia do Europy Zachodniej zastąpiła pogarda dla cudzoziemców oraz **ksenofobia**, czyli wrogość w stosunku do obcych. Skończyły się czasy tolerancji wobec innowierców, tak charakterystycznej dla złotego wieku. Począwszy od XVII wieku prawa protestantów i osób prawosławnych systematycznie były ograniczane przez kolejne sejmy. Na zmianę postaw wpłynęły wojny, w których Polacy walczyli z wyznawcami innych religii, a także kryzys gospodarczy oraz kontrreformacja.



Przejawem rosnącej nietolerancji w Polsce było wypędzenie w 1658 roku braci polskich – radykalnego odłamu kalwinów. Na obrazie: sąd nad arianami.

Dewocja – gorliwa, ale powierzchowna pobożność.



Cechy polskich sarmatów



Sarmaci cenili ziemiańskie życie, szanowali rodzinę i tradycję. Mało interesowali się światem. Nie przywiązywali też dużej wagi do edukacji.



Ważnym elementem tożsamości sarmatów była religia. Z katolicyzmem wiązał się szacunek dla obrzędów religijnych.



Sarmaci uważali ustrój Rzeczypospolitej za idealny. Stali na straży złotej wolności i chętnie jej bronili, m.in. przez udział w konfederacjach.



UBIÓR POLSKIEGO SARMATY

Elementem wyróżniającym sarmatę był ubiór – zupełnie inny od strojów zachodnioeuropejskich (w epoce baroku panowała moda na kapelusze, krótkie kaftany i szerokie bufiaste spodnie). Polski strój szlachecki zawierał liczne elementy wschodnie, ale zachował swoją oryginalną formę.

1 Głowę szlachcica zdobiła czapka z futrzanym otokiem.

2 Najbardziej charakterystycznym elementem ubioru sarmaty był **żupan**, czyli długi przylegający do ciała kaftan.

3 Na żupan zakładano **kontusz** – rodzaj długiej sukni wierzchniej. Ten strój miał wschodnie pochodzenie, ale przybrał niespotykaną w innych krajach formę. Cechą charakterystyczną kontusza były **wyloty**, czyli rozcięte rękawy.

4 Uzupełnieniem wierzchniego ubioru był **pas kontuszowy**, którym przepasywano się w talii. Mógł mierzyć nawet pięć metrów długości. Pasy sprowadzono z Turcji i Persji. W Polsce najstłynniejsze wytwarzano w Słucku (pasy słuckie).

5 Szlachcic nie rozstawał się z **szablą**. Była to broń, która przywędrowała do Polski ze Wschodu. Wśród szlachty najpopularniejszym jej rodzajem była **karabela**.

6 Ubioru dopełniały skórzane **buty**. Miały cholewy i były podbite podkówkami.

7 Typowy sarmata nosił wąsy i miał podgoloną głowę, co odróżniało go od zachodnioeuropejskich mężczyzn gustujących w długich włosach lub perukach.



Portret starosty Stanisława Antoniego Szczuki, ok. 1735 roku

MODA KOBIECA



Teresa z Rydzyńskich Woroniecka, ok. 1710 roku

Szlachcianki, w przeciwieństwie do mężczyzn, chętniej ulegały zagranicznej modzie, głównie francuskiej. Kobiety nosiły długie strojne suknie z dużymi dekolami. Wykończenie rękawów stanowiły koronki lub koronkowe falbany. Fryzura modnej damy miała postać loków. Czasem włosy przykrywał koronkowy czepek. Polki chętnie nosiły biżuterię.

1. Wymień te elementy ubioru polskiego szlachcica, które były inspirowane kulturą Wschodu.
2. Powiedz, czym różniły się stroje kobiet i mężczyzn w czasach baroku.

Sarmatyzm a dwór królewski

Sarmatyzm szlachty, co istotne, utrudniał porozumienie się z dworem królewskim. Za panowania Wazów i Jana III Sobieskiego ulegał on chętnie wpływom kultury francuskiej. Ten styl życia, obyczaje i modę spopularyzowały królowe: Ludwika Maria Gonzaga de Nevers [czyt. nu**wer**] – żona króla Władysława IV Wazy, a potem Jana Kazimierza – oraz Maria Kazimiera d’Arquien [czyt. dar**kie**] – żona Jana III Sobieskiego, zwana Marysienką. Obie królowe pochodziły z Francji. Z tego kraju sprowadzały do Polski artystów i uczonych. Wspierały rozwój opery i teatru dworskiego, w którym dominowały sztuki francuskie.

- Z jakiego powodu polscy sarmaci żywili niechęć do dworu królewskiego?



Ludwika Maria, żona dwóch Wazów: Władysława IV, a potem Jana Kazimierza

Literatura i nauka

Wybitnym przedstawicielem poezji barokowej w Rzeczypospolitej był **Mikołaj Sęp-Szarzyński**. Główne tematy jego twórczości to rozważania nad sensem istnienia oraz wewnętrzne rozdarcie człowieka między życiem pełnym pokus a dążeniem do Boga. Innym ważnym reprezentantem poezji baroku był **Jan Andrzej Morsztyn**. Jego wiersze, mówiące głównie o życiu dworskim, zaskakiwały oryginalnością. Poeta stosował bowiem wyszukane epitety oraz efektowne porównania i metafory.

Barok w Polsce to czas rozwoju **publicystyki** i pamiętnikarstwa. Najważniejszym publicystą tego okresu był jezuita **Piotr Skarga**, autor *Kazań sejmowych*. Z kolei za najśłynniejszego pamiętnikarza epoki uważa się **Jana Chryzostoma Paska**, który barwnie opisywał życie ówczesnej szlachty. Do cennych dzieł staropolskiej literatury barokowej należą też listy **Jana III Sobieskiego** do żony Marysienki.

W XVII-wiecznej Polsce postęp w nauce był mniejszy niż ten, jaki dokonał się wówczas w zachodniej Europie. Mimo to rodzima nauka miała swoich wybitnych przedstawicieli. W matematyce był nim **Jan Brożek**, twórca teorii liczb. W dziedzinie astronomii zasłużył się gdański patrycjusz **Jan Heweliusz**. Dokonał on szczegółowych opisów Księżyca i komet. Odkrył też kilka gwiazdozbiorów. Jeden z nich nazwał, na cześć swojego mecenasa, Tarczą Sobieskiego.

Publicystyka – wypowiedzi, artykuły dotyczące aktualnych spraw, np. społecznych.



Piotr Skarga był doradcą króla Zygmunta III Wazy i wywarł znaczny wpływ na jego politykę. Opowiadał się za wzmocnieniem władzy królewskiej i sprzeciwiał się konfederacji warszawskiej z 1573 roku. Wzywał też szlachtę do odnowy cnót rycerskich i patriotyzmu. Ostrzegał, że brak reform doprowadzi do upadku państwa.



Architektura baroku w Polsce

Ozdobny styl barokowy sławił chwałę Kościoła katolickiego, potęgę rodów magnackich i miał podkreślać królewski majestat.



Barokowy kościół św. Anny w Krakowie został wybudowany pod koniec XVII wieku w miejsce gotyckiej świątyni. Dwukondygnacyjna fasada jest zwieńczona wieżami. Zdobią ją rzeźby świętych, kolumny oraz gzyms, czyli pas muru wystający poza ścianę.



Reprezentacyjny pałac Branickich w Białymstoku był oznaką prestiżu właścicieli. Budowlę projektował między innymi holenderski architekt Tylman z Gameren.



Rzeźby i płaskorzeźby zdobiące fasadę pałacu w Wilanowie upamiętniają zwycięstwa odniesione przez Sobieskiego, m.in. pod Chocimiem i Wiedniem.



Pałac w Wilanowie – rezydencja wybudowana przez Jana III Sobieskiego. Symetryczna fasada tematycznie nawiązuje w swych bogatych dekoracjach do królowej Marysieńki (część północna) i króla Jana III (część południowa). Skrzydła boczne dobudowano już po śmierci monarchy, zachowując barokowy styl frontowej części pałacu.

1. Podaj cechy architektury barokowej na przykładzie ukazanych budowli.
2. Odszukaj przykłady architektury i sztuki baroku w swojej najbliższej okolicy. Na ich podstawie wypisz charakterystyczne cechy tego stylu.



Więcej na temat

Portrety trumienne

Dla polskiego baroku i kultury sarmackiej charakterystyczne były portrety trumienne. Przedstawiają one realistyczne podobizny zmarłych, głównie szlachty i duchowieństwa. Portrety malowano farbą olejną na blasze w kształcie wielokąta i umieszczano na szczytach trumien.

- Oceń wartość portretów trumiennych jako źródła historycznego.



Portret trumienny Barbary Domiceli Lubomirskiej – żony starosty Jana Zebrzydowskiego, ok. 1675 roku



Portret trumienny królewskiego dworzanina Stanisława Wojszy, ok. 1677 roku

W skrócie

- Z barokiem w Polsce wiąże się zjawisko sarmatyzmu. Sarmaci wychwalali złotą wolność szlachecką. Byli przekonani o swej wyższości nad innymi narodami, bronili religii katolickiej i wyrażali niechęć wobec cudzoziemców.
- Do wybitnych polskich poetów barokowych należeli Mikołaj Sęp-Szarzyński oraz Jan Andrzej Morsztyn. W publicystyce wyróżniał się Piotr Skarga, a w dziedzinie pamiętnikarstwa – Jan Chryzostom Pasek. Polską naukę reprezentowali: Jan Brożek i Jan Heweliusz.
- W baroku rozwijała się architektura kościelna i dworska. Do najwspanialszych budowli barokowych w Polsce należą: kościół św. Anny w Krakowie, pałac Branickich w Białymstoku i pałac w Wilanowie.

Czy już umiesz?

- 1 Wyjaśnij, czym się wyróżniała duchowość ludzi w epoce baroku.
- 2 Powiedz, czym był sarmatyzm. W jaki sposób się ukształtował? Jaki wpływ wywarł na sytuację w Rzeczypospolitej?
- 3  Które z założeń sarmatyzmu uważasz za pozytywne, a które za jednoznacznie negatywne? Uzasadnij odpowiedź.
- 4 Przedstaw osiągnięcia polskiego baroku.



Barokowe organy w Leżajsku



W czasach baroku nastąpił rozkwit muzyki, przede wszystkim kościelnej. Służyła ona upowszechnianiu wśród wiernych zasad religii i miała oddziaływać na nich w czasie nabożeństw. W wielu świątyniach pojawiły się organy. Jedne z największych w Europie powstały w bazylice Zwiastowania NMP w Leżajsku na Podkarpaciu.

Podsumowanie działu 4

1 Przeczytaj podane opisy. Następnie podaj imiona i nazwiska postaci, do których się one odnoszą.

- a) Władca Polski w latach 1674–1696, pogromca Turków pod Chocimiem i Wiedniem.
- b) Zwycięzca spod Warki, mistrz wojny podjazdowej. Bohater potopu szwedzkiego.
- c) Król Polski w latach 1587–1632. Za jego panowania Rzeczpospolita odzyskała Smoleńsk, ale utraciła Inflanty.
- d) Magnat litewski. W czasie potopu szwedzkiego oddał Litwę pod panowanie Szwedów.
- e) Hetman, utalentowany wódz. Zwyciężył w bitwie pod Kłuszynem. Poległ pod Cecorą.

2 Poniżej wymieniono przyczyny XVII-wiecznych wojen Rzeczypospolitej. Powiedz, jakich konfliktów dotyczą.

wcielenie Estonii do Rzeczypospolitej ograniczanie praw Kozaków zaporoskich przez szlachtę
pretensje dynastyczne Wazów do tronu szwedzkiego rywalizacja o Ukrainę

3 Oceń, czy poniższe zdania są prawdziwe, czy fałszywe. Uzasadnij odpowiedź.

- W Rzeczypospolitej XVII wieku nastąpił kryzys polityczny, społeczny i gospodarczy.
- Najpoważniejszym rywalem Rzeczypospolitej w walce o *dominium Maris Baltici* była Szwecja.
- W drugiej połowie XVII wieku Rzeczpospolita zaczęła pogrążyć się w chaosie.

4 Przeczytaj fragmenty tekstów źródłowych. Powiedz, jakich bitew dotyczą.

¹ Sukcesor – następca.

² Splendory – wspaniałości.

³ Cesarz jego – tu: sułtan.

a)

Wezyr tak uciekł od wszystkiego, że ledwo na jednym koniu i w jednej sukni. Jam zostałem jego sukcesorem¹, bo po wielkiej części wszystkie mi się po nim dostały splendory² [...]. Mam wszystkie znaki jego wezyrskie, które nad nim noszą; chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz jego³ na wojnę i którą dziś jeszcze posłałem do Rzymu Ojcu świętemu [...].

Źródło: *Kopczyk szczęśliwej wiktorii wiedeńskiej*, wstęp i wybór A.A. Witusik, Lublin 1983

b)

Szwedzi zabrali się do gwałtownego bombardowania murów, następnie zaś, żeby rzucić postrach na obrońców, zaczęli miotać płonące żagwie¹, skutkiem czego zgorzał² klasztorny spichlerz [...]. Wreszcie w nocy poprzedzającej dzień św. Szczepana Męczennika Szwedzi zaczęli ściągać działa z nasypów i zbierać sprzęt oblężniczy [...].

Źródło: N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 1989

5 Stwórzcie w grupach plakat *Śladami polskiego baroku*. Możecie na nim zamieścić poglądową mapkę zabytków barokowych w Polsce oraz ich zdjęcia.



5. Europa i świat w wiekach XVII i XVIII



1. Gdzie się dzieje akcja wydarzeń przedstawionych na ilustracji?
2. Skąd przypłynął ten statek? Co na to wskazuje?
3. W jaki sposób następuje rozładunek i załadunek towarów?
4. Które z widocznych produktów uprawiane są obecnie w Polsce, a które trzeba nadal sprowadzać?



Podejmij temat

- Wymień cechy gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.
- Podaj skutki odkryć geograficznych dla gospodarki Europy.



W wiekach XVI i XVII znacznie wzrosła liczba mieszkańców miast, zwłaszcza w zachodniej Europie. Do największych ośrodków w tym okresie należały między innymi: Antwerpia, Paryż, Londyn, Wenecja, Neapol, Moskwa i Sztambuł, w których przekroczona została liczba 100 tysięcy osób. Na rycinie: Londyn w XVII wieku.

Sytuacja gospodarcza na zachodzie Europy

Gdy w XVI-wiecznej Polsce rozwijała się gospodarka folwarczno-pańszczyźniana, na zachodzie Europy pańszczyzna zanikała. Chłopi często cieszyli się wolnością osobistą i dzierżawili ziemię od pana feudalnego w zamian za czynsz. Dzięki udoskonaleniu narzędzi rolniczych i rozszerzaniu terenów pod uprawę osiągnęli wyższe plony i wytwarzali coraz więcej na potrzeby lokalnego rynku. Znaczną część swoich produktów sprzedawali w miastach, a za zarobione pieniądze nabywali towary od rzemieślników i kupców. Mieszczanie, znajdując w chłopach klientów na swoje artykuły, produkowali i sprzedawali coraz więcej. Dzięki temu miasta się rozwijały, a ich mieszkańcy bogacili.

Rozwój ośrodków miejskich i przyrost naturalny ludności w wiekach XVI i XVII sprawiły, że w Europie wzrosło zapotrzebowanie na żywność. Osiągnęło ono takie rozmiary, że rolnicy, mimo poprawy wydajności ich produkcji, nie byli w stanie zaspokoić potrzeb rynku. Gdy chleba przestało wystarczać dla wszystkich, stał się on bardzo drogi. Nastąpił gigantyczny **wzrost cen** – produkty rolne podrożały nawet cztery do pięciu razy.

Równolegle zwiększyła się ilość metali szlachetnych w Europie. W dobie odkryć i kolonializmu na nasz kontynent zaczęto sprowadzać bardzo dużo kruszców z Nowego Świata. W pewnym momencie złotych monet w obiegu było tak wiele, że ich wartość zaczęła spadać (aby kupić tyle samo artykułów, trzeba było wydawać coraz więcej pieniędzy). To zjawisko, zwane **inflacją**, doprowadziło do znacznego pogorszenia się sytuacji materialnej ludności. Najmocniej uderzyło w szlachtę, dla której źródłem dochodu był głównie czynsz w pieniądzu – wówczas tracącym realną wartość.

Początki kapitalizmu w Anglii

Aby zwiększyć swoje zyski, europejska szlachta zaczęła podejmować różnorodną aktywność gospodarczą. Z czasem działania te doprowadziły do uformowania się **gospodarki kapitalistycznej**, opartej na własności prywatnej, wolnym handlu oraz rynku pracy najemnej. Proces przechodzenia od feudalizmu do kapitalizmu był długotrwały i w różnych krajach Europy przebiegał w innym czasie. Najszybciej rozpoczął się w Anglii, bo już w XVI wieku, ale nie zakończył się w tym stuleciu. Jeszcze długo utrzymywały się tam stosunki feudalne. Częściowo zniesiono je w XVII wieku (w wyniku rewolucji angielskiej), ale w pełni – dopiero w XVIII stuleciu.



Nośnikiem zmian w Anglii była średnia szlachta – *gentry* [czyt. dżentri]. Ograniczyła ona uprawę zboża na rzecz hodowli owiec. Nastąpił proces **ogradzania** – szlachta odbierała grunty orne dzierżawcom je chłopom, łączyła je i ogradzała płotem. W ten sposób powstawały olbrzymie pastwiska przeznaczone do wypasu owiec.



Pozyskany surowiec, czyli wełnę owczą, wykorzystywano do produkcji tkaniny w wytwórniach sukna. W związku z rosnącym zapotrzebowaniem na ubrania w Europie przemysł sukienniczy w Anglii rozwijał się bardzo pomyślnie. Duże znaczenie dla jego rozwoju miało również poparcie ze strony angielskich władców z dynastii Tudorów.



Hodowla owiec wymagała znacznie mniejszego nakładu pracy. W ten sposób chłopci, którzy do tej pory dzierżawili pola należące do szlachcica, zostawali bez zajęcia. Opuszczali więc wieś i przenosili się do miast.



Chłopi przybywający do miast najmowali się do różnych prac w przemyśle sukienniczym, rzemiośle, handlu czy żegludze. W zamian za pracę otrzymywali wynagrodzenie. Tak zaczęła się kształtować grupa pracowników najemnych.

- Wytlumacz, na przykładzie Anglii, w jaki sposób ukształtował się rynek pracy najemnej.



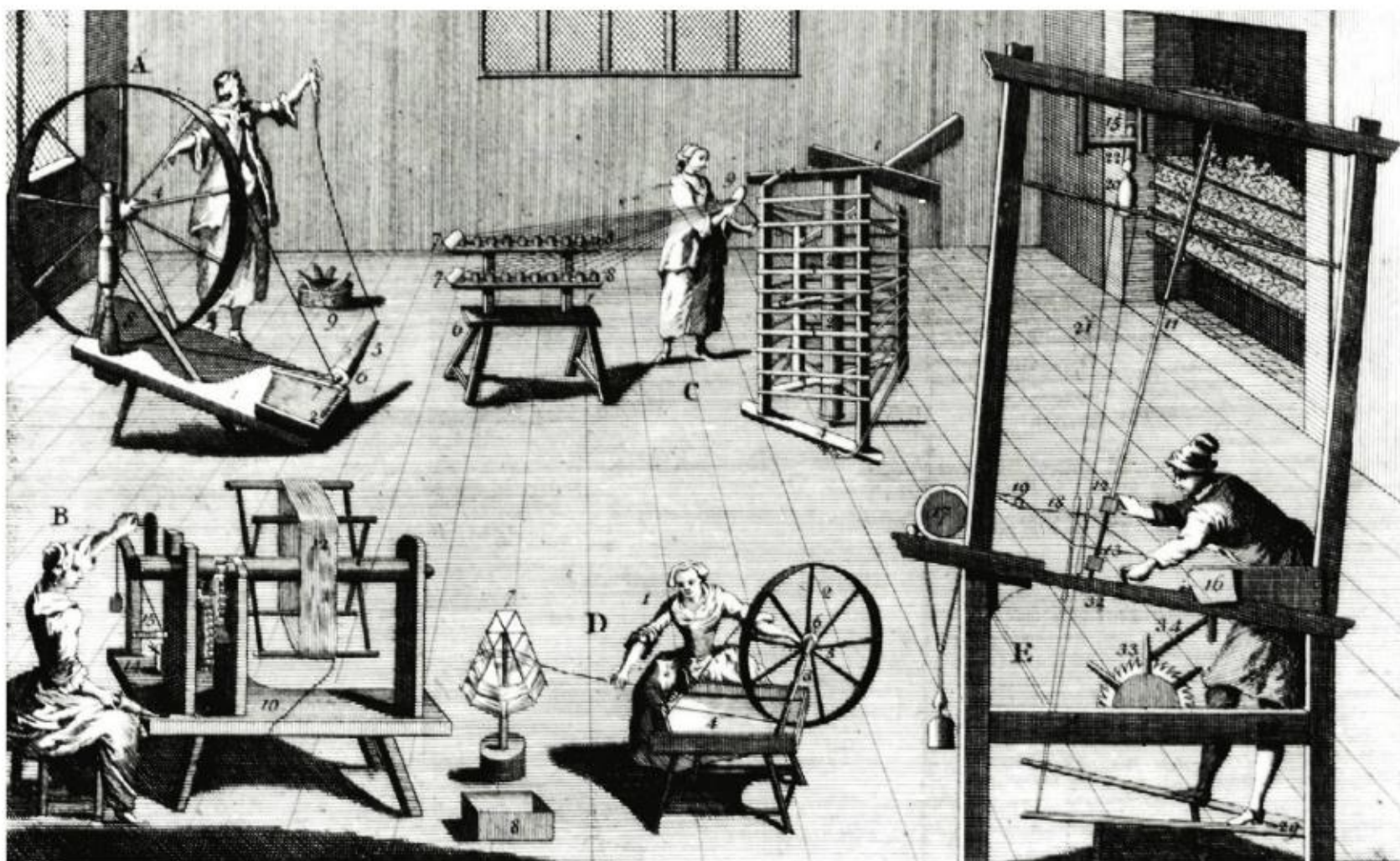
Nakładcy gromadzili w swoich rękach potężny **kapitał**, czyli majątek. Następnie pomnażali go poprzez inwestycje w rozwój przemysłu i handlu. Na miniaturze: niemiecki kupiec i przedsiębiorca, jeden z najbogatszych ludzi epoki – Jakub Fugger (po prawej stronie), ze swoim księgowym.

Od pracy nakładczej do manufaktur

Ukształtowanie rynku pracy najemnej miało związek z rozwojem tzw. nakładu. W średniowieczu nowym rzemieślnikom uprawnienia przyznawały cechy. Robiły to jednak niechętnie – mistrzowie cechowi nie chcieli bowiem poszerzać kręgu wytwórców, którzy mogli stanowić dla nich konkurencję. W rezultacie wielu rzemieślników bez odpowiednich tytułów mistrzowskich wykonywało swoją pracę poza cechami. Wśród nich byli również chłopci, którzy przenieśli się ze wsi. Ludzie ci zwykle nie mieli surowców ani narzędzi potrzebnych do wykonywania towarów czy świadczenia usług. Materiały i narzędzia dostarczali im **nakładcy** – byli to najczęściej bogaci kupcy lub właściciele warsztatów. W zamian nakładcy otrzymywali od wytwórców gotowy towar (np. określoną ilość sukna) po korzystnej cenie. Następnie odsprzedawali go na rynku z dużym zyskiem. Tak rozwinął się **system nakładczy** (na zachodzie Europy znany już w XIII wieku). Ukształtowała się w nim charakterystyczna dla gospodarki kapitalistycznej zależność: wytwórca (pracownik najemny) – nakładca (przedsiębiorca).

Nakładcy starali się usprawniać produkcję i obniżać jej koszty. Zauważyli, że będzie szybsza, gdy wytwórcy wyspecjalizują się w wykonywaniu jednej czynności (zamiast wykonywać dany produkt od początku do końca). Na przykład przy wytwarzaniu sukna część osób zajmowała się przedzeniem wełny, inna – tkaniem, a jeszcze inna – farbowaniem. Forma produkcji oparta na podziale pracy to **manufaktura**. Pracownicy manufaktur większość czynności wykonywali ręcznie.

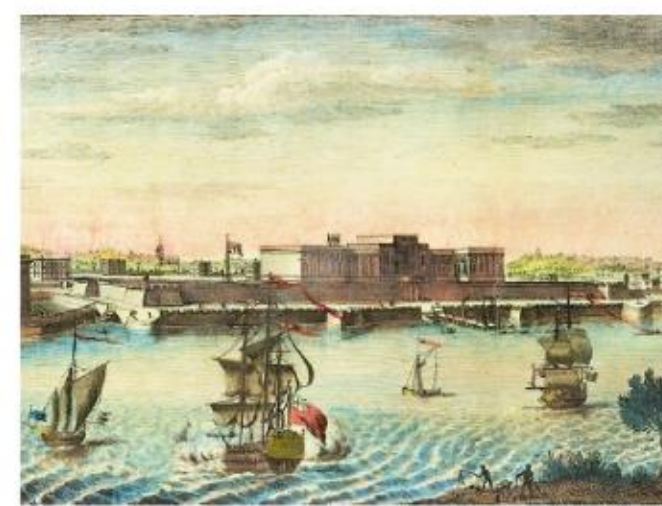
Manufaktury rozwijały się w wiekach XVI–XVIII, choć pierwsze przedsiębiorstwa tego typu powstały już w średniowieczu. Początkowo ich pracownicy działali w rozproszeniu. Z czasem jednak zaczęto organizować produkcję w jednym zakładzie. Manufaktury przyspieszyły proces produkcji, co miało olbrzymie znaczenie w związku ze zwiększaniem się liczby ludności i rosnącym zapotrzebowaniem na towary. Rycina przedstawia XVIII-wieczną manufakturę.



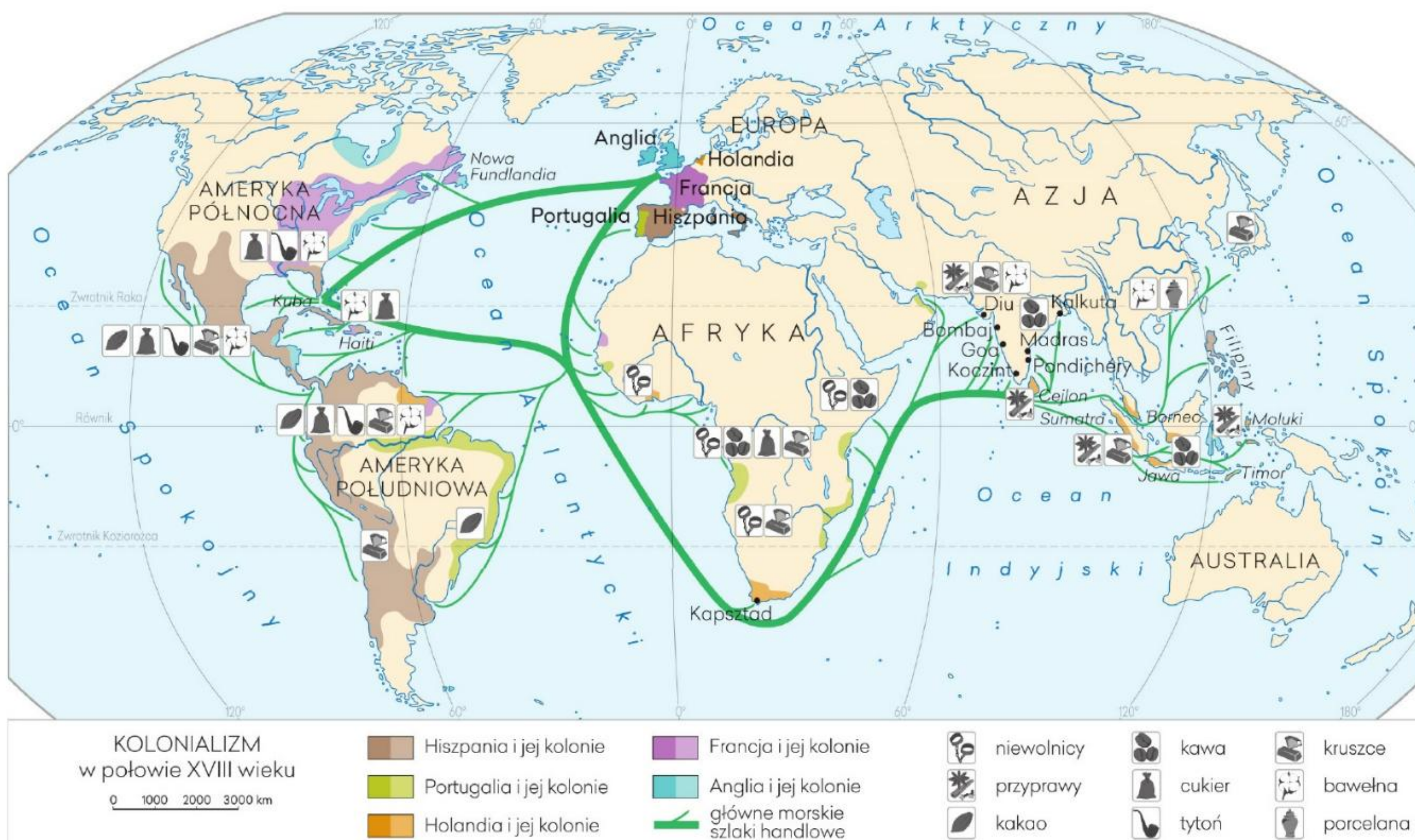
Handel międzykontynentalny

Odkrycia geograficzne przyczyniły się do rozwoju handlu dalekomorskiego. W XVI wieku zdominowały go ówczesne potęgi – Hiszpania i Portugalia. Hiszpanie, którzy skolonizowali rozległe obszary Ameryki, wprowadzili **monopole** na handel ze swoimi koloniami. Gwarantowały one hiszpańskim kupcom wyłączne prawo do prowadzenia zyskowej wymiany towarowej z Ameryką. Podobną politykę realizowali Portugalczycy, którzy całkowicie opanowali szlaki handlowe do Azji. Na tym kontynencie (m.in. w Indiach) oraz w Afryce zakładali ufortyfikowane placówki handlowe zwane **faktoriami**. Zajmowały się one handlem z miejscową ludnością.

U schyłku XVI wieku do rywalizacji o kolonie włączyły się nowe kraje: Holandia, Anglia i Francja. Państwa te zmierzały do przełamania monopolu Hiszpanii i Portugalii. W tym celu zaczęły tworzyć **kompanie handlowe**. Były to potężne stowarzyszenia kupieckie, które kontrolowały handel na określonym obszarze poza Europą. Aby skutecznie bronić interesów swoich kupców, kompanie utrzymywały własne armie i miały prawo wypowiadać wojny innym krajom.



W XVII wieku Portugalia utraciła monopol na handel z Dalekim Wschodem. Stało się tak wskutek działalności holenderskich i angielskich kompanii handlowych, które zakładały na tym obszarze własne faktorie. Na obrazie: Kalkuta – faktoria założona przez angielską Kompanię Wschodnioindyjską, jedną z najpotężniejszych w dziejach.



● Wskaż kolonie należące do Hiszpanii, Portugalii, Holandii, Francji i Anglii.

Weksel – dokument zobowiązujący wystawcę (np. bank) lub kogoś przez niego wskazanego, do zapłacenia właścicielowi weksla określonej sumy pieniędzy w oznaczonym terminie.



Kamienica Montelupich w Krakowie



W średniowieczu i epoce nowożytnej pożyczek udzielały również potężne rody kupieckie, do których należały duże domy bankowe. Właścicielem jednego z nich była włoska rodzina Montelupich. W XVI wieku osiedliła się w Krakowie i na zlecenie króla Zygmunta Augusta założyła pierwszą pocztę. Jej siedziba mieściła się w należącej do Montelupich kamienicy na Rynku Głównym w Krakowie (pierwsza od lewej).

Rozwój bankowości

Duże przedsięwzięcia, takie jak założenie manufaktury czy zakup statku, były bardzo kosztowne. Pojedynczy przedsiębiorcy, kupcy i rzemieślnicy mieli często za mało pieniędzy, żeby je sfinansować. Dlatego korzystali z oprocentowanych kredytów udzielanych przez **banki**. Pierwsze tego typu placówki powstały już w XII wieku we Włoszech. Największy ich rozwój nastąpił jednak w epoce nowożytnej. Początkowo specjalizowały się wyłącznie w udzielaniu pożyczek i w transakcjach bezgotówkowych z użyciem **weksli**. W XVII wieku pierwsze banki zaczęły emitować **banknoty**. Papierowe pieniądze z powodzeniem zastępowały złote i srebrne monety, których – w związku z rozwojem transakcji finansowych – zaczęło być w obiegu coraz mniej.

W skrócie

- W wiekach XVI i XVII w Europie Zachodniej zaczął się kształtować rynek pracy najemnej, charakterystyczny dla gospodarki kapitalistycznej.
- System nakładczy doprowadził do powstania manufaktur. Ta forma produkcji była oparta na podziale pracy i wytwórczości ręcznej.
- Dzięki odkryciom geograficznym powstały nowe rynki zbytu, rozwinął się handel dalekomorski i nastąpił rozkwit bankowości.

Czy już umiesz?

- 1 Wypisz w punktach zjawiska, które zachodziły w gospodarce europejskiej w wiekach XVI i XVII.
- 2 Opisz, jak w gospodarce przejawiała się aktywność *gentry* w Anglii, a jak – średniej szlachty w Rzeczypospolitej. Jakie skutki miała ta działalność dla chłopów i mieszczan w obu krajach?
- 3 Wyjaśnij, czym były manufaktury. Ustal pochodzenie tej nazwy.
- 4 Powiedz, jakie metody stosowały państwa kolonialne, aby zdobyć przewagę w handlu międzykontynentalnym.
- 5  Omów, na podstawie konkretnego przykładu, na czym polegał podział pracy w manufakturze. Weź pod uwagę na przykład przedsiębiorstwo produkujące buty lub ubrania.

5.2 Rewolucja w Anglii



Podejmij temat

- Kto był w Anglii zwierzchnikiem Kościoła anglikańskiego?
- Scharakteryzuj działalność gospodarczą *gentry*.

Panowanie Karola I

Od czasów Henryka VIII kolejni monarchowie w Anglii wzmacniali swoją władzę i ograniczali uprawnienia **parlamentu**. Taką politykę prowadził między innymi król **Karol I** z dynastii Stuartów [czyt. stiuartów]. Monarcha przestał się liczyć ze zdaniem parlamentu i oparł swoją władzę na arystokracji feudalnej oraz bogatym mieszczaństwie. W zamian za poparcie przyznawał tym grupom monopole w dziedzinie produkcji i handlu. Taka polityka budziła krytykę ze strony mniej uprzywilejowanych grup – *gentry* i średniego mieszczaństwa. Pragnęły one móc bez ograniczeń kupować ziemię, swobodnie rozwijać produkcję (np. rolną i sukienniczą) oraz inwestować w handel i manufaktury. Tymczasem monopole i zależności lenne im to uniemożliwiały.

Politykę króla i stosunki feudalne głośno krytykowali również **purytanie**, czyli angielscy kalwini. Najważniejsze znaczenie miały jednak dla nich sprawy religijne. Purytanie uważali, że król nie może być zwierzchnikiem Kościoła anglikańskiego. Domagali się zreformowania tej instytucji w duchu kalwińskim. Za swoje poglądy byli prześladowani przez władcę. Pomimo to purytanie mieli silną pozycję w parlamencie, podobnie jak *gentry* i bogate mieszczaństwo.

Jak widać, spory między królem i popierającymi go feudałami a purytanami, *gentry* i średnim mieszczaństwem toczyły się na kilku płaszczyznach. W XVII wieku przerodziły się one w wojnę domową. Doprowadziła ona do poważnych zmian: czasowej likwidacji monarchii, przebudowy ustroju państwa i częściowego zniesienia stosunków feudalnych. Z racji tego, że zmiany były radykalne, zaszły gwałtownie i wystąpiły w wielu dziedzinach życia, angielską wojnę domową uważa się powszechnie za **rewolucję**.

Parlament – tu: angielskie zgromadzenie stanowe, uformowane w XIII wieku. Składało się z Izby Lordów (w której zasiadali możnowładcy świeccy i duchowni) oraz Izby Gmin (którą tworzyła zamożna szlachta i bogate mieszczaństwo).



Karol I Stuart panował w latach 1625–1649 jako król Anglii, Szkocji i Irlandii. Lekceważył parlament i nakładał podatki bez jego zgody. Wobec szlachty, która sprzeciwiała się takiej polityce, stosował surowe represje. Polegały one na aresztowaniu niepokornych szlachciców i więzieniu ich bez wyroku sądowego.



Oliver Cromwell był jednym z przywódców parlamentarnej opozycji, a także znakomitym dowódcą i mężem stanu. Sprzeciwiał się Kościołowi anglikańskiemu i monarchii. Jego polityka jako lorda protektora wzmocniła pozycję Anglii na arenie międzynarodowej i była ważnym etapem budowy przyszłego imperium brytyjskiego.

Akt nawigacyjny wprowadzał między innymi nakaz, by produkty importowane do Anglii były przewożone wyłącznie na statkach angielskich. W ten sposób chroniono interesy rodzimych kupców (kosztem Holendrów pośredniczących w handlu Anglii z innymi krajami). Ustanowienie aktu nawigacyjnego doprowadziło do wojny angielsko-holenderskiej, zakończonej zwycięstwem wypiarzy.

Wojna domowa

W latach 40. XVII wieku konflikt króla z parlamentem bardzo się zaostrzył. Z inicjatywy opozycji parlament wydał dokument, w którym przedstawił nadużycia popełnione przez króla i pozbawił go części uprawnień (np. w dziedzinie sądownictwa). Za nielegalne uznał podatki nałożone przez Karola I. Domagał się też ograniczenia władzy królewskiej na rzecz parlamentu, poszanowania wolności dla purytanów i większej niezależności Kościoła anglikańskiego od władcy. Karol nie zgodził się na te warunki, a kościelni hierarchowie i arystokraci poparli monarchę.

Nieprzejednana postawa obu stron doprowadziła do wybuchu wojny domowej (1642–1648), w której wojska purytanów dowodzone przez **Olivera Cromwella** [czyt. oliwera kromwella] pokonały armię królewską. Karol I został pojmany przez swoich poddanych, aresztowany, a następnie w 1649 roku osądzony i ścięty. W Anglii ustanowiono **republikę**.

Czasy republiki i dyktatury Cromwella

Po ogłoszeniu republiki przedstawiciele *gentry* i średniego mieszczaństwa od razu przeszli do realizacji własnych celów. W 1651 roku parlament uchwalił **akt nawigacyjny**, który bronił interesów angielskich kupców w handlu dalekomorskim. Ograniczono też monopole arystokracji oraz wpływ tej grupy na politykę państwa.

Na czele republiki stanął Oliver Cromwell. W 1653 roku ogłosił się lordem protektorem i wprowadził dyktatorskie, czyli nieograniczone, rządy w kraju. Po jego śmierci w 1658 roku kraj zaczął stopniowo pograżać się w kryzysie. Uznano wówczas, że najlepszym wyjściem z tej sytuacji będzie przywrócenie na tron dynastii Stuartów. W 1660 roku królem Anglii został syn Karola I – **Karol II**, który panował 25 lat.



Skutki rewolucji angielskiej

Podczas panowania Karola II i rządów jego następcy – Jakuba II (lata panowania: 1685–1688) – odnowiły się dawne spory o zakres władzy monarszej między królem a parlamentem. Karol II na ogół jednak skłaniał się do porozumienia z opozycją. W 1679 roku uznał uchwaloną przez parlament ustawę **Habeas Corpus Act** [czyt. habeas korpus akt]. Na mocy tego dokumentu nie wolno było nikogo więzić bez nakazu sądu, co poważnie ograniczało uprawnienia królewskie. Monarcha tracił bowiem możliwość stosowania aresztu wobec swoich przeciwników bez udowodnienia im winy.

Zupełnie inną politykę wobec parlamentu prowadził Jakub II. Uchylił on *Habeas Corpus Act* i zmierzał do przywrócenia w Anglii religii katolickiej. Spotkało się to ze sprzeciwem parlamentu, który zdetronizował monarchę. Jakub II opuścił Anglię, a rządy po nim przejął Wilhelm III Orański. W 1689 roku władca zaprzysiągł **Deklarację praw narodu angielskiego** – dokument określający zasady funkcjonowania **monarchii parlamentarnej**. W tym ustroju o wszystkich sprawach państwowych decydował parlament, natomiast król sprawował w nim wyłącznie funkcje reprezentacyjne. Władca nie mógł nakładać nowych podatków i samowolnie zawieszać obowiązujących ustaw. Potrzebna była do tego zgoda parlamentu, który uzyskał również władzę nad wojskiem.



Detronizacja Jakuba II Stuarta przez parlament i powołanie na tron jego zięcia, Wilhelma III Orańskiego, to wydarzenia, które nazywa się w historii **chwalebną rewolucją**. Miała ona znacznie bardziej pokojowy charakter niż rewolucja z czasów Cromwella (stąd jej nazwa). Na obrazie: przybycie Wilhelma Orańskiego do Anglii w 1688 roku.

W skrócie

- Konflikty na tle politycznym i religijnym (spór króla z parlamentem o zakres władzy monarszej i zasady funkcjonowania Kościoła anglikańskiego) oraz społecznym i gospodarczym (dążenie *gentry* i mieszczaństwa do likwidacji feudalizmu) były najważniejszymi przyczynami wybuchu rewolucji angielskiej.
- Rewolucja w Anglii na pewien czas zlikwidowała monarchię; państwo w latach 1649–1660 było republiką. W tym czasie dyktatorskie rządy sprawował Oliver Cromwell.
- Wraz z uchwaleniem *Deklaracji praw narodu angielskiego* w 1689 roku Anglia stała się monarchią parlamentarną. Dokument ten ograniczał władzę królewską na rzecz parlamentu.

Czy już umiesz?

- 1 Scharakteryzuj politykę Karola I Stuarta.
- 2 Powiedz, czego przed rewolucją domagały się szlachta *gentry* i średnie mieszczaństwo. Czy rewolucja przyniosła spełnienie ich żądań?
- 3 Wyobraźcie sobie, że jest rok 1640. Stwórzcie czteroosobowe zespoły, których zadaniem będzie wypracowanie kompromisu między władcą a parlamentem. W każdym zespole powinny być dwie osoby reprezentujące interesy króla i dwie będące po stronie parlamentu.
- ★ 4 Mówi się, że w systemie monarchii parlamentarnej król panuje, ale nie rządzi. Czy zgadzasz się z tym stwierdzeniem? Uzasadnij odpowiedź.

5.3 Absolutyzm Ludwika XIV



Podejmij temat

- Czego dotyczył edykt nantejski? Kto i kiedy wydał ten dokument?

Stany Generalne – zgromadzenie reprezentantów szlachty, duchownych i mieszczan. Stany, zwoływane przez króla, uchwałyły podatki nadzwyczajne i miały głos doradczy.



Ludwik XIV panował w latach 1643–1715. Mawiał: *Państwo to ja!*

Symbolem potęgi Ludwika XIV był olbrzymi pałac w Wersalu, otoczony przez wspaniałe ogrody i składający się z wielu bogato zdobionych galerii i komnat. Tym okazałym przedsięwzięciem budowlanym i artystycznym władca demonstrował swoją wielkość.

Ukształtowanie się monarchii absolutnej we Francji

Następcą Henryka IV Burbona na francuskim tronie był jego syn Ludwik XIII. W czasie panowania tego władcy (1610–1643) dominujący wpływ na politykę Francji wywarł **kardynał Armand Richelieu** [czyt. riszelje]. Król mianował go swoim pierwszym ministrem. Ambicją kardynała było uczynienie z Francji mocarstwa z silną władzą królewską. Dlatego Richelieu, wzorem Henryka IV, ograniczał rolę **Stanów Generalnych** i lokalnych zgromadzeń. Uderzył też w grupy, które stanowiły zagrożenie dla władzy monarchicznej – arystokrację i hugenotów. Za rządów kardynała we Francji ukształtowała się **monarchia absolutna** – ustrój, w którym król sprawuje władzę niczym nieograniczoną (absolutną).

Monarchia absolutna przeżywała największy rozkwit w czasach **Ludwika XIV**, który był najwyższym sędzią i sam ustanawiał prawa. Poza tym prowadził politykę zagraniczną, podejmował decyzje w sprawach gospodarki, wojska i kultury. Za swoje posunięcia nie odpowiadał przed nikim. Ludwik XIV jest nazywany Królem Słońce, co dobrze ilustruje jego wyjątkową pozycję: tak jak planety krążą wokół Słońca, tak wokół monarchy koncentrowało się życie dworu i całego państwa.



Organizacja państwa Ludwika XIV

Ludwik XIV kierował państwem przy pomocy wiernych sobie ministrów i posłusznych królewskich urzędników. Im podlegali urzędnicy wyższego szczebla, a tym z kolei – niżsi urzędnicy itd. Taki **scentralizowany** sposób zarządzania zapewniał władcy pełną kontrolę nad państwem.

Ważną rolę w kraju odgrywali **intendenci**, którzy reprezentowali interesy monarchy na prowincji. Nadzorowali oni lokalnych urzędników i ściągali podatki. Mieli też szerokie uprawnienia policyjne, sądownicze i wojskowe. Często wykorzystywali je w walce z miejscową arystokracją, zwykle wrogią królowi.

W prowadzeniu swojej polityki Ludwik XIV oparł się na średniej szlachcie i **burżuazji**, czyli bogatym mieszczaństwie. To przedstawiciele tych grup najczęściej obejmowali urzędy z woli króla (i otrzymywali za nie wynagrodzenie). W ten sposób wykształciła się wierna królowi **szlachta urzędnicza**.



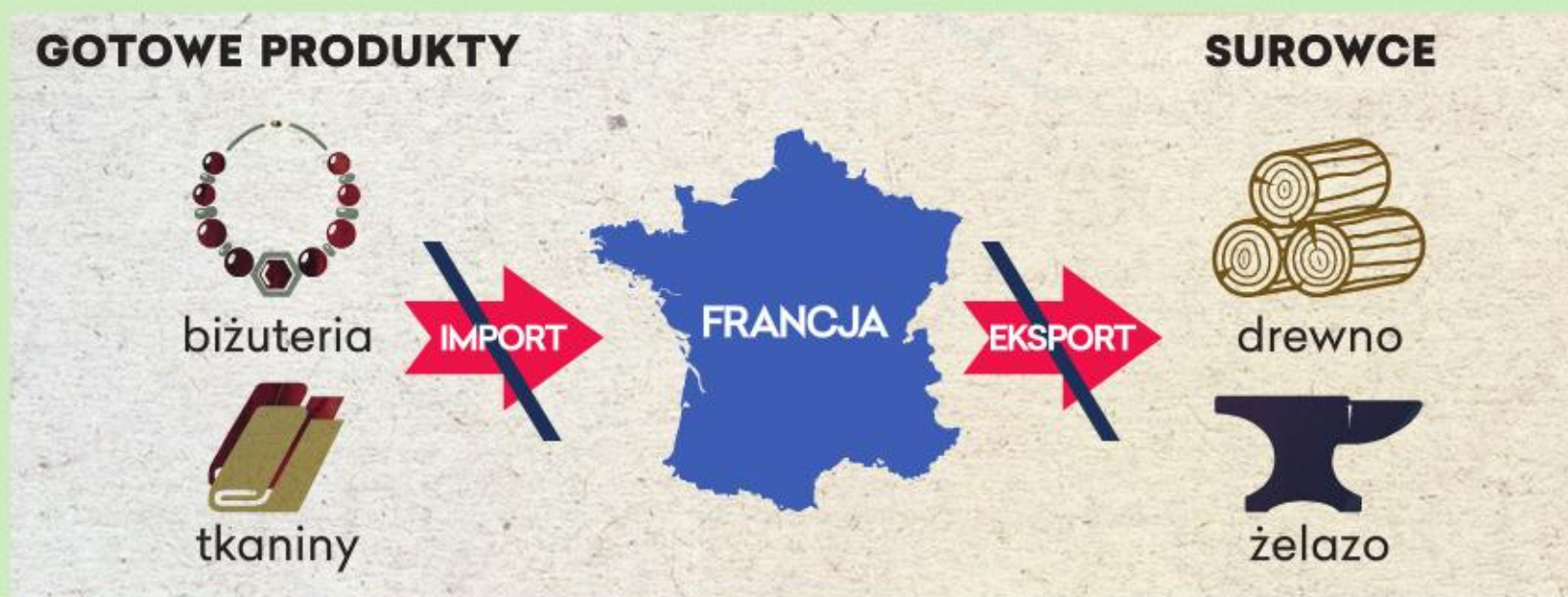
Szlachta urzędnicza zawdzięczała władcy swoją pozycję i źródło dochodu, którym była pensja. Rozumiała ona, że jej byt zależy wyłącznie od Ludwika XIV (w każdej chwili mógł on pozbawić kogoś urzędu). Z tego powodu była mu bezwzględnie posłuszna.

Merkantylnizm w gospodarce

Jean-Baptiste Colbert [czyt. żą batist kolber] był jednym z wybitniejszych ministrów Ludwika XIV i twórcą potęgi francuskiej gospodarki. Pomnażał bogactwo królestwa zgodnie z zasadami **merkantylnizmu**, czyli poprzez wspomaganie rodzimej produkcji, gromadzenie kruszców i popieranie eksportu francuskich artykułów (tak, by eksport przewyższał import). Zamiast kupować towary w innych krajach, zaczęto je wytwarzać we Francji, dzięki czemu rozwinęły się nowe gałęzie przemysłu.



Do Francji przywożono surowce, które służyły francuskim rzemieślnikom do wyrobu towarów. Wspierano również eksport rodzimych produktów za granicę. Z ich sprzedaży do kraju napływały monety kruszczowe.



Na towary importowane państwo nakładało wysokie cła, wskutek czego były one droższe od krajowych zamienników i mniej konkurencyjne. Ograniczanie importu zapobiegało odpływowi kruszców za granicę. Równocześnie utrudniano wywóz francuskich surowców, aby nie zabrakło w kraju materiałów do produkcji.



Monarchii absolutnej podporządkowano naukę, literaturę i sztukę. Powyżej: gobelin sławiący Ludwika XIV.

Emigrant – osoba, która opuszcza ojczyznę, by osiedlić się w innym państwie.

Walka z opozycją

W państwie absolutnym Ludwika XIV nie było miejsca na tolerancję i swobodną wymianę poglądów. Nie wolno było krytykować króla i monarchii, wszystko musiało być podporządkowane interesom władcy. Aby kontrolować i zastraszać społeczeństwo, król stworzył silną armię i policję. Z potężnej francuskiej twierdzy, **Bastylii**, uczynił więzienie, w którym bez wyroku sądowego osadzano przeciwników monarchii. Bastylia szybko stała się znienawidzonym symbolem królewskiego absolutyzmu.

Król, wzorem kardynała Richelieu, zwalczał opozycję arystokratyczną i hugenotów. W **1685 roku** zniósł edykt nantejski i rozpoczął prześladowania protestantów. Wielu hugenotów trafiło wtedy do więzień lub zostało straconych. Aby uniknąć takiego losu, znaczna część osób wyznania protestanckiego uciekła z kraju. Była to duża strata dla Francji, gdyż wśród **emigrantów** znaleźli się przedstawiciele cenionych zawodów: wykwalifikowani rzemieślnicy, kupcy, lekarze, prawnicy czy ludzie nauki.



Francja potęgą

Za panowania Ludwika XIV Francja wyrosła na mocarstwo zdolne do rywalizacji o wpływy w Europie. Zaborcza polityka Ludwika, zmierzającego do podboju Hiszpanii i Holandii, doprowadziła do długich wojen z tymi krajami i koalicją państw. Weszły do niej między innymi Austria, Brandenburgia i Anglia. Francja nie osiągnęła granicy na Renie, jak pragnął władca. Udało się jej natomiast przyłączyć bogate krainy na pograniczu niemiecko-francuskim – m.in. **Alzację** i **Lotaryngię** (czasowo).

Niezależnie od podbojów coraz większym uznaniem w Europie cieszyła się francuska kultura, hojnie wspierana przez dwór królewski. Przedstawiciele europejskich elit zaczytywali się w dziełach francuskiego komediopisarza **Moliera** i oglądali francuskie sztuki teatralne. W wielu krajach upowszechniła się też francuska moda. Mężczyźni nosili kapelusze, długie kaftany, pończochy i krótkie spodnie. Natomiast w modzie kobiecej dominowały gorsety i bogato zdobione rozkloszowane suknie.

- Opisz politykę zagraniczną Ludwika XIV. Które cele władca zrealizował, a których nie zdołał osiągnąć?

Położenie chłopów

Prowadzenie długoletnich wojen, utrzymywanie stałej armii i floty, rozbudowa administracji i wystawne życie dworu były bardzo kosztowne. Produkcja przemysłowa nie mogła zaspokoić wszystkich potrzeb państwa. Ciężar utrzymania królestwa ponosili niemal wyłącznie chłopci, którzy stanowili prawie trzy czwarte całego społeczeństwa. Ludność wiejska żyła w nędzy, m.in. z powodu bardzo wysokich podatków ponoszonych na rzecz państwa. Miała również powinności względem Kościoła (dziesięcina) i panów feudalnych. Niektórzy chłopci w zamian za dzierżawę pańskiej ziemi oddawali panom feudalnym nawet połowę swoich plonów.

Warunki życia ludności wiejskiej mocno kontrastowały z luksusowym życiem dworu i bogatych urzędników. Wzrastający wyzysk i bieda chłopów wielokrotnie były przyczyną ich powstań, za każdym razem bezwzględnie tłumionych przez władze.



Bunty chłopskie przeciwko uciskowi podatkowemu i złym warunkom życia wybuchały co jakiś czas za panowania Ludwika XIV i jego ojca. Jednym z nich było wystąpienie z 1639 roku, nazwane rewoltą bosonogich.

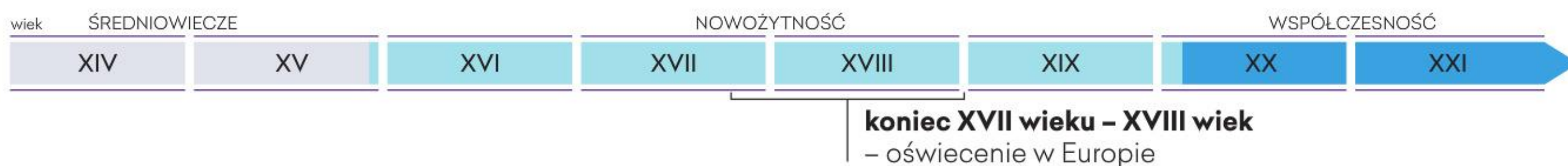
W skrócie

- Monarchia absolutna to ustrój, w którym król sprawuje nieograniczoną władzę i sam nie podlega niczyjej kontroli. Przykładem monarchii absolutnej była Francja za panowania Ludwika XIV.
- Podstawą gospodarki francuskiej w czasie rządów Ludwika XIV i jego następców był merkantylizm, który polegał na wspieraniu przez państwo rodzimej produkcji i eksportu.
- Ludwik XIV zwalczał opozycję arystokratów i hugenotów; ci ostatni utracili prawa zagwarantowane im w edyktie nantejskim.

Czy już umiesz?

- 1 Scharakteryzuj ustrój monarchii absolutnej na przykładzie Francji.
- 2 Wyjaśnij, na czym polegał merkantylizm. Jaką rolę w kształtowaniu polityki gospodarczej odgrywało państwo?
- 3 Omów politykę Ludwika XIV względem arystokracji i hugenotów. Oceń ją.
- 4 Z czego wynikała trudna sytuacja francuskich chłopów żyjących w ustroju monarchii absolutnej?
- 5 Porównaj pozycję króla w ustroju monarchii absolutnej i monarchii parlamentarnej (na przykładzie XVII-wiecznej Anglii).
- 6 Wersal jako symbol potęgi króla – omów to zagadnienie, odwołując się do wiedzy spoza podręcznika.

5.4 Oświecenie



Podejmij temat

- Jakie masz skojarzenia ze słowem światło? Powiedz ogólnie, czego twoje skojarzenia dotyczą.

Zabobon – wiara w tajemnicze, nadprzyrodzone moce, które wpływają na życie ludzkie; przesąd.



Oświeceniowe przekonanie o potędze ludzkiego rozumu zostało zaczerpnięte z filozofii XVII-wiecznego francuskiego myśliciela René Descartes'a [czyt. dekart], zwanego Kartezjuszem. Zdolność do myślenia, zdaniem tego filozofa, była dowodem na istnienie człowieka. *Cogito ergo sum* [czyt. kogito ergo sum] – *Myślę, więc jestem* – mawiał Kartezjusz.

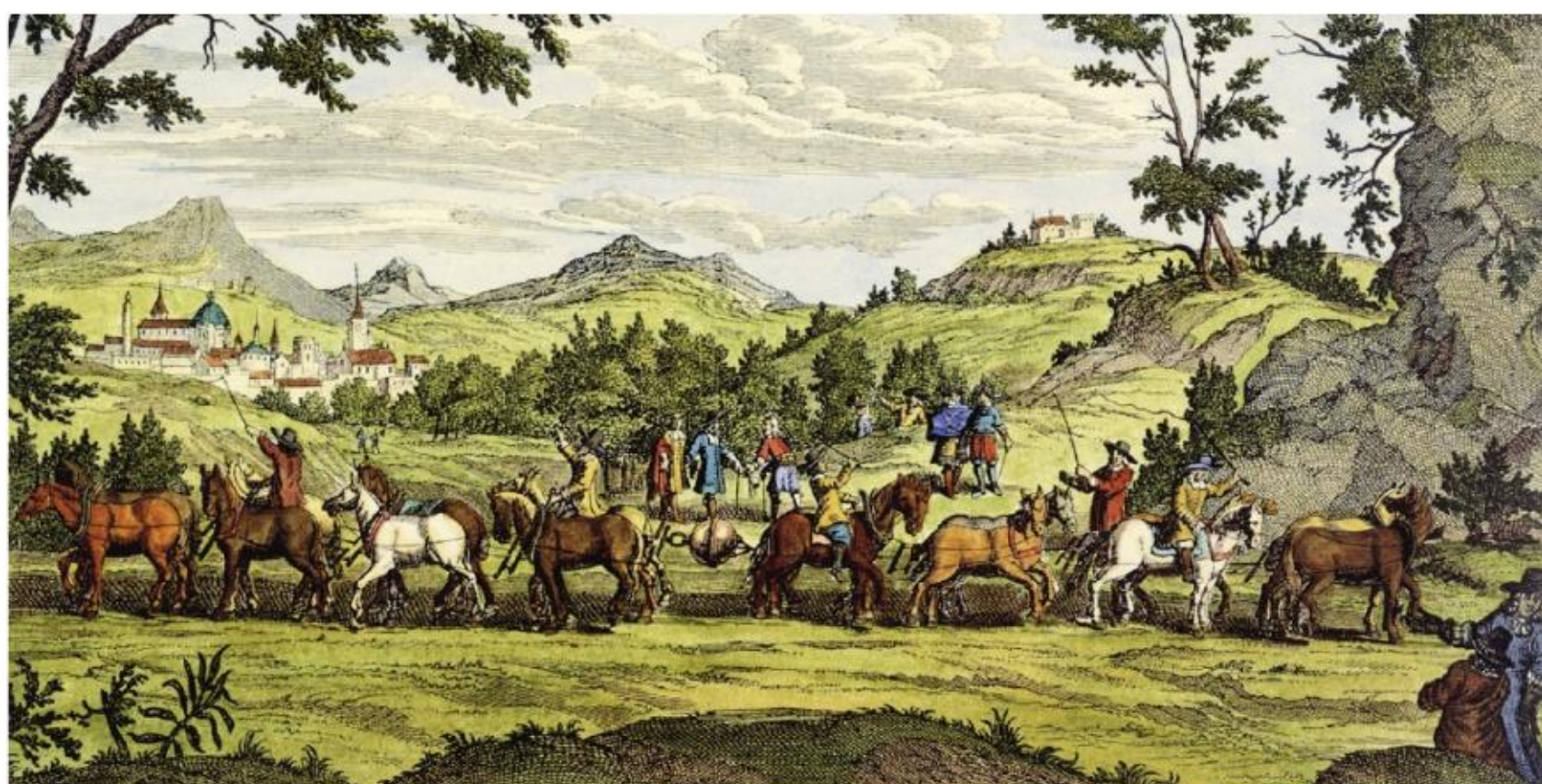
Wiek światła

W wieku XVIII w Europie trwał, zapoczątkowany jeszcze w baroku, rozwój nauk ścisłych i przyrodniczych. W tym czasie prowadzono różnorodne badania, dokonano wielu odkryć, rozwijały się też filozofia i literatura. Najważniejszym symbolem epoki stało się światło – czyli **rozum**, **nauka**, **postęp** – pojmowane jako siła rozpraszająca ciemność zacofania. Dlatego ten okres historyczny nazywamy **wiekami światła** lub **oświeceniem**. Nastąpił on, jak uważano wówczas, po długim okresie ciemnoty i **zabobonów**.

U podstaw oświecenia legły dwa kierunki filozoficzne, ukształtowane jeszcze w XVII stuleciu – **racjonalizm** i **empiryzm**. Racjoniści wierzyli w potęgę ludzkiego rozumu. Uważali, że droga do prawdy i wiedzy prowadzi tylko przez logiczne myślenie. Natomiast zwolennicy empiryzmu przekonywali, że reguły rządzące światem można poznać wyłącznie za pomocą zmysłów, na podstawie obserwacji i doświadczeń. W XVIII wieku z połączenia racjonalizmu i empiryzmu powstał pogląd mówiący o tym, że prawdziwe są tylko te twierdzenia, które zostały udowodnione doświadczalnie i których prawidłowość można potwierdzić, odwołując się do rozumu. W ten sposób zaczęto podważać poglądy, które nie miały logicznego uzasadnienia, w tym przesady oraz twierdzenia szerzone przez Kościół (np. wiarę w cudowną moc relikwii). Niektórzy myśliciele – twórcy **ateizmu** – otwarcie zaprzeczali istnieniu Boga. Twierdzili oni, że jego obecności nie da się racjonalnie wytłumaczyć. Byli również tacy, którzy wierzyli w istnienie Boga, ale odrzucali pogląd o jego wpływie na ziemską rzeczywistość. Uważali, że światem rządzą prawa przyrody, a Bóg nie ingeruje w życie ludzi. Takie poglądy reprezentowali zwolennicy **deizmu**.

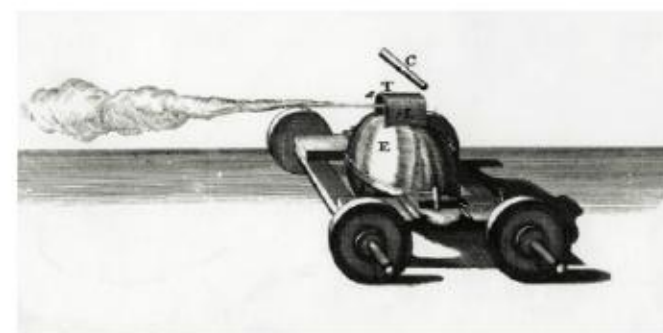
Przewrót w nauce

W czasach oświecenia dokonał się postęp w nauce, którego skutkiem było ukształtowanie się podstaw nowożytnej **fizyki**, **biologii** i **chemii**. Uczni na podstawie własnych obserwacji i eksperymentów tworzyli naukową wiedzę o świecie. Na przykład angielski fizyk **Isaac Newton** [czyt. izaak niuton] dowiódł istnienia przyciągania ziemskiego i na tej podstawie sformułował prawo powszechnego ciążenia. Inny uczony, niemiecki astronom **Jan Kepler**, odkrył prawa rządzące ruchami planet. Duże znaczenie dla rozwoju nauki miało konstruowanie wynalazków wykorzystywanych w celach badawczych – do obserwacji nieba (**teleskop Newtona**), pomiaru temperatury (**termometr rtęciowy**) czy pomiaru ciśnienia (**barometr**).



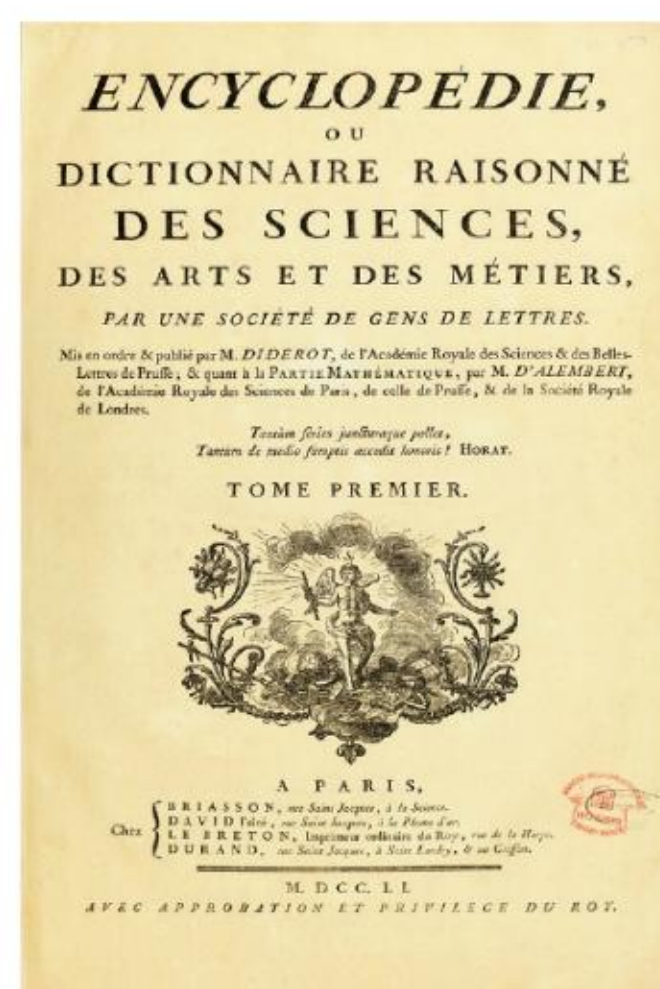
Popularyzacja wiedzy

W oświeceniu upowszechnił się pogląd, że postęp w nauce wpływa na rozwój społeczny i gospodarczy. Dlatego zaczęto przywiązywać wagę do popularyzacji idei oświeceniowych oraz szerzenia wiedzy w społeczeństwie. W wielu krajach (m.in. w Anglii i Francji) powstały instytucje, które miały za zadanie wspierać ogólnie rozumianą edukację. Były to: **towarzystwa naukowe**, zrzeszające uczonych, czy **biblioteki publiczne**. Nośnikiem wiedzy oraz nowych idei stały się książki i czasopisma naukowe. Pojawiły się też gazety codzienne. Najważniejszą naukową publikacją epoki oświecenia była *Encyklopedia*, czyli rozumowany słownik nauk, sztuk i rzemiosł. W dziele tym, którego redaktorem był wybitny pisarz **Denis Diderot** [czyt. didero], podjęto próbę zebrania całej ówczesnej wiedzy o świecie. Zostało ono potępione przez papieża. Zarzucał on twórcom *Encyklopedii* szerzenie poglądów niezgodnych z naukami Kościoła.



Newton zbudował to urządzenie, by za sprawą doświadczenia wykazać, w jaki sposób zachowuje się ciało, na które inne ciało działa określoną siłą.

W połowie XVII wieku niemiecki fizyk i wynalazca Otto von Guericke [czyt. fon gerik] udowodnił, że powietrze wywiera ciśnienie na ciała. Aby wykazać istnienie ciśnienia, przeprowadził doświadczenie ze szczelnie dopasowanymi metalowymi półkulami, pustymi w środku. Po wypompowaniu powietrza pomiędzy półkul nie można ich było rozłączyć. Udało się to dopiero przy pomocy 16 koni.



Strona z *Encyklopedii*, wydawanej w latach 1751–1780



Oświeceniowi myśliciele głosili potrzebę wprowadzenia tolerancji. Jednym z jej największych orędowników był francuski filozof i publicysta **Volter**. Pisał: *W żadnym razie prawo ludzkie nie może się opierać na czymś innym niż na prawie natury. Zasadą wielką, zasadą powszechną obu praw jest na całej ziemi: „Nie czynź drugiemu, co tobie niemiłe”.*

Prawa człowieka

Filozofowie oświeceniowi, odważniej niż myśliciele poprzednich epok, podnosili kwestię praw człowieka i poszanowania godności ludzkiej. To w tym okresie narodziła się teoria **praw naturalnych** jednostki. Zgodnie z nią wszystkim ludziom przysługują od urodzenia: prawo do życia, wolności osobistej, wolności słowa, równości wobec prawa i posiadania własności prywatnej, np. ziemi. Należą się one każdemu człowiekowi bez względu na to, jaką pozycję społeczną zajmuje. Myśliciele doby oświecenia, poruszając kwestie równości i wolności, krytykowali też podziały stanowe oraz uprzywilejowanie szlachty i Kościoła. Argumentowali na przykład, że szczególne prawa tych grup, charakterystyczne dla feudalizmu, utrudniają mieszczaństwu działalność gospodarczą i tym samym hamują rozwój ekonomiczny.

O państwie i władzy

W czasach oświecenia dużo uwagi poświęcano temu, jak powinno być zorganizowane idealne państwo – takie, w którym wszyscy mieszkańcy byliby wolni, równi i szczęśliwi. Szczególnie krytycznie myśliciele odnosili się do monarchii absolutnej. Jednym z najwybitniejszych był francuski pisarz polityczny **Karol Monteskiusz**. Uważał on, że jeden człowiek nigdy nie powinien skupiać w swoim ręku pełni władzy, gdyż może to prowadzić do nadużyć. Na gruncie tych rozważań Monteskiusz opracował zasadę **trójpodziału władzy**. Opiera się ona na równowadze między instytucjami państwa oraz na ich wzajemnej kontroli. Spełnienie obu warunków było jego zdaniem niezbędne, by obywatele mogli czuć się w państwie wolni i bezpieczni.

Zgodnie z zasadą trójpodziału władzy opracowaną przez Monteskiusza władza miała zostać podzielona między trzy niezależne od siebie instytucje.

WŁADZA USTAWODAWCZA
stanowi prawa i kontroluje
wprowadzanie ich w życie,
ale sama nie rządzi



PARLAMENT

WŁADZA WYKONAWCZA
sprawuje rządy w kraju,
ale jest ograniczona prawem
uchwalonym przez parlament



MONARCHA, RZĄD

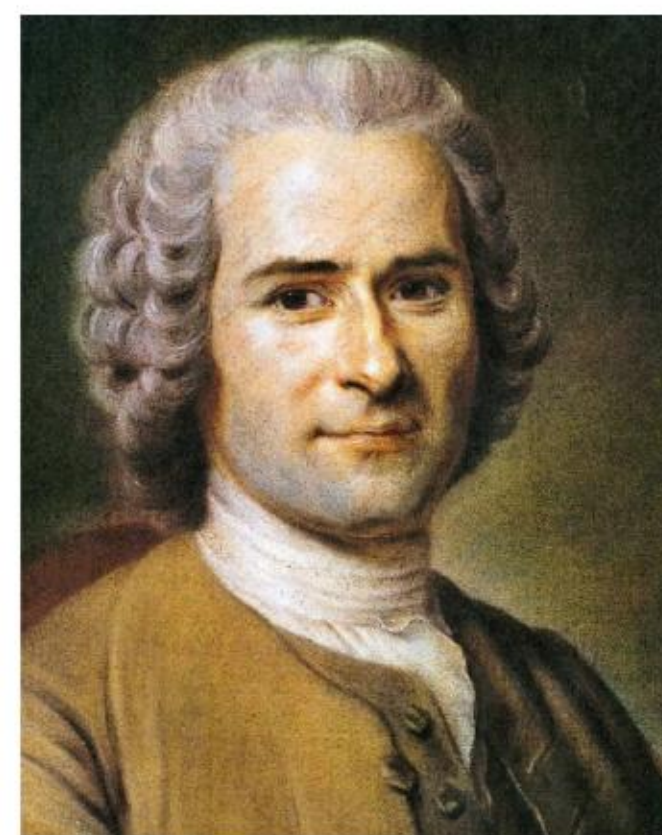
WŁADZA SĄDOWNICZA
rozstrzyga spory na podstawie
praw uchwalonych przez
parlament i jest niezależna



SĄDY

Teoria umowy społecznej

Inna koncepcja popularyzowana przez oświeceniowych filozofów odnosiła się do kwestii pochodzenia władzy monarszej. Zakładała ona, że król nie sprawuje władzy z Bożej łaski, ale dzięki niepisanej **umowie społecznej**, zawartej między monarchą a poddanymi. Na jej mocy lud oddaje władzę w ręce króla, który w zamian dba o pomyślność i bezpieczeństwo swoich poddanych. Jeśli natomiast narusza zasady umowy społecznej, lud ma prawo go obalić. Koncepcję umowy społecznej rozwinął **Jan Jakub Rousseau** [czyt. ruso], który głosił zasadę **suwerenności narodu**. Zgodnie z nią lud sprawuje nadrzędną (czyli suwerenną) władzę w państwie, a rządzący (w tym królowie) tylko zarządzają nim w jego imieniu, czyli są sługami ludu. Obywatele mają zatem prawo w każdej chwili odwołać rządzących lub ograniczyć ich uprawnienia. W XVIII wieku, gdy wiele państw było monarchiami absolutnymi, takie poglądy były bardzo śmiałe. Z opiniami Rousseau najsilniej identyfikowały się zatem grupy, które dążyły do obalenia starego ładu (np. opozycja antykrólewska we Francji).



Jan Jakub Rousseau przedstawił swoje poglądy w dziele *Umowa społeczna*. Cieszyło się ono dużą popularnością w XVIII wieku i było głośno komentowane.

Literatura w służbie oświecenia

Pisarze oświeceniowi zdawali sobie sprawę, że aby zmieniać sposób myślenia ludzi, muszą docierać do jak największej części społeczeństwa. Dlatego starali się upowszechniać ideały epoki w przystępny sposób, tak by nawet niewykształcony człowiek zrozumiał ich sens. Opierali się przy tym na maksymie Horacego *docere et delectare* [czyt. docere et delectare] (nauczać i bawić), co oznaczało, że celem sztuki jest wychowywanie społeczeństwa, ale nie przez nużący dydaktyzm, tylko lekką formę, śmiech, zabawę. Stąd w oświeceniu popularność takich gatunków literackich, jak **komedie**, **bajka** czy **satyra**. Ta ostatnia to utwór poetycki ośmieszający i piętnujący ludzkie wady, obyczaje oraz negatywne przejawy życia społecznego. Bohaterowie tych utworów reprezentowali rozmaite postawy życiowe – zarówno te, które zdaniem pisarzy oświeceniowych były godne naśladowania (tolerancja, pracowitość), jak i te zasługujące na potępienie (zacofanie, chciwość).



Oprócz literatury oświeceniowej pozytywne wzorce propagowano na deskach teatrów. W wielu krajach, w tym w Polsce, powstawały pierwsze **teatry narodowe**. Stawiały one sobie za cel kształtowanie bardziej świadomego obywatela, krzewiły idee oświeceniowe, miały skłaniać do refleksji i dostarczać rozrywki. Były dla społeczeństwa lustrem ukazującym mu jego wady. Na ilustracji: wnętrze francuskiego teatru z XVIII wieku.

Klasycyzm w architekturze i sztuce

Klasycyzm był kierunkiem artystycznym, który rozwijał się od końca XVII wieku do początków XIX stulecia. W architekturze cechowały go statyczność, harmonia i oszczędne zdobnictwo. Prostota i symetria form oraz doskonałe proporcje wyrażały oświeceniową umysłowość. Styl ten nawiązywał do twórczości starożytnych Greków i Rzymian, których dzieła uważano za najdoskonalsze. Na zainteresowanie antykiem w owym czasie wpłynęło także odkrycie starożytnych miast – Herkulanum i Pompejów.



1 Charakterystycznym elementem sztuki klasycystycznej był tympanon – trójkątne pole na froncie budowli, często wypełnione płaskorzeźbą.

2 Architekci oświeceniowi na wzór starożytnych mistrzów wznosili monumentalne budowle o dużych, jasnych wnętrzach. Wyrazem zafascynowania antykiem było stosowanie spadzistych dachów i kolumn wzorowanych na greckich.

Klasycystyczny kościół św. Magdaleny w Paryżu, budowany od schyłku XVIII wieku do połowy XIX stulecia.



W celu upamiętnienia znakomitych zwycięstw, wzorem starożytnych budowniczych, zaczęto wznosić wspaniałe łuki triumfalne. Jednym z przykładów takiej konstrukcji jest Brama Brandenburska w Berlinie. Powstała u schyłku XVIII wieku. Na szczycie umieszczono kwadrygę, czyli czterokonny wóz, którym powozi rzymska bogini zwycięstwa – Wiktoria.



Jednym z najslynniejszych dzieł klasycystycznych jest obraz *Przysięga Horacjuszy*, którego autorem jest francuski malarz Jacques-Louis David [czyt. żak lui dawi]. Twórca ukazał na swoim płótnie trzech braci, przedstawicieli rzymskiego rodu Horacjuszy, przysięgających przed ojcem zwycięstwo albo śmierć w walce z wrogami Rzymu.

1. Wskaż w architekturze klasycystycznej nawiązania do antyku.
2. Napisz notatkę na temat wybranego zabytku klasycystycznego na świecie. Wskaż jak najwięcej elementów nawiązujących do architektury starożytnej.

Salony literackie i loże masońskie

Ważną rolę w upowszechnianiu ideałów epoki odgrywały **salony literackie**, będące miejscem stałych spotkań arystokratów, uczonych, filozofów, literatów i artystów. Uczestnicy salonów dyskutowali o bieżących sprawach, rozmawiali o literaturze i sztuce, kształtowali opinie i gusta. Najważniejsze salony europejskie działały we Francji, ale miejsca takie powstawały również w innych krajach. Popularną formą spędzania wolnego czasu przez arystokratów i bogatych mieszczan było również uczestnictwo w zebraniach organizowanych tylko dla wtajemniczonych przez społeczność masońską. Masoneria, zwana też **wolnomularstwem**, stała się ruchem międzynarodowym. Skupiała ludzi, których celem było duchowe doskonalenie. Masi odrzucali wszelkie podziały między ludźmi (w tym społeczne i religijne), walczyli z przesądami i religią.

- Powiedz, jakie tematy poruszano na salonach literackich. Jakie instytucje w obecnych czasach pełnią podobne funkcje?



Inicjatorkami spotkań salonowych oraz ich uczestniczkami często były kobiety, wcześniej rzadko mające okazję do rozmów z uczonymi. Na obrazie: paryski salon pani Geoffrin [czyt. żo**frę**].

W skrócie

- Na wiek XVIII przypada epoka oświecenia, w której głoszono potęgę ludzkiego umysłu i kult wiedzy. W tym czasie nastąpił rozwój nauk ścisłych i przyrodniczych.
- Do najwybitniejszych przedstawicieli oświecenia należeli Monteskiusz (twórca zasady trójpodziału władzy) oraz Jan Jakub Rousseau (twórca zasady suwerenności narodu).
- W architekturze i sztuce dominował klasycyzm. Przedstawiciele tego stylu czerpali wzorce z dzieł starożytnych.

Czy już umiesz?

- 1 Scharakteryzuj stosunek ludzi oświecenia do Kościoła i religii.
- 2 Omów zasadę trójpodziału władzy Karola Monteskiusza.
- 3 Powiedz, jakie ważne wnioski płyną z teorii umowy społecznej rozwiniętej przez Rousseau.
- 4 Przygotujcie scenki pantomimiczne, których tematem będą ideały oświecenia (np. wolność, równość i tolerancja). Celem waszej inscenizacji powinno być edukowanie odbiorców. Pamiętajcie, że pantomima to rodzaj przedstawienia, w którym aktor, zamiast głosu, używa mimiki, gestykulacji i ruchu ciała.

OŚWIECENIOWE ROZMAITOŚCI

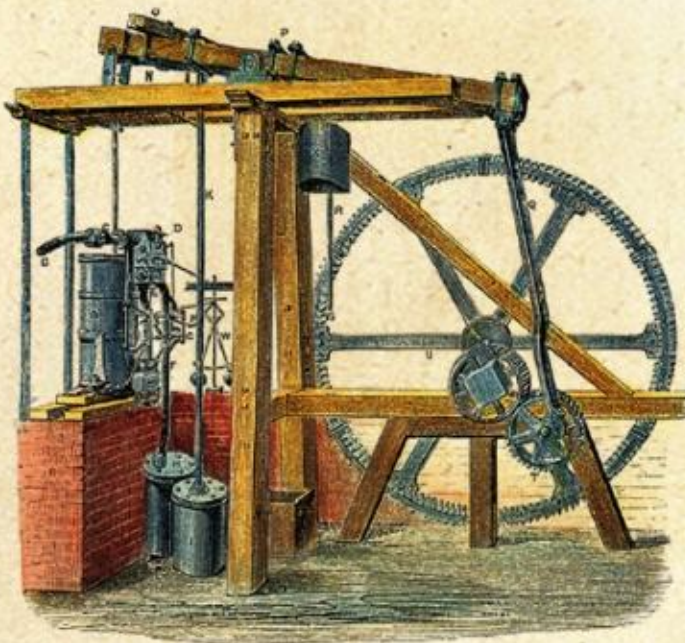
XVIII

PARYŻ, 20 WRZEŚNIA 1783 R., CZWARTEK

XVIII

Poznaj wpływ oświecenia na różne dziedziny życia ówczesnych obywateli. Przeczytaj, o czym mogłyby informować XVIII-wieczne gazety, gdyby przypominały współczesną prasę.

WYNALAZEK STULECIA



Maszyna parowa

W plebiscycie na wynalazek stulecia prezentujemy **maszynę parową** konstrukcji angielskiego wynalazcy Jamesa Watta [czyt. dzejmsa łota]. Zalety maszyny parowej to:

- zasilanie energią wytwarzaną przez rozgrzaną parę wodną – nie potrzeba tu siły ani człowieka, ani zwierząt;
- możliwości wykorzystania maszyny parowej jako pompy w kopalniach i hutach oraz jako napędu w fabrycznych urządzeniach przemysłowych;
- możliwość wprowadzania w ruch innych urządzeń, niezależnie od warunków pogodowych (co czyni ją skuteczniejszą od koła wodnego, znanego w Europie od średniowiecza).

MK

138

AKTUALNOŚCI



Lot balonem

Dziewiętnastego września 1783 roku w Wersalu przed królem Francji Ludwikiem XVI i jego żoną Marią Antoniną odbył się pokaz lotu balonem. To wynalazek francuskich konstruktorów – braci Montgolfier [czyt. magolfje]. Balon, którego pasażerami były zwierzęta: owca, kaczka i kogut, wzniósł się na wysokość 500 metrów i pokonał prawie 4 kilome-

try. Lot trwał zaledwie 8 minut. Zwierzęta wylądowały bezpiecznie. Eksperyment potwierdził, że loty w przestworza nie mają negatywnego wpływu na organizmy żywe. Rezultat tego doświadczenia skłonił obu konstruktorów do podjęcia pierwszej próby lotu balonem z udziałem człowieka. Ma to nastąpić w ciągu najbliższych tygodni.

KK



CYTAT DNIA

*Człowiek urodził się wolnym,
a wszędzie jest w okowach.*

Jan Jakub Rousseau

Najemnik dzienny

Żyjący z pracy rąk robotnik, któremu się płaci co wieczór za dniówkę. Ten rodzaj ludzi tworzy największą część narodu; uczciwy rząd powinien mieć przede wszystkim ich los na uwadze. Jeśli najemnik dzienny jest biedny, biedny jest cały naród (Diderot).

Źródło: *Encyklopedia, albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemioł*, tłum. E. Rządowska, Wrocław 1952

AC

NAUKA



Elektryczność

W 1752 roku znany amerykański polityk i wynalazca Benjamin [czyt. bendżamin] Franklin udowodnił, że błyskawica jest ładunkiem elektrycznym. W czasie burzy przeprowadził on eksperyment z latawcem, do którego przymocował kawałek drutu. Okazało się, że metal przyciągał błyskawicę. W następstwie tego doświadczenia Franklin wynalazł piorunochron.

TT



Biblioteka Załuskich w Polsce

W 1747 roku bracia Józef Andrzej i Andrzej Stanisław Załuscy ufundowali w Warszawie pierwszą w Polsce bibliotekę publiczną, udostępniając swoje prywatne księgozbiory szerokiej publiczności. Liczą one około 220 tysięcy tomów, co czyni Bibliotekę Załuskich jedną z największych na świecie. W ponad 20 latach zgromadzono, oprócz książek, także rzeźby, ryciny, zbiory kartograficzne i numizmatyczne. Zorganizowano w niej też obserwatorium astronomiczne. Wśród rękopisów szczególną wartość mają dokumenty w języku polskim, w tym kroniki i listy. Placówka jest bardzo prężnym ośrodkiem kulturalnym. Organizowane przez nią konkursy literackie cieszą się popularnością, a spotkania naukowe stanowią ważny wkład w rozwój życia intelektualnego kraju.

Regulamin:

1. Biblioteka jest czynna we wtorki i czwartki od 8.00 do 19.00 (przerwa od 12.00 do 15.00).
2. Korzystanie z księgozbioru nie podlega opłatom.
3. Czytelnik może zamówić każdą książkę, ale nie wolno mu samego wziąć egzemplarza z regału.
4. Książki wypożycza się do domu po wpłaceniu kaucji.
5. Za uszkodzony lub zniszczony egzemplarz trzeba zapłacić.
6. Za kradzież książki z biblioteki grozi ekskomunika.
7. Przed rozpoczęciem czytania należy zmówić modlitwę *Zdrowaś Mario* w intencji braci Załuskich, założycieli biblioteki.
8. W bibliotece należy zachować ciszę i porządek.

MW

1. Jakże inne nowinki techniczne mogły konkurować z maszyną parową w plebiscycie na wynalazek XVIII wieku?
2. Rozwiń myśl Jana Jakuba Rousseau w odniesieniu do czasów oświecenia.
3. *Jeśli najemnik dzienny jest biedny, biedny jest cały naród.* Wyjaśnij tę myśl Diderota.
4. Które z punktów regulaminu Biblioteki Załuskich są przejawem myśli oświeceniowej, a które – jej zaprzeczają?

5.5 Rosja, Prusy i Austria w XVIII wieku



Podejmij temat

- Przypomnij, co to znaczy, że ktoś ma władzę absolutną.

Bojarzy – magnateria na Rusi.



W latach 1697–1698 Piotr I, zachowując anonimowość, odbył podróż po Europie, by poznać ustrój państw zachodnich i sztukę wojenną. Pracował w manufakturach i stocznicach, zwiedzał parlamenty, bywał w teatrach i operach. Zdobyte doświadczenia wykorzystał do unowocześnienia Rosji.

Nad Zatoką Fińską, przy ujściu rzeki Newy do Bałtyku, Piotr założył nową stolicę Rosji – Petersburg, nazwany tak na jego cześć. W zbudowanym od podstaw mieście wzniesiono wspaniały zespół pałacowy, dorównujący Wersalowi. Jedną z najpiękniejszych rezydencji tego kompleksu jest Pałac Zimowy (tu: na litografii z XIX wieku).

Piotr I Romanow na tronie Rosji

W wiekach XVII i XVIII monarchowie Rosji, Prus i Austrii wzmocnili swoją władzę w duchu absolutyzmu i przeprowadzili gruntowne reformy, realizując wiele założeń oświecenia. W ten sposób stworzyli nowoczesne państwa, które w XVIII wieku zdobyły bardzo silną pozycję w Europie.

Car **Piotr I Wielki** (lata panowania: 1682–1725) uczynił Rosję potęgą. Gdy obejmował tron, była ona peryferyjnym państwem, zapóźnionym cywilizacyjnie, bez dostępu do morza. Jego mieszkańcy odnosili się z niechęcią do wszystkiego, co obce. Przejawem przywiązania do tradycji było noszenie przez **bojarów** długich bród i ubieranie się w ciężkie wełniane sukmany. Piotr I – który chciał uczynić Rosję państwem nowoczesnym – rozpoczął od zmian w sferze obyczajów. Rozkazał szlachcie zgolić brody, które uosabiały, zdaniem cara, zacofanie. Nakazał też nosić stroje cudzoziemskie: lekkie i dużo wygodniejsze. Wprowadził kalendarz juliański i zreformował pismo. Zaczął wysyłać Rosjan na zagraniczne studia. Wprowadził też obowiązek kształcenia dzieci szlacheckich i utworzył szkoły wyższe (Akademię Morską) oraz instytucje naukowe (Akademię Nauk).



Rosja Piotra I i Katarzyny II

Piotr I rozumiał, że Rosja będzie silna gospodarczo tylko wówczas, gdy uzyska dostęp do Morza Bałtyckiego i Morza Czarnego. Aby osiągnąć ten cel, stworzył nowoczesną **armię**, liczącą 200 tysięcy żołnierzy, oraz potężną flotę wojenną. Niemal od podstaw zbudował przemysł, który zaspokajał potrzeby zbrojeniowe wojska i zapewniał umundurowanie. Staraniem cara powstały kopalnie, huty, stocznie, wytwórnie broni i manufaktury. Dzięki silnej armii Piotr osiągnął swoje cele: u schyłku XVII wieku zdobył czarnomorski port Azow, a w latach 20. XVIII wieku – Inflanty.

W celu wzmocnienia swojej władzy car zniósł szlacheckie zgromadzenie stanowe (Dumę Bojarską) i ustanowił w jego miejsce organ władzy wykonawczej – **Senat Rządzący**. Ogłosił się głową Cerkwi prawosławnej oraz usprawnił zarządzanie państwem, dzieląc je na gubernie i prowincje podległe oddanym mu urzędnikom. Jego oświeceniowe reformy kontynuowała caryca **Katarzyna II Wielka**. Zwiększyła ona liczbę guberni z 20 do 50 i oddała im część uprawnień (m.in. w dziedzinie sądownictwa). Zreformowała też szkolnictwo. W większych miastach zaczęły powstawać szkoły państwowe, które kształciły młodzież w języku rosyjskim. Jednocześnie Katarzyna przeprowadzała zmiany w duchu absolutyzmu. Wzmocniła policyjną kontrolę nad społeczeństwem i zaostrzyła poddaństwo osobiste chłopów. Bezwzględnie tłumiła chłopskie bunty.

Caryca prowadziła agresywną politykę względem sąsiadów (w tym Rzeczypospolitej). W ten sposób stworzyła rosyjskie imperium, które zajmowało część Europy i rozległe terytoria w Azji.

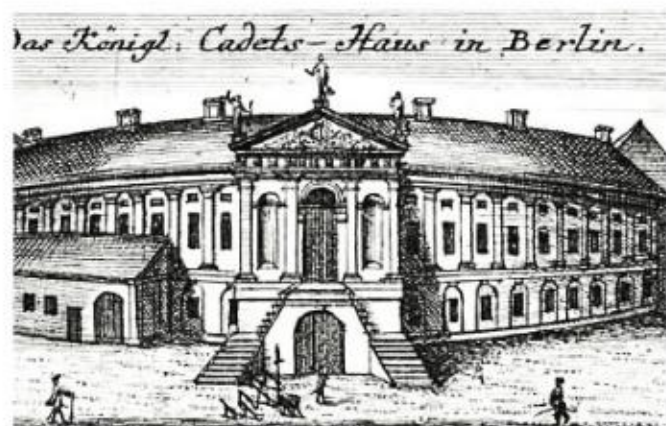


Ciekawe!



Budowa potężnej armii i przemysłu wojennego była bardzo kosztowna. Aby uzyskać środki na te cele, Piotr wprowadzał najróżniejsze opłaty – np. od korzystania z łaźni czy wstawianych w domach okien i drzwi. Ustawiono nawet podatek od noszenia brody. Na rycinie: car Piotr I ścina brodę bojarowi.

Podczas wielkiej wojny północnej (1700–1721) Piotr złamał potęgę Szwecji. Na mocy kończącego tę wojnę pokoju w Nystad do Rosji przyłączono wschodnie wybrzeża Bałtyku, w tym Inflanty. Dzięki temu Rosja zdobyła silną pozycję w Europie. Na obrazie: bitwa pod Połtawą (1709 rok), w której Rosjanie rozgromili Szwedów.



W państwie militarystycznym, takim jak Prusy, przemysł dostarczał broni dla armii, administracja sprawnie ściągła podatki, które przeznaczano na utrzymanie wojska, a szkoły miały wychowywać oddanych państwu żołnierzy. Na rycinie: korpus kadetów w Berlinie – specjalny typ szkoły kształcącej przyszłych oficerów.

Żołnierze służący w pruskiej armii byli poddawani wyczerpującym ćwiczeniom i surowej dyscyplinie. Okrutnie karano ich za nieposłuszeństwo i wszelkie przewinienia. Taki sposób szkolenia nazywa się pruskim drylem. Rysunek gdańskiego artysty Daniela Chodowieckiego z XVIII wieku ukazuje króla Fryderyka II podczas parady wojskowej.

Militaryzm Prus

W latach 1640–1688 rządy w Brandenburgii sprawował elektor **Fryderyk Wilhelm Hohenzollern**. Odnosił on sukcesy nie tylko w polityce zagranicznej (uniezależnienie Prus Książęcych od Polski), ale również wewnętrznej. Fryderyk zwiększył dochody z podatków i utworzył stałą armię, na której oparł swoje rządy. Jego następca uzyskał od cesarza zgodę na koronację – w 1701 roku z Brandenburgii i Prus Książęcych powstało **Królestwo Prus**. Znaczenie tego państwa wzrosło za panowania **Fryderyka Wilhelma I** (1713–1740) i **Fryderyka II Wielkiego** (1740–1786). Ci władcy przeprowadzili reformy w duchu absolutyzmu, a wszelkie dziedziny życia kraju podporządkowali celom wojskowemu. Prusy stały się państwem militarystycznym. Przejawem tego było zobowiązanie chłopów i synów szlacheckich do odbywania służby wojskowej. Za panowania Fryderyka II armia pruska liczyła już 200 tysięcy żołnierzy. Taka potęga zapewniła władcy zwycięstwo w wojnie z Austrią i umożliwiła zabór **Śląska** – najbogatszej dzielnicy monarchii Habsburgów.



Fryderyk II jako monarcha oświecony

Fryderyk II skodyfikował prawo, usprawnił działanie wymiaru sprawiedliwości i zniósł tortury stosowane wcześniej w procedurze sądowej. Wspierał naukowców oraz zgodnie z duchem epoki wprowadził tolerancję religijną. Dbął też o gospodarczy rozwój państwa, prowadząc politykę merkantylizmu. Przekonany o tym, że sprawność administracji, wysokość podatków i bitność armii zależy od wykształcenia, wprowadził **powszechny obowiązek szkolny**. Z uwagi na te dokonania jest uważany za monarchę oświeconego. Ustrój, w którym władzę absolutną (niczym nieograniczoną) sprawuje monarcha oświecony, nazywa się **absolutyzmem oświeconym**.

Panowanie Marii Teresy i Józefa II

W XVIII wieku Austria obejmowała rozległe obszary w Europie – w granicach monarchii Habsburgów żyli między innymi: Austriacy, Niemcy, Czesi, Węgrzy, Serbowie, Belgowie, Włosi. W 1740 roku władzę w tym państwie odziedziczyła cesarzowa **Maria Teresa** (lata panowania: 1740–1780). W początkach jej rządów Austria utraciła Śląsk, była krajem słabym, wstrząsanym wewnętrznymi konfliktami. Władczyni podjęła więc śmiałe reformy. Przede wszystkim opodatkowała warstwy uprzywilejowane – szlachtę i duchowieństwo, zbudowała silną armię i usprawniła administrację. Zapoczątkowała też reformę szkolnictwa, którą następnie kontynuował jej syn i następca tronu – Józef II.

Po likwidacji zakonu jezuitów przez papieża w **1773 roku** państwu przypadły olbrzymie dobra jezuickie. Władze przeznaczyły majątek zlikwidowanego zakonu na fundusz edukacyjny, z którego tworzone **szkoły ludowe**. Zgodnie z ideałami absolutyzmu oświeconego wychowywały one młodzież w duchu bezwzględnej posłuszeństwa państwu i cesarzowi. W szkołach tych wprowadzono język niemiecki. W zamierzeniu rządzących miał on jednoczyć poddanych z różnych części wielonarodowej monarchii.

W latach 1780–1790 roku w Austrii rządził **Józef II**, wybitny przedstawiciel absolutyzmu oświeconego. Dokonał on centralizacji królestwa, rozbudował szkolnictwo podstawowe i wprowadził w kraju tolerancję religijną. Podporządkował też Kościół państwu i sekularyzował znaczną część zakonów. Pieniądze z ich likwidacji przeznaczał na zakładanie szpitali i rozwój szkolnictwa oraz uposażenia dla księży w parafiach. W zamian za wynagrodzenie pełnili oni służbę państwową. Odczytywali i objaśniali cesarskie dekrety, szerzyli oświatę oraz zachęcali do pracowitości i oszczędności.



Alegoria odnosząca się do likwidacji zakonów w Austrii przez Józefa II. Przedstawia cesarza wykorzeniającego drzewo, które nie wydaje owoców. Alegoria to dzieło mające, oprócz znaczenia dosłownego, także sens ukryty.

Ciekawe!

Cesarz Józef II wtrącał się w najdrobniejsze sprawy dotyczące Kościoła. Jego dekrety określały na przykład porządek nabożeństw oraz regulowały liczbę świec, które mogą się palić na ołtarzu w czasie mszy.

Józef II wykazywał się szczególną troską o chłopów, zniósł bowiem ich poddaństwo osobiste. Aby lepiej zrozumieć życie swoich poddanych, dużo podróżował po kraju i podejmował się różnych zajęć. Na obrazie uwieczniono Józefa II, który podczas podróży przez Morawy pomaga wieśniakowi w orce.



Nowe potęgi europejskie oraz ich władcy

Rosja, Prusy i Austria w XVIII wieku znacznie powiększyły swój stan posiadania, m.in. kosztem Polski – biorąc udział w rozbiorach naszego państwa i doprowadzając do jego upadku.



Katarzyna II Wielka – twórczyni imperium rosyjskiego

Fryderyk II Wielki – oświecony władca Prus

Józef II – oświecony władca Austrii

1. Wymień zdobycze terytorialne Rosji w XVIII wieku.
2. Pokaż obszar Królestwa Pruskiego, Brandenburgii i Prus Książęcych (Wschodnich).
3. Wskaż terytorium, które było przedmiotem konfliktu między Prusami a Austrią.

Absolutyzm oświecony a absolutyzm

Monarchowie oświeceni – zwłaszcza Fryderyk II Wielki i Józef II – tym różnili się od Ludwika XIV, że bardziej dbali o pomyślność poddanych. Swoje państwa zreformowali zgodnie z ideami oświecenia (m.in. przez wprowadzanie tolerancji religijnej i rozwój szkolnictwa). Nie zamierzali jednak dopuszczać poddanych do udziału w życiu politycznym. Przeciwnie – centralizowali władzę, wprowadzali **cenzurę**, rozbudowywali armię, administrację i policję. Starali się też na wszelkie sposoby kontrolować społeczeństwo. Podobne zmiany zachodziły w Rosji. Katarzyna II – choć czyniła starania, by uchodzić w Europie za monarchinię oświeconą, dbającą o dobro ludu – w istocie nie była władczynią oświeconą (ale absolutną już tak). Zmierzała bowiem niemal wyłącznie do umocnienia absolutyzmu, zupełnie nie licząc się z losem poddanych.

W skrócie

- W XVIII wieku, za czasów panowania Piotra I Wielkiego i Katarzyny II Wielkiej, nastąpił rozwój terytorialny Rosji i wzrost jej znaczenia w Europie.
- ✕ ● W tym samym wieku w Prusach i Austrii ukształtował się absolutyzm oświecony. Monarchowie tych państw sprawowali władzę absolutną, jednocześnie w duchu oświecenia wprowadzali tolerancję religijną i dbali o rozwój szkolnictwa.
- Podstawą rządów absolutnych były silna armia i sprawna administracja.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz reformy Piotra I Wielkiego.
- 2 Wymień skutki wielkiej wojny północnej. Jakie cele polityczne dzięki niej udało się zrealizować Piotrowi I?
- ✕ 3 Wyjaśnij, na czym polegał militarystyczny charakter państwa pruskiego.
- ★ 4 Wytłumacz, dlaczego władcy oświeceni przywiązywali tak dużą wagę do rozwoju szkolnictwa.
- ✕ 5 Wymień trzy najważniejsze, twoim zdaniem, reformy oświeceniowe wprowadzone w Rosji, Austrii i Prusach w XVIII wieku.

Cenzura – kontrola druków (np. książek i gazet) oraz widowisk przez specjalny urząd powołany przez władzę. Zadaniem cenzury było niedopuszczenie do publikacji tekstów lub wystawienia sztuk odnoszących się krytycznie do rządzących.



Pałac Królewski we Wrocławiu



Po zajęciu Śląska przez Fryderyka II w 1740 roku Wrocław wraz z całym regionem dostał się na ponad 200 lat pod panowanie Prus (a potem Niemiec). Pozostałością po pruskim panowaniu jest m.in. Pałac Królewski we Wrocławiu. W 1750 roku budowlę zakupił Fryderyk II, a następnie przekształcił ją w monarcharszą siedzibę. W XIX wieku pałac rozbudowano.

5.6 Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki



Podejmij temat

- Na podstawie mapy ze s. 123 powiedz, które kraje zakładały kolonie w Ameryce Północnej.

Wielka Brytania – nazwa stosowana dla państwa angielskiego po zjednoczeniu Anglii, Irlandii i Szkocji w Królestwo Wielkiej Brytanii w 1707 roku.

Metropolia – tu: państwo stanowiące polityczne centrum w imperium kolonialnym.



W koloniach angielskich rozwijało się życie kulturalne i umysłowe. Do najważniejszych ośrodków naukowych należały: uniwersytet Harvarda [czyt. harwarda] w Cambridge [czyt. kembrydż] (na rycinie, widok XVIII-wieczny) i Yale [czyt. jejl] w New Haven [czyt. niu hewen]. Prężnym ośrodkiem intelektualnym była też Filadelfia.

Ameryka Północna na przełomie wieków XVII i XVIII

Prym w kolonizowaniu Ameryki Północnej wiodli Francuzi i Anglicy, choć swoje posiadłości na tym kontynencie mieli też Hiszpanie i okresowo Holendrzy. Kolonie francuskie powstały w dzisiejszej Kanadzie i w dolinie rzeki Missisipi. Z kolei Anglicy osiedlili się w pasie wzdłuż wschodniego wybrzeża kontynentu, gdzie utworzyli łącznie **trzysta kolonii angielskich**. Charakter ekspansji francuskiej i angielskiej znacznie się różnił. Francuzi zakładali w Ameryce faktorie, współpracowali i zgodnie żyli z Indianami. Tymczasem Anglicy zabierali rdzennym mieszkańcom ziemię i przekazywali ją osadnikom. Prowadzili też politykę wyniszczenia Indian. W latach 60. XVIII wieku Anglicy umocnili swoje panowanie w Ameryce Północnej i opanowali francuską Kanadę.

Trzysta kolonii angielskich podlegało zwierzchnictwu króla i parlamentu **Wielkiej Brytanii**. Porządku pilnowało w nich brytyjskie wojsko, a rządy sprawowali wyznaczeni przez **metropolię** gubernatorzy. Stopniowo jednak ich rola zmniejszała się na rzecz kolonialnych zgromadzeń prawodawczych. Prawem głosu dysponowali w nich wszyscy dorośli biali mężczyźni posiadający ziemię. Zgromadzenia miały pewną samodzielność – np. decydowały o nakładanych na ludność podatkach.

Kolonie różniły się pod względem gospodarczym. Na północy dobrze rozwinęły się miasta, a w nich rzemiosło i handel. Powstało też wiele manufaktur, hut żelaza i kopalni węgla. Tymczasem na południu dominowało rolnictwo. Na olbrzymich plantacjach uprawiano: bawełnę, ryż, tytoń, trzcinę cukrową. Siłę roboczą stanowili tam niewolnicy sprowadzani z Afryki. Według szacunków, przez cały XVIII wiek do Ameryki przywieziono stamtąd blisko sześć milionów osób.

Polityka Wielkiej Brytanii wobec trzynastu kolonii

Wielka Brytania podejmowała rozmaite działania, by swoje posiadłości na terenie Ameryki utrzymać w zależności gospodarczej od metropolii. To hamowało rozwój kolonii i wzbudzało opór ich mieszkańców.



Powiedz, które grupy ludności (w Wielkiej Brytanii i koloniach) zyskiwały, a które traciły na handlu metropolii z Ameryką.

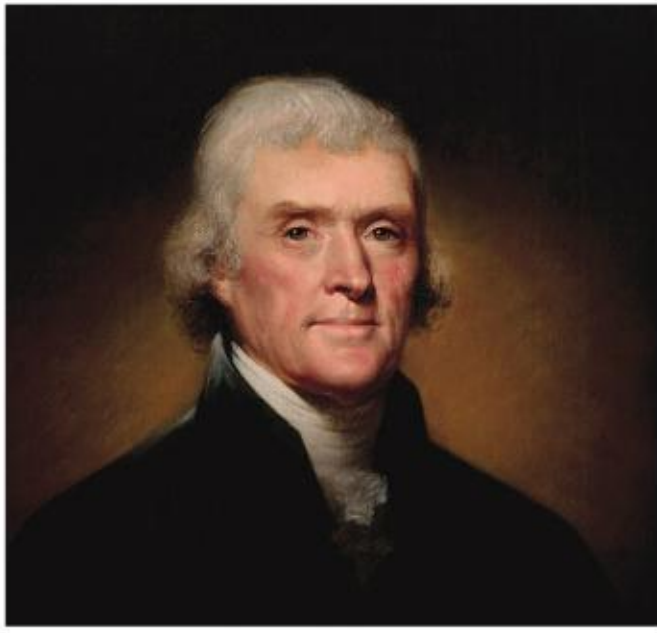
- 1 Brytyjczycy traktowali kolonie jako rynek zbytu swoich towarów: maszyn, narzędzi, naczyń, tkanin, szkła, papieru, herbaty i innych. Na eksporcie tych produktów do Ameryki bardzo dobrze zarabiali, gdyż były one obłożone wysokimi cłami.
- 2 Z kolonii do Wielkiej Brytanii wywożono przede wszystkim surowce, np. węgiel, drewno, bawełnę, rudy żelaza. Nałożone na nie cła były bardzo niskie. W ten sposób brytyjscy producenci zyskiwali tanie materiały.
- 3 Brytyjczycy wydawali przepisy, które ograniczały produkcję w wytwórniach należących do kolonistów. Nie chcieli bowiem, aby ich towary konkurowały z angielskimi.

Bostońskie picie herbaty

Mieszkańcy trzynastu kolonii ignorowali surowe przepisy ustanawiane przez władze metropolii. Pomimo zakazów nadal prowadzili nielegalną produkcję i trudnili się przemytem, omijając cła. Takie postępowanie było przedmiotem sporów między Wielką Brytanią a jej posiadłościami w Ameryce Północnej. Konflikt zaostrzył się, gdy w 1765 roku brytyjski parlament nałożył nowe podatki i cła na kolonistów. Mieszkańcy Ameryki uważali, że skoro nie mają swojego przedstawicielstwa w parlamencie brytyjskim, to nie ma on prawa decydować w sprawie ich terytorium. Mogłyby to czynić wyłącznie zgromadzenia kolonialne. W proteście przeciwko polityce Brytyjczyków koloniści rozpoczęli bojkot brytyjskich towarów – po prostu przestali je kupować. Na tym tle doszło do incydentu znanego jako **bostońskie picie herbaty**. Gdy w 1773 roku do Bostonu przypłynęły angielskie statki wyładowane herbatą, grupa mieszkańców (przebranych za Indian) wtargnęła na nie i wrzuciła skrzynie z herbatą do morza. Spowodowała tym samym ogromne straty finansowe.



Ilustracja przedstawiająca incydent z zatopieniem ładunku herbaty w bostońskim porcie.



Jednym z autorów projektu *Deklaracji niepodległości* był amerykański prawnik i polityk **Tomasz Jefferson** [czyt. dżeferson]. Został trzecim prezydentem Stanów Zjednoczonych – pełnił tę funkcję w latach 1801–1809.

W *Deklaracji niepodległości* znalazły się zapisy o doniosłym znaczeniu. Mówiły o tym, że wszyscy ludzie rodzą się równi wobec siebie, mają prawo do życia i wolności, a w celu zapewnienia tych praw ustanowili rządy na zasadzie umowy społecznej. Jeśli jakiś rząd zmierza do zniewolenia narodu, ten ma prawo go obalić – było to wyraźne nawiązanie do polityki Brytyjczyków. Obraz *Deklaracja niepodległości* Johna Trumbulla [czyt. dżona trambala].

Deklaracja niepodległości

Wydarzenia bostońskie sprawiły, że parlament brytyjski zamknął port w Bostonie i ograniczył samodzielność kolonii Massachusetts [czyt. masaczjusetts]. W odpowiedzi na to w Filadelfii zebrał się **Kongres Kontynentalny** z udziałem przedstawicieli prawie wszystkich kolonii. Zgromadzenie domagało się wyłącznego prawa do stanowienia podatków i poszanowania praw Massachusetts.

W 1775 roku doszło do lokalnego starcia między oddziałami brytyjskimi a kolonistami w okolicy Bostonu. Szybko przerodziło się ono w regularne walki. W obliczu wojny Kongres uznał się za najwyższą władzę kolonii i zaczął organizować armię pod dowództwem zamożnego plantatora z Wirginii [czyt. wurdżinii] **Jerzego Waszyngtona**. Dnia **4 lipca 1776 roku** uczestnicy Kongresu w Filadelfii uchwalili **Deklarację niepodległości**. W dokumencie ogłoszono powstanie nowego państwa – Stanów Zjednoczonych Ameryki, niezależnych od Korony Brytyjskiej.



Zwycięstwo Amerykanów

Początkowo niedoświadczone wojska Waszyngtona nie były w stanie skutecznie walczyć z dobrze wyszkolonymi Brytyjczykami. Przełomem okazało się dopiero amerykańskie zwycięstwo pod **Saratogą** w 1777 roku. Po tym sukcesie Amerykanie zyskali potężnego sojusznika – Francję. Monarchia Burbonów dążyła do obalenia brytyjskiego panowania w Ameryce Północnej, więc udzieliła Stanom Zjednoczonym wsparcia finansowego i wojskowego. Po sześciu latach walk o porażce Wielkiej Brytanii przesądziła kapitulacja angielskiej armii pod **Yorktown** [czyt. jorktaŋ] w Wirginii. W tej bitwie triumf odniosły wojska Waszyngtona. W 1783 roku, na mocy pokoju zawartego w Paryżu (zwanego wersalskim), Wielka Brytania uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych.

Polacy w walce o wolność Ameryki

W wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych po stronie kolonistów walczyli liczni ochotnicy z Europy: Francuzi, Niemcy i Polacy. Jednym z nich był **Tadeusz Kościuszko** – odważny żołnierz i wybitny specjalista z zakresu inżynierii wojskowej. Położył on wybitne zasługi w dziedzinie fortyfikowania (umacniania) miast i obozów wojskowych. Kościuszko był autorem projektu potężnej twierdzy West Point [czyt. łest point]. Za swoje osiągnięcia dostał amerykańskie obywatelstwo, pensję oraz ziemię. Porzucił jednak dostatnie życie w nowym kraju i wrócił do Polski. Jego rodakiem, także walczącym o wolność Ameryki, był **Kazimierz Pułaski**. Za oceanem pracował nad organizacją kawalerii, starając się uczynić z niej sprawną formację wojskową. Napisał też pierwsze regulaminy dotyczące jazdy i dlatego jest nazywany ojcem amerykańskiej kawalerii. Podczas walki wiele razy wykazał się męstwem – w trakcie jednej z bitew ocalił życie Waszyngtona. Zmarł w wyniku ran odniesionych w bitwie pod Savannah [czyt. sawana] w 1779 roku. Ze względu na swoje dokonania Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski są uznawani za bohaterów narodowych Ameryki.



Obraz *Pułaski pod Savannah*, autorstwa Stanisława Batowskiego



1. Porównaj obszar Stanów Zjednoczonych po pokoju wersalskim z terytorium trzynastu kolonii.
2. Wymień ważniejsze bitwy z udziałem Polaków. Opisz jedną z nich.



Siedzibą prezydenta, Kongresu i Sądu Najwyższego jest miasto Waszyngton. Nazwa stolicy upamiętnia wybitnego wodza z czasów wojny o niepodległość, a także pierwszego prezydenta Stanów Zjednoczonych. Na zdjęciu: Kapitol w Waszyngtonie – siedziba Kongresu.

Pierwsza konstytucja na świecie

Po zwycięskiej wojnie i utworzeniu nowego państwa delegaci wszystkich stanów pod przewodnictwem Jerzego Waszyngtona opracowali tekst **konstytucji**. Została ona uchwalona w **1787 roku**. W myśl dokumentu Stany Zjednoczone stały się **federacją**, czyli związkiem stanów. Każdy z nich dysponował dość dużą niezależnością – miał własne władze, skarb i policję oraz mógł stanowić odrębne prawa (musiały być one zgodne z konstytucją).

Wszystkie stany podlegały jednak władzom centralnym. Reprezentował je **prezydent**, dysponujący silną władzą wykonawczą, oraz **Kongres**, który miał władzę ustawodawczą. Prezydent był zwierzchnikiem sił zbrojnych, powoływał i odwoływał ministrów (sekretarzy stanu), mianował ważniejszych urzędników, oficerów i sędziów. Dysponował też prawem weta wobec uchwał Kongresu. Z uwagi na jego wyjątkową pozycję ustrój Stanów Zjednoczonych określa się jako **republikę prezydencką**. Pierwszym prezydentem kraju został w 1789 roku Jerzy Waszyngton.



Podpisanie konstytucji Stanów Zjednoczonych – obraz Howarda Chandlera Christy [czyt. hołarda czandlera christi] z XX wieku. Na podwyższeniu widoczny Jerzy Waszyngton.

Fragment Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki

Artykuł I

§1. Wszelka [...] władza ustawodawcza przysługuje Kongresowi Stanów Zjednoczonych, który składa się z Senatu i z Izby Reprezentantów.

§2. W skład Izby Reprezentantów wchodzi członkowie wybierani co dwa lata przez ludność poszczególnych stanów; [...].

§3. Senat Stanów Zjednoczonych składa się z senatorów wybieranych po dwu z każdego stanu przez jego ciało ustawodawcze na lat sześć; [...].

Artykuł II

§1. Władzę wykonawczą sprawuje prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki. Urząd swój pełni przez okres lat czterech [...]. [...]

Artykuł III

§1. Władzę sądową Stanów Zjednoczonych sprawuje jeden Sąd Najwyższy oraz takie sądy niższe, jakie z biegiem czasu Kongres ustanowi i utworzy.

Źródło: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/usa.html>, dostęp: 17.09.2018 r.

1

Przedstaw w formie wykresu temat *Trójpodział władzy według konstytucji amerykańskiej z 1787 roku*.

2

Jak wyłaniano członków Kongresu? Która oświeceniowa zasada została tu zastosowana?

✕ Kongres decydował o nakładaniu podatków i ceł, a także o polityce zagranicznej państwa. Zajmował się utrzymaniem wojska, organizacją poczty i budową dróg. Senat i prezydent decydowali o obsadzie **Sądu Najwyższego**, który sprawował władzę sądowniczą w państwie i orzekał zgodność ustaw z konstytucją.

Konstytucja zawierała normy oświeceniowego państwa idealnego. Opierała się na zasadzie **suwerenności narodu**, którą Rousseau opisał w teorii o umowie społecznej – naród sprawował rządy, a czynił to poprzez swoich reprezentantów w Kongresie wyłonionych w wyborach. Konstytucja wprowadzała też monteskiuszowski **trójpodział władzy**. Poszczególne władze – ustawodawcza, wykonawcza i sądownicza – były od siebie niezależne. Z czasem w dokumencie zagwarantowano inne prawa, zgodne z duchem oświecenia: wolność sumienia, słowa, prasy i zgromadzeń.

Te ustalenia dotyczyły jednak wyłącznie obywateli, którymi byli tylko ludzie biali. Prawa nie obejmowały Indian ani ludności czarnoskórej. Pomimo to konstytucja miała wielkie znaczenie. Był to pierwszy tego typu akt prawny na świecie regulujący w zasadniczy sposób urządzenie państwa. Obowiązuje do dziś z niewielkimi zmianami.



Pomnik Tadeusza Kościuszki



W Waszyngtonie, w pobliżu Białego Domu, czyli siedziby prezydenta, stoi pomnik Kościuszki. Jego kopia znajduje się również na placu Żelaznej Bramy w Warszawie (na zdjęciu).

W skrócie

- W wyniku angielskiej kolonizacji wzdłuż wschodniego wybrzeża Ameryki Północnej powstało trzynaście kolonii angielskich. W 1776 roku ich przedstawiciele podpisali *Deklarację niepodległości*, w której ogłoszono powstanie nowego państwa – Stanów Zjednoczonych Ameryki.
- Amerykanie wywalczyli wolność w walce z Wielką Brytanią. W tej wojnie, po stronie Amerykanów, uczestniczyli Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski.
- W 1787 roku uchwalono amerykańską konstytucję, która wprowadzała republikańsko-demokratyczny ustrój w państwie oraz urzeczywistniała zasady umowy społecznej i trójpodziału władzy.

Czy już umiesz?

- 1 Scharakteryzuj politykę Wielkiej Brytanii wobec kolonii w Ameryce.
- 2 Omów przyczyny i następstwa amerykańskiej wojny o niepodległość.
- 3 Oceń sposób, w jaki amerykańska konstytucja realizowała w praktyce zasadę umowy społecznej i trójpodziału władzy.
- 4 Poszukaj informacji dotyczących form upamiętniania Kazimierza Pułaskiego i Tadeusza Kościuszki w Stanach Zjednoczonych i w Polsce. Przygotuj krótką notatkę *Warto zobaczyć* na temat jednego z nich.

Podsumowanie działu 5

- 1
- Przeczytaj opisy. Następnie powiedz, jakich ustrojów dotyczą. W których państwach, w wiekach XVII i XVIII, występowały poszczególne formy ustroju? Który z nich jest, twoim zdaniem, najbardziej sprawiedliwy, a który najbliższy ideałom oświecenia?
- Król dysponuje ograniczoną władzą i pełni funkcje reprezentacyjne, natomiast faktyczną władzę w państwie sprawuje parlament.
 - Nie istnieje władza królewska. Władzę wykonawczą sprawuje prezydent, a ustawodawczą – parlament.
 - Monarcha ma pełnię władzy, ale stara się zapewnić poddanym sprawiedliwy porządek prawny, bezpieczeństwo i opiekę.

- 2
- Zapoznaj się z danymi w tabeli. Przedstaw przyczyny, które mogły mieć wpływ na zmiany w tematyce francuskich książek w omawianym okresie.

Zmiany w tematyce książek francuskich w XVIII wieku			
literatura	lata 20.	lata 50.	lata 80.
religijna	35%	27%	15%
naukowa	35%	43%	55%
piękna	30%	30%	30%

Źródło: E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2009

- 3
- Przeczytaj tekst źródłowy i odpowiedz na pytania.

¹ Władza prawodawcza – władza ustawodawcza.

² Tyrański – właściwy tyranom: okrutny, bezwzględny, despotyczny.

³ Ciemniejszy – osoba, która wykorzystuje swoją władzę, by pozbawić kogoś wolności.

Kiedy w jednej i tej samej osobie, lub w jednym i tym samym ciele, władza prawodawcza¹ zespolona jest z wykonawczą, nie ma wolności; ponieważ można się lękać, aby ten sam monarcha albo ten sam senat nie stanowił tyrańskich² praw, które będzie tyrańsko wykonywał.

Nie ma również wolności, jeśli władza sędziowska nie jest oddzielona od prawodawczej i wykonawczej. Gdyby była połączona z prawodawczą, władza nad życiem i wolnością obywateli byłaby dowolną, sędzia bowiem byłby prawodawcą. Gdyby była połączona z władzą wykonawczą, sędzia mógłby mieć siłę ciemniejszego³.

Źródło: K. Monteskiusz, *O duchu praw*, tłum. T. Boy-Żeleński, Kraków 2003

- a) Który oświeceniowy myśliciel jest autorem przytoczonej koncepcji? Jaką nazwę nosi sformułowana przez niego zasada?
- b) Dlaczego, zdaniem autora tekstu, konieczne jest oddzielenie poszczególnych władz od siebie? Czym grozi sytuacja odwrotna?
- c) Czy zgadzasz się z postulatem rozgraniczenia władz: wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej? Uzasadnij odpowiedź.

- 4
- Wymień poglądy gentry i myślicieli oświeceniowych w kwestiach gospodarczych. Oceń, czy były one ze sobą zbieżne, czy wykluczały się wzajemnie.

6. Rzeczpospolita w XVIII wieku



1. Do jakiego wydarzenia historycznego nawiązuje ilustracja? W którym roku miało ono miejsce?
2. Kim są osoby widoczne na ilustracji? Czym się zajmują? Po czym możemy to poznać?
3. Jak reagują uczestnicy zgromadzenia? Dlaczego ich reakcje są różne?



Podejmij temat

- Opisz sytuację Rzeczypospolitej pod koniec XVII wieku.



Jan Piotr Norblin, *Elekcja Augusta II Mocnego*

Ciekawe!

August II był podobno tak silny, że gołymi rękami zginał żelazne podkowy. Dlatego potomni nadali mu przydomek Mocny.

August II na tronie Polski

W 1697 roku królem Polski został elektor Saksonii Fryderyk August I, przedstawiciel dynastii Wettinów. Rządy w Polsce objął on jako **August II Mocny**. Panowanie tego władcy zapoczątkowało unię personalną między Rzeczpospolitą a Saksonią – jednym z najlepiej rozwiniętych gospodarczo i najsilniejszych państw Rzeszy Niemieckiej. Saska armia, mająca wówczas w przybliżeniu 30 tysięcy żołnierzy, należała do najliczniejszych w Rzeszy.

Zamiarem Augusta II było wzmocnienie pozycji króla w Rzeczypospolitej. Chciał on zrealizować ten plan na drodze przyłączenia do Polski nabytków terytorialnych i objęcia w nich dziedzicznej władzy. Monarcha postanowił uderzyć na Inflanty. Taki kierunek ekspansji obrał ze względu na historyczne związki tych ziem z Polską. Ponadto inflancka szlachta, skłócona z królem Szwecji, Karolem XII, zapewniła Augusta o swoim poparciu.

Dwór Augusta w Dreźnie (stolicy Saksonii) należał do najświetniejszych w Europie. Słynął ze wspaniałych uroczystości, balów i opery. Gośćmi elektora bywali najwięksi artyści ówczesnych czasów, wśród nich Jan Sebastian Bach. Na zdjęciu: Zwinger [czyt. cfina] – późnobarokowy zespół pałacowy w Dreźnie, wzniesiony za panowania Augusta II Mocnego.



Wybuch wielkiej wojny północnej

Plany Augusta II dotyczące wojny ze Szwecją poparł car Piotr I. Na początku 1700 roku armie saska i rosyjska wkroczyły do Inflant, co zapoczątkowało **wielką wojnę północną** (1700–1721). Wojska szwedzkie szybko odparły atak, a następnie uderzyły na Rzeczpospolitą, choć formalnie pozostała ona neutralna. August II przystąpił bowiem do antyszwedzkiego sojuszu nie jako król Polski, ale wyłącznie jako elektor Saksonii. Dla Szwedów nie miało to jednak żadnego znaczenia. Wiosną 1702 roku opanowali oni znaczną część Polski, zajęli Warszawę i Kraków. Wielu magnatów i szlachciców przeszło na stronę wroga.

Pod naciskiem Karola XII w 1704 roku szlachta zdetronizowała Augusta II i wybrała na króla Polski wojewodę poznańskiego **Stanisława Leszczyńskiego**. Nowy władca był całkowicie posłuszny szwedzkiemu królowi i podporządkował nasz kraj jego decyzjom. Pomimo koronacji Leszczyńskiego część szlachty wciąż uważała Augusta za prawowitego władcę. W kraju rozgorzała wojna domowa. Stronnicy obu monarchów zwalczały się wzajemnie przy pomocy obcych wojsk. Zwolennicy Leszczyńskiego byli wspierani przez Szwedów, zaś stronnicy jego konkurenta – przez Rosjan, którzy wkroczyli na Litwę. W 1706 roku przewagę zdobył Leszczyński. Wówczas Szwedzi zajęli dziedziczne królestwo Augusta – Saksonię, a król zrzekł się polskiej korony.



August II Mocny – król Polski w latach 1697–1706 i 1709–1733



Stanisław Leszczyński – król Polski w latach 1704–1709 i 1733–1736

W 1709 roku skończyło się pasmo szwedzkich sukcesów. W bitwie pod **Połtawą** na Ukrainie armia króla Karola XII została rozbita przez Rosjan. W nowych okolicznościach August II odzyskał tron i przy pomocy wojsk saskich i rosyjskich wyparł Szwedów z Polski. Leszczyński musiał uciekać z kraju. Wojna północna toczyła się jeszcze długie lata, ale już nie na terytorium Rzeczypospolitej. Zakończył ją rosyjsko-szwedzki pokój w Nystad z **1721 roku**. Był on wielkim sukcesem Piotra I, ale Augustowi nie przyniósł żadnych korzyści.



W jaki sposób przedstawiono obu władców na obrazach? Jakich ich cech zostało uwypuklonych? Ciemu to miało służyć?

Ciekawe!

W czasach saskich mawiano: *Jeden do Sasa, a drugi do Lasa*. Powiedzenie to upowszechniło się w związku z powstaniem dwóch obozów: zwolenników Augusta II (Sasa) i stronników Stanisława Leszczyńskiego (Lasa). Dziś używamy go w sytuacji, gdy ludzie prezentują na jakiś temat sprzeczne poglądy, niedające się ze sobą pogodzić.

Ciekawe!

Żaden poseł uczestniczący w obradach sejmu niemego nie został dopuszczony do głosu. Obawiano się zerwania zgromadzenia i zniweczenia długo negocjowanego układu między królem a konfederatami. Od tego pochodzi nazwa sejmu, którego uczestnicy rozeszli się po jednodziennych obradach.

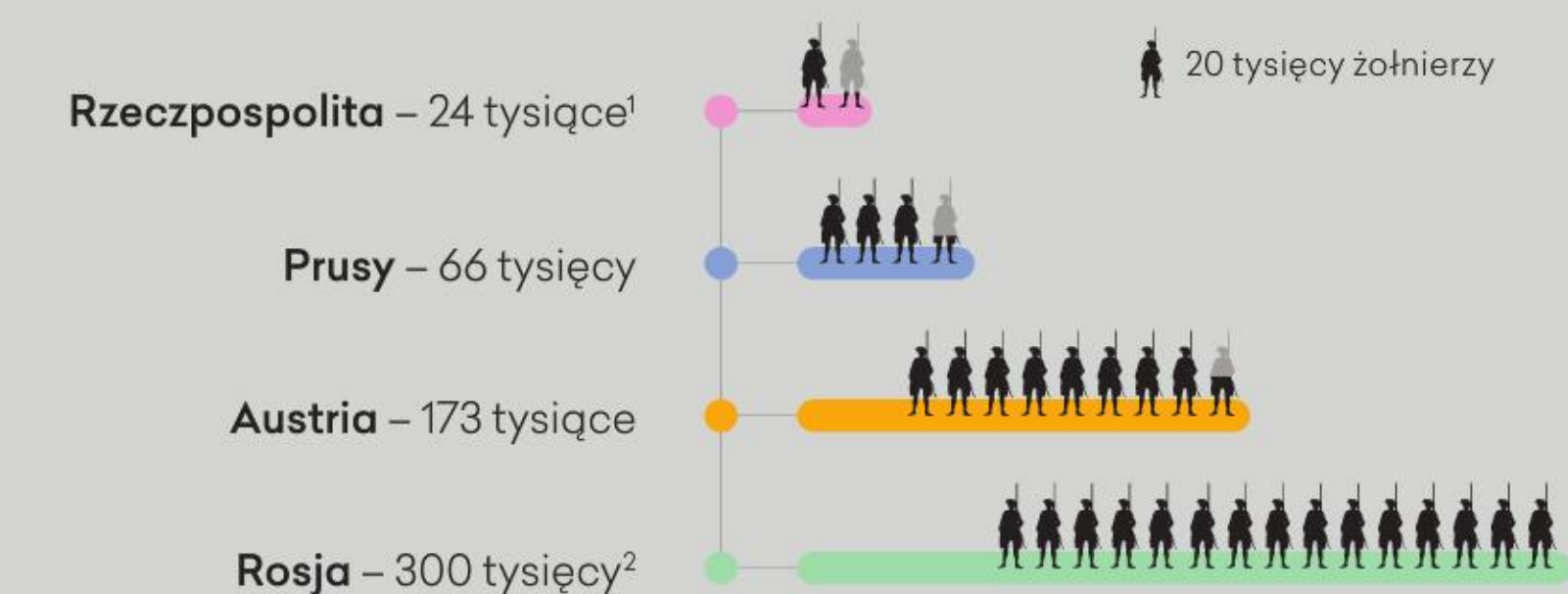
Sejm niemy

Po wyparciu Szwedów w Polsce nie nastał spokój. Z pomocą obecnych w kraju wojsk saskich August II dążył do wzmocnienia władzy królewskiej i przeprowadzenia elekcji *vivente rege*. W kraju zawrzało – przeciwko królowi zawiązała się konfederacja, która zażądała od niego rezygnacji z planów reform i usunięcia wojsk saskich z Polski. Przy udziale Rosji konfederaci osiągnęli swój cel – król musiał się ugiąć. Porozumienie między zwaśnionymi stronami zatwierdzono na tak zwanym **sejmie niemym** w **1717 roku**. Dokonano na nim również pewnych reform w dziedzinie skarbu i wojska. Ograniczono uprawnienia hetmanów i ustalono liczebność armii na 24 tysiące żołnierzy. Wprowadzono też stały żołd dla wojska. Reformy te były ważne, ale niewystarczające – armia o takiej liczebności nie mogła bowiem skutecznie bronić rozległego kraju.

¹ Liczebność armii ustalona na sejmie niemym. W praktyce Rzeczpospolita nie była w stanie wystawić armii o takiej liczbie żołnierzy.

² Razem z oddziałami nieregularnymi.

Źródło: M. Markiewicz,
Historia Polski...



Stan liczebny wojska polskiego i armii krajów sąsiednich w I połowie XVIII wieku

● Na podstawie powyższych danych oceń możliwości obronne Rzeczypospolitej i państw ościennych.

Dysydenci – różnowiercy, odstępcy od Kościoła katolickiego; w dawnej Polsce określano tak protestantów i ludność prawosławną.

Sejmowe ustawy przeciw dysydantom

Wielka wojna północna spowodowała olbrzymie straty na ziemiach polskich. Były one porównywane z potopem szwedzkim. Zniszczenie miast i wsi przez Szwedów oraz dokonywane przez nich rabunki pogłębiły niechęć do protestantów. Wyrazem tego były podjęte przez sejm uchwały, na mocy których szlachtę protestancką pozbawiono prawa uczestniczenia w sejmach i sprawowania urzędów. Te przejawy nietolerancji wobec różnowierców władcy Prus i Rosji wykorzystywali do własnych celów. Obrona praw **dysydentów** w Polsce była dla nich wygodnym pretekstem do wtrącania się w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej.

Oslabienie pozycji Polski w Europie

Podczas wielkiej wojny północnej Rzeczpospolita po raz pierwszy w historii stała się areną walk między wrogimi państwami. Nasz kraj nie był w stanie przeciwstawić się agresji, a potem długo nie mógł wyprzeć obcych wojsk ze swojego obszaru. Wprawdzie Rzeczpospolita wciąż zajmowała olbrzymie terytorium, ale w praktyce było to królestwo niemal bezbronne. Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja naszego wschodniego sąsiada. W następstwie wielkiej wojny północnej Rosja stała się mocarstwem. Car Piotr I wykorzystał swoją silną pozycję do **ingerencji** w sprawy Polski; nie tylko w kwestii praw dysydentów. Przekupieni przez Rosję posłowie paraliżowali prace sejmów, aby nie dopuścić do głębszych reform ustrojowych w Rzeczypospolitej. Podobną politykę prowadziły Austria, Prusy i Francja.

W 1733 roku umarł król August II Mocny, a uwagę mocarstw skupiła kwestia następstwa polskiego tronu. Ogłoszono wprawdzie kolejną wolną elekcję, ale poparcie szlachty dla kandydatów nie miało już większego znaczenia. O wiele bardziej liczyły się decyzje obcych mocarstw, które – w razie sprzeciwu szlachty – gotowe były siłą osadzić na polskim tronie przychylnego im władcę.

W skrócie

- Panowanie Augusta II Mocnego upłynęło pod znakiem wielkiej wojny północnej (1700–1721). Skutkami konfliktu były olbrzymie zniszczenia i osłabienie międzynarodowej pozycji Rzeczypospolitej, a także wzrost potęgi Rosji.
- W 1717 roku sejm niemy przeprowadził umiarkowane reformy – ograniczono uprawnienia hetmanów i ustalono liczebność armii.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz przebieg wielkiej wojny północnej.
- 2 Podaj wewnętrzne i zewnętrzne skutki wielkiej wojny północnej dla Polski.
- 3 Wymień reformy sejmu niemego dotyczące wojska i je oceń.
- 4 Czy ograniczanie praw dysydentów było zgodne z ideałami oświecenia, czy raczej im zaprzeczało? Uzasadnij odpowiedź.

Ingerencja – wtrącanie się w cudze sprawy.

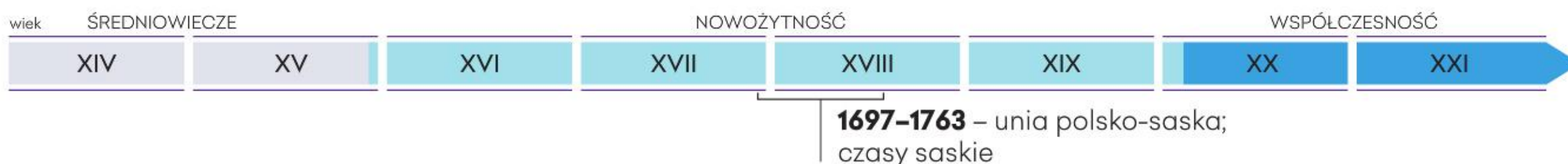


Ogród Saski w Warszawie



Z panowaniem Augusta II Mocnego i jego syna jest związany ogród Saski w Warszawie. Wraz z nieistniejącym już pałacem był on centralną częścią tzw. osi saskiej, nowoczesnego planu architektonicznego realizowanego w stolicy w XVIII wieku. Pałac Saski został zniszczony w czasie II wojny światowej. Dziś jego pozostałością jest fragment kolumnady z Grobem Nieznanego Żołnierza. Park przetrwał i obecnie jest dostępny dla spacerowiczów.

6.2 Czasy saskie



Podejmij temat

- Kim był Stanisław Leszczyński? Jaką rolę odegrał podczas wielkiej wojny północnej?



August III – król Polski
w latach 1733–1763. Czasy
jego panowania to dla
Rzeczypospolitej okres pokoju.

August III królem Polski

W 1733 roku szlachta wybrała **Stanisława Leszczyńskiego** na króla Polski. Był on teściem francuskiego monarchy Ludwika XV i cieszył się poparciem silnej, choć dalekiej Francji. Miał nowoczesne poglądy, krytykował *liberum veto*. Pragnął zreformować kraj i go wzmocnić. Z tych powodów kandydaturze Leszczyńskiego bardzo sprzeciwiały się Austria i Rosja. Mocarstwa te doprowadziły do elekcji popieranego przez siebie elektora saskiego Fryderyka Augusta II (syna Augusta II Mocnego). Objął on rządy w Polsce jako **August III**. Tymczasem Leszczyński został wypędzony z kraju przez wojska saskie i rosyjskie.

Okres panowania Augusta II i Augusta III w Polsce, czyli lata 1697–1763, to **czasy saskie**. Nieśluszenie uważa się je za okres ciemnoty i upadku polskiej kultury. Za panowania Sasów bowiem następowała powolna odbudowa kulturalna i gospodarcza kraju. Podjęto też pierwsze działania na rzecz wychowania światłych obywateli. Niestety nie zdołano przezwyciężyć wewnętrznego kryzysu państwa.

Wyboru Augusta III na króla Polski nie uznał Gdańsk. W mieście schronili się Leszczyński i jego zwolennicy. W 1734 roku Gdańsk został otoczony przez wojska saskie oraz rosyjskie. Po kilku tygodniach oblężenia skapitulował. Leszczyński w chłopskim przebraniu uciekł wtedy z Polski do Prus.



Polska Potockich i Czartoryskich

W czasach saskich największy wpływ na politykę państwa miały dwa stronnictwa magnackie – **Familia Czartoryskich** i **stronnictwo Potockich** (tzw. republikanci). Familia opowiadała się za przeprowadzeniem reform w Rzeczypospolitej, polegających między innymi na zniesieniu *liberum veto* oraz urzędu hetmańskiego. Z kolei republikanci pragnęli utrzymania złotej wolności szlacheckiej. Oba stronnictwa starały się uzyskać dominujący wpływ na sprawy państwowe. W tym celu współpracowały z obcymi mocarstwami – Rosją (Czartoryscy) oraz Francją i Prusami (Potoccy). Interesów tych państw pilnowali w Rzeczypospolitej wyznaczeni przez poszczególnych władców **ambasadorowie**.

Samowola magnatów, zacięta walka o władzę między stronnictwami oraz intrygi ambasadorów przyczyniały się do paraliżu prac polskich sejmów. Podczas trzydziestoletniego panowania Augusta III odbył się tylko jeden sejm, a trzynaście zostało zerwanych.



Czasy saskie to okres upadku obyczajowości polskiej szlachty, skłonnej do awantur i nadużywania trunków. Te negatywne cechy z całą mocą ujawniały się podczas burzliwych obrad sejmików.

Ambasador – dyplomata reprezentujący swoje państwo na terenie innego kraju.

Jędrzej Kitowicz¹ o zrywaniu sejmów w czasach Augusta III

Do zerwania sejmu nie zażywano² osób rozumem i miłością dobra publicznego obdarzonych, bo też tego nie potrzeba było. Lada poseł³ ciemny jak noc, utrzymany tym końcem⁴ na sejmiku posłem przez partycję⁵ Czartoryskich, nie szukając pozornych przyczyn, odezwał się w poselskiej izbie: „Nie ma zgody na sejm!” – i to było dosyć do odebrania wszystkim mocy sejmowania. A gdy go marszałek spytał: „Co za racja?” – odpowiedział krótko: „Jestem poseł, nie pozwalam” – i to powiedziawszy usiadł, jak niemy diabeł na wszystkie prośby i nalegania innych posłów o danie przyczyny zatamowanego sejmu nic więcej nie odpowiadając, tylko to jedno: „Jestem posłem”. A potem wymknąwszy się niezauważnie z poselskiej izby, zaniósł do kancelarii manifest⁶ o nieważność sejmu racjami w gabinecie Czartoryskich nataszowany⁷ i w ułożeniu swoim całkowitym podsunął zrywaczowi.

Źródło: J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Wrocław 1951

¹ Jędrzej Kitowicz (1728–1804) – ksiądz, historyk, autor pamiętników z czasów Augusta III i jego następcy – Stanisława Augusta Poniatowskiego.

² Nie zażywano – nie wykorzystywano.

³ Lada poseł – jakikolwiek poseł.

⁴ Utrzymany tym końcem – wyznaczony w tym celu.

⁵ Partycję – partię, stronnictwo.

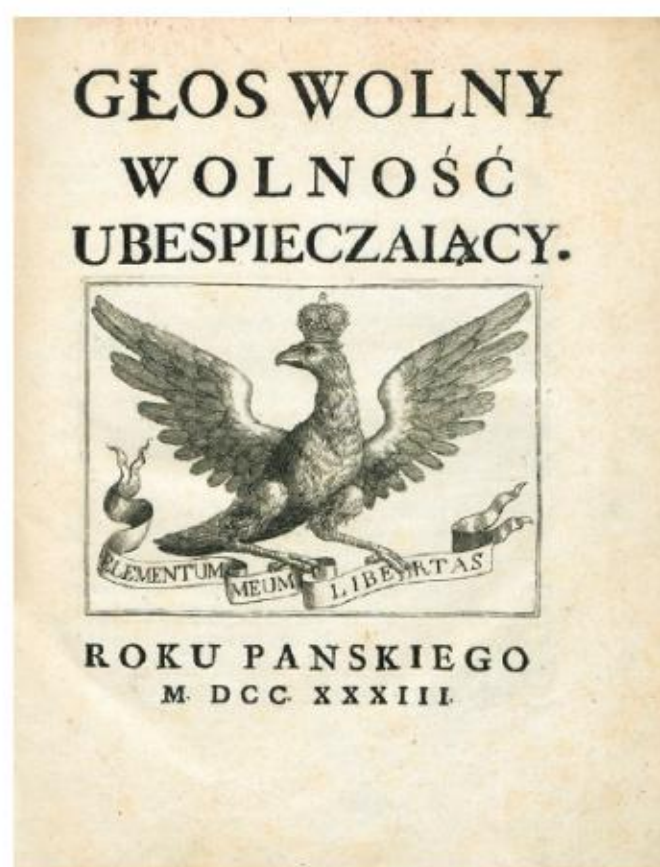
⁶ Manifest – tu: protest publiczny, skarga.

⁷ Nataszowany – naładowany.

1 Wyjaśnij, na czym polegała zasada *liberum veto* i jakie skutki niosło jej stosowanie.

2 Powiedz, jak Jędrzej Kitowicz ocenił posła, który zerwał sejm.

3 Z czyjego polecenia zerwano sejmowe obrady? Czy zachowanie posła i jego zleceniodawców możemy uznać za patriotyczne?



Okładka traktatu *Głos wolny wolność ubezpieczający*. Autorstwo tego dzieła, wydanego w 1743 roku, przypisuje się Stanisławowi Leszczyńskiemu.

Projekty reform

W czasach Augusta III publicyści w większym stopniu niż do tej pory zajmowali się kwestią naprawy ustroju Rzeczypospolitej. Niemale znaczenie miało tu upowszechnienie ideałów oświecenia. Na czoło wysunęły się dwa głosy – **Stanisława Leszczyńskiego** (który po opuszczeniu kraju władał w Lotaryngii i księstwie Bar) oraz pisarza **Stanisława Konarskiego**, członka zakonu pijarów. Nazywa się tak zgromadzenie zakonne założone w XVII wieku. Głównym celem zakonu było prowadzenie szkół elementarnych dla młodzieży, przede wszystkim ubogiej.

Leszczyński opowiadał się za osłabieniem pozycji króla w państwie i wzmocnieniem władzy sejmu, który miał być zawsze gotowy – to znaczy obradować stale, a nie, jak dotąd, tylko przez określony czas. Występował przeciw obowiązującej na sejmach zasadzie jednomyślności i pragnął ograniczenia *liberum veto*. Leszczyński podkreślał też konieczność przeprowadzenia w Polsce reform społecznych i gospodarczych. Dostrzegał, że chłopci pańszczyźniani pracują na pańskim polu niechętnie i mało wydajnie, co daje niskie plony. Dlatego głosił potrzebę nadania chłopom wolności osobistej i zamiany pańszczyzny na czynsz. Po zapłaceniu panu wszystkich należności chłopci mieliby zachować dla siebie pozostałą część wypracowanego dochodu.

Spółeczeństwo Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku

Zobacz, jak reprezentantów poszczególnych stanów przedstawił Jan Piotr Norblin.



Szlachcic



Obywatel miasta – kołodziej



Żebracy

W podobnym tonie wypowiadał się Stanisław Konarski, autor dzieła *O skutecznym rad sposobie*. Był on zwolennikiem monarchii konstytucyjnej, czyli takiej, w której uprawnienia króla określa i ogranicza konstytucja. Konarski uważał, że sejm powinien podejmować uchwały większością głosów, bo tylko w ten sposób może skutecznie spełniać swoją funkcję.

Konarski rozumiał, że reforma kraju jest niemożliwa bez edukacji i wychowania nowych pokoleń Polaków w duchu patriotyzmu. Dlatego zreformował szkoły zakonne pijarów, a w 1740 roku założył w Warszawie **Collegium** [czyt. kolegium] **Nobilium**. Szkoła ta była przeznaczona dla synów zamożnej szlachty. Edukacja trwała w niej osiem lat i obejmowała między innymi języki nowożytne, prawo, ekonomię, historię oraz geografę. W uczniach kształtowano postawy patriotyczne. Program nauczania w Collegium Nobilium był nowoczesny i nie odbiegał od najlepszych tego typu programów w Europie. Nowością było też korzystanie przez uczniów z pomocy naukowych – map, globusów i ilustracji.

Projekty reform wysuwane przez Leszczyńskiego i Konarskiego nie zostały zrealizowane w czasach saskich, ale miały olbrzymie znaczenie. Uświadomiły bowiem części szlachty, przekonanej o doskonałości ustroju Rzeczypospolitej, potrzebę naprawy państwa.



Stanisław Konarski za swoje zasługi otrzymał od króla Stanisława Augusta medal z dewizą *Sapere auso*, co oznacza: Temu, który odważył się być mądrym.



Jak zostali ukazani przedstawiciele poszczególnych grup? Czy rysownik sportretował ich podczas odpoczynku, czy codziennych zajęć?



Żyd

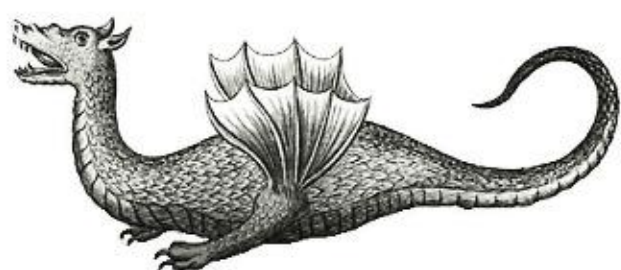


Chłop



Chłopka

Ciekawe!



W czasach saskich nastąpił rozwój czytelnictwa. Oprócz książek popularnością cieszyły się kalendarze i prymitywne encyklopedie, np. *Nowe Ateny*. Dzieło obrazuje stan wiedzy ówczesnych Polaków. Autor, ksiądz Benedykt Chmielowski, omawia w nim między innymi zagadnienia dotyczące czarów, opisuje osobliwe zwierzęta (np. smoki) oraz przedstawia zalety *liberum veto*.



Saska porcelana w polskich zbiorach



Saksonia, ojczyzna Wettinów, słynęła z produkcji porcelany wytwarzanej w Miśni, w manufakturze istniejącej do dzisiaj. Kolekcje porcelanowych dzieł sztuki znajdują się w zbiorach niektórych polskich muzeów – m.in. w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Muzeum Sztuk Użytkowych w Poznaniu czy Muzeum Narodowym w Kielcach. Na zdjęciu: figurka polskiej szlachty z XVIII wieku.

Odbudowa gospodarcza i kulturalna

Długie lata pokoju za panowania Augusta III sprzyjały powolnej odbudowie gospodarczej i kulturalnej Rzeczypospolitej. Niemałe zasługi na tym polu położyli Wettinowie oraz sprowadzani przez nich sascy specjaliści, którzy unowocześnili między innymi kopalnię soli w Wieliczce. W Polsce Sasów odradzał się handel oraz eksport zboża i drewna na zachód Europy. W kraju powstawały manufaktury produkujące towary luksusowe, np. porcelanę. Nastąpiło ożywienie w górnictwie i hutnictwie, rozwijało się osadnictwo. Polska wciąż była jednak krajem rolniczym z zacofaną gospodarką. Dobrobyt czasów saskich wyraża powiedzenie: *Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa*. Dotyczyło ono jednak wyłącznie szlachty.

Do osiągnięć kulturalnych epoki saskiej należało otwarcie w stolicy w 1747 roku pierwszej publicznej **biblioteki braci Załuskich**. Rozwój budownictwa w czasach saskich, a także utworzenie Collegium Nobilium i biblioteki sprawiło, że Warszawa stała się najważniejszym ośrodkiem kulturalnym i intelektualnym w Polsce.

W skrócie

- Po śmierci Augusta II Mocnego władzę w Polsce objął jego syn, August III. Okres panowania obu Wettinów to czasy saskie.
- Do najwybitniejszych reformatorów czasów saskich należeli Stanisław Leszczyński i Stanisław Konarski – zwolennicy ograniczenia *liberum veto*. Konarski miał duże zasługi w dziedzinie oświaty – w 1740 roku założył szkołę Collegium Nobilium.

Czy już umiesz?

- 1 W dawnej Polsce popularne było powiedzenie: *Nierządem Polska stoi*. Wyjaśnij jego znaczenie.
- 2 Napisz odezwę skierowaną do szlachty. Zawrzyj w niej najważniejsze postulaty Stanisława Leszczyńskiego i Stanisława Konarskiego.
- 3 Omów przejawy ożywienia kulturalnego i gospodarczego w Polsce czasów saskich.
- 4 Jak oceniasz całość dorobku Stanisława Leszczyńskiego? Czy na podstawie wiadomości zdobytych na lekcji zweryfikujesz swoją opinię na temat tej postaci wyrażoną na początku lekcji?

6.3 Ostatnia wolna elekcja



Podejmij temat

- Przeczytaj wiadomość, którą caryca Katarzyna II Wielka przesłała w 1763 roku do ambasadora Rosji w Polsce. Na podstawie tekstu wymień główne cele polityki rosyjskiej wobec naszego kraju.

Jest interesem głównym, pierwszym i najważniejszym dla wszystkich ościennych mocarstw, aby elekcja w Polsce nie została zastąpiona dziedziczością tronu, albowiem byłby to pierwszy krok do jak najrychlejszego zaprowadzenia innych reform szkodliwych dla naszych interesów. [...]

Musimy zwrócić całą naszą uwagę na to, by obecna forma rządu polskiego pozostała nienaruszona, by nic nie odmieniono w prawie o jednomyślności na sejmach i aby siła zbrojna nie była nigdy powiększona [...].

Źródło: M. Markiewicz, *Historia Polski...*

Elekcja 1764 roku

Ostatnia wolna elekcja w dziejach Rzeczypospolitej odbyła się w 1764 roku na Woli. W asyście znajdujących się pod Warszawą wojsk rosyjskich na króla wybrano stolnika litewskiego **Stanisława Poniatowskiego**, dawnego adoratora Katarzyny II. Wyniesienie na tron zawdzięczał wyłącznie cesarzowej Rosji. Z tego powodu Katarzyna liczyła na to, że nowy król będzie wobec niej lojalny i posłuszny oraz pomoże w zrealizowaniu jej celów wobec Polski.

Stanisław August, bo takie imię przyjął król elekt, nie chciał być jedynie narzędziem w rękach carycy. Jako przeciwnik sarmatyzmu rozumiał potrzebę zreformowania kraju i z pomocą Familii przystąpił do pierwszych działań naprawczych. Król utworzył rząd, który porządkował sprawy finansowe i zaczął pracować na rzecz zwiększenia wpływów do skarbcza. Utworzył też mennicę i wspierał rozwój manufaktur. W 1765 roku staraniem Stanisława Augusta założono w Warszawie pierwszą szkołę państwową – **Szkołę Rycerską** (nazywaną też Korpusem Kadetów).



Stanisław August Poniatowski – obraz Marcella Bacciarellego [czyt. marczella baczczarellego]

Szkoła Rycerska

Szkoła Rycerska kształciła przyszłych oficerów i urzędników, wychowując ich w duchu patriotyzmu i ideałów oświecenia. Uczęszczali do niej chłopcy pochodzący ze średniej szlachty. Wychowankami Szkoły Rycerskiej byli między innymi Tadeusz Kościuszko oraz polityk i pisarz Julian Ursyn Niemcewicz.



Siedziba Szkoły Rycerskiej przy ulicy Krakowskie Przedmieście w Warszawie – akwarela Zygmunta Vogla, polskiego malarza i rysownika, żyjącego na przełomie wieków XVIII i XIX.



Kadeci uczyli się w Szkole Rycerskiej pisania i czytania w języku ojczystym oraz języków nowożytnych (m.in. niemieckiego i francuskiego). Szkolili się też z przedmiotów ścisłych, inżynierii wojskowej i prawa.

● Jakimi cechami miał się odznaczać wychowanek Szkoły Rycerskiej?

Interwencja – tu: wtrącanie się jednego państwa w sprawy drugiego kraju, często połączone z użyciem siły.

Ciekawe!

Aby uzyskać zgodę sejmu na zatwierdzenie praw kardynalnych, Rosjanie uwięzili i wywieźli w głąb swego kraju grupę senatorów, którzy najmocniej protestowali przeciwko równouprawnieniu dysydentów i ingerencji Katarzyny II w polskie sprawy. Ten akt przemocy wywołał powszechne oburzenie wśród szlachty.

Konfederacje szlacheckie i prawa kardynalne

Król pragnął pójść dalej i znieść zasadę *liberum veto*. Przeszkodziła mu w tym jednak opozycja magnacka oraz **interwencja** Katarzyny II. Carya wprowadziła do Polski nowe wojska rosyjskie. Uczyniła to w imię obrony praw dysydentów. Za namową Rosji szlachta prawosławna i protestancka zawiązały dwie konfederacje. Podobnie uczyniła szlachta katolicka – pod nadzorem Rosjan zawiązała własną konfederację w Radomiu, domagając się detronizacji króla. Wystąpienia te Rosja wykorzystywała do szantażowania Poniatowskiego i Familii, na których chciała wymusić rezygnację z planów przeprowadzenia reform. Cele te udało się carycy zrealizować.

W 1768 roku kontrolowany przez Rosjan sejm przyznał prawa polityczne dysydentom i zatwierdził **prawa kardynalne**. Zawierały one podstawowe zasady ustroju Rzeczypospolitej, m.in. wolną elekcję, *liberum veto* oraz prawo szlachty do rokoszu. Prawa kardynalne zostały zagwarantowane przez Katarzynę II. Oznaczało to, że każda próba ich naruszenia groziła rosyjską interwencją w Polsce.

Konfederacja barska

Przyznanie praw dysydentom oraz wmieszanie się Rosji w wewnętrzne sprawy Polski wzbudziło duży sprzeciw katolickiej części szlachty. W **1768 roku** zawiązała ona nową konfederację w miasteczku **Bar** na Podolu. Konfederacja postawiła sobie za cel obronę wiary katolickiej i uniezależnienie Rzeczypospolitej od Rosji. Postulowała też detronizację króla, którego reformy uważano za zagrożenie dla złotej wolności szlacheckiej. Konfederaci organizowali lokalne oddziały wojskowe w różnych częściach kraju. Były one szybko rozbijane przez siły rosyjskie i armię polską wierną królowi. Działania wojenne trwały cztery lata i toczyły się głównie na obszarze Ukrainy oraz w Małopolsce, Wielkopolsce i na Białorusi. Pomimo lokalnych sukcesów konfederaci ponieśli klęskę. W **1772 roku** upadła Częstochowa – ostatni punkt ich oporu.



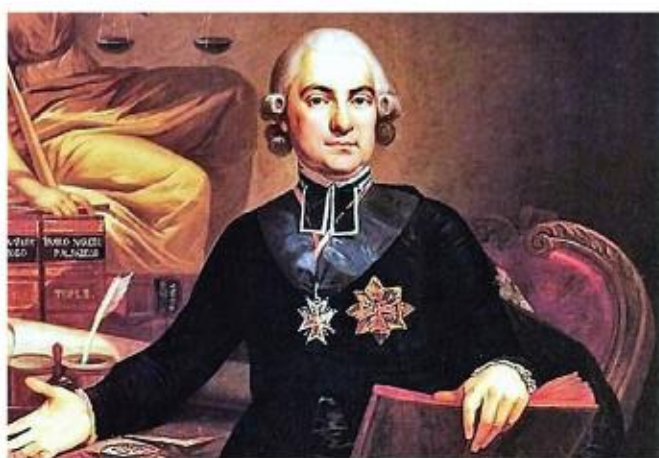
Ryngraf z czasów konfederacji barskiej. Na niewielkiej blasze w kształcie tarczy zamieszczono wizerunek Matki Boskiej. Symbolizuje on jeden z ideałów, o które walczyli konfederaci barscy.

Pierwszy rozbiór Polski

Zawiązanie konfederacji barskiej uświadomiło Katarzynie II, że całkowite podporządkowanie sobie Rzeczypospolitej będzie trudniejsze, niż się spodziewała. Z tego powodu przystała na propozycję zaboru polskich ziem wysuwaną przez Prusy i Austrię. W **1772 roku** mocarstwa dokonały **I rozbioru Polski**. W jego wyniku Prusy zajęły Pomorze Gdańskie (bez Gdańska i Torunia) oraz Warmię. Austria zagarnęła część Małopolski oraz ziemie po rzekę Zbrucz. Z kolei Rosja przyłączyła tereny leżące nad Dźwiną i Dnieprem (zob. mapa na s. 178, 179). W rezultacie Rzeczpospolita utraciła prawie jedną trzecią terytorium i około 40 procent ludności. Poza granicami kraju znalazły się ważne miasta (m.in. Lwów i Zamość) oraz kopalnie soli w Wieliczce i Bochni. Dotkliwy był zwłaszcza zabór Pomorza Gdańskiego przez Prusy, który oznaczał dla Polski utratę kontroli nad szlakiem wiślanym.



W 1773 roku sejm Rzeczypospolitej na żądanie Rosji, Austrii i Prus – a także pod groźbą rozszerzenia zaborów – zatwierdził I rozbiór Polski. Stało się tak pomimo protestów części posłów. Jednym z nich był poseł nowogródzki Tadeusz Rejtan, który odważnie sprzeciwił się hańbiącemu zatwierdzeniu rozbioru. Jego protest uwiecznił Jan Matejko na obrazie *Rejtan. Upadek Polski*.



W pracach KEN uczestniczył ksiądz i filozof Hugo Kołłątaj. Głosił on potrzebę przeprowadzenia reform ustrojowych. Jednym z jego najważniejszych dokonań było zreformowanie Akademii Krakowskiej, która dzięki niemu porzuciła średnio-wieczne metody nauczania i została przekształcona w nowoczesny uniwersytet.

Ciekawe!

Dzień Edukacji Narodowej, popularnie nazywany Dniem Nauczyciela, obchodzimy 14 października – w rocznicę utworzenia KEN.

Rada Nieustająca i Komisja Edukacji Narodowej

Sejm, który zatwierdził rozbiór Polski (z tego powodu nazywany rozbiorowym), dokonał kilku reform w kraju. Jedną z nich było powołanie stałego rządu – **Rady Nieustającej**. Zyskała ona duże uprawnienia w dziedzinie władzy wykonawczej. W zamyśle opozycji i Rosjan Rada miała kontrolować poczynania króla i uniemożliwiać próby reform. Taką rolę faktycznie odgrywała, choć jej działalność miała też pozytywne skutki – Rada położyła duże zasługi na rzecz skarbu, gospodarki, sądownictwa i wojskowości.

Innym ważnym dokonaniem sejmu rozbiorowego było utworzenie **Komisji Edukacji Narodowej** (w skrócie: **KEN**). To pierwsze polskie ministerstwo oświaty powstało w **1773 roku**, gdy rozwiązano zakon jezuitów. Zakonnicy ci prowadzili większość szkół w kraju. Dlatego należało powołać instytucję, która w imieniu państwa będzie sprawować nadzór nad systemem oświaty. Komisja zreformowała szkoły w duchu ideałów oświeceniowych. Zaleciła, aby zajęcia prowadzono w języku polskim, a nie, jak dotąd, po łacinie. Staraniem KEN położono nacisk na naukę historii, prawa, języków nowożytnych oraz przedmiotów ścisłych i przyrodniczych. Jednocześnie zmniejszono liczbę lekcji łaciny i religii. Nadrzędnym celem szkół stało się wychowanie obywatelskie, czemu służyło obchodzenie przez uczniów rocznic ważnych wydarzeń z historii Polski.

Zalecenia ustawy KEN dla nauczycieli

Poleca się w szkole grę w piłkę, biegi, palcaty¹, jazdę konną, ćwiczenia wojskowe oraz musztrę² bez broni i zdobywanie trudniejszych miejsc, w ogóle każdy [...] obrońcą Ojczyzny swojej być powinien, nie oglądając się na płacę, lecz idąc torem sprawiedliwości i honoru [...]. Tak nierozdzielny idąc związkiem edukacja moralna z edukacją fizyczną będą zdolne dać społeczności cnotliwego człowieka, Ojczyźnie dobrego obywatela [...].

Źródło: Zalecenia ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

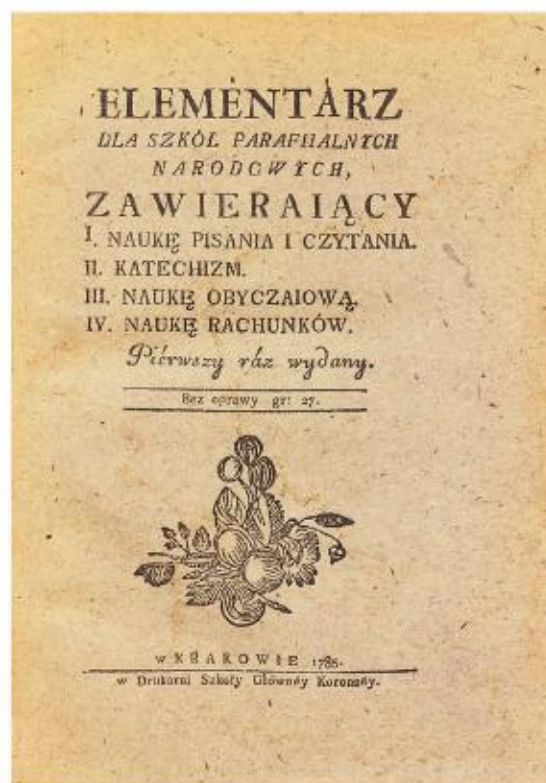
- 1 Wymień cele, które KEN stawiała przed szkołami.
- 2 Wytłumacz, w jaki sposób szkoły podlegające KEN miały realizować hasło oświecenia: *W zdrowym ciele zdrowy duch*.

Powstanie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych

Do realizacji programu określonego przez KEN potrzebne były nowoczesne podręczniki szkolne. W celu ich przygotowania Komisja utworzyła w 1775 roku **Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych**. Na czele tej instytucji stanęli Ignacy Potocki i Grzegorz Piramowicz. Z inicjatywy towarzystwa powstało około 30 podręczników do różnych przedmiotów. Jednym z nich była *Gramatyka dla szkół narodowych* Onufrego Kopczyńskiego – pierwszy podręcznik gramatyki języka polskiego.



Ignacy Potocki – przewodniczący Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych



Okładka podręcznika, który został przygotowany przez Towarzystwo



Pałac Kazimierzowski w Warszawie



W pałacu Kazimierzowskim, czyli dawnym gmachu Szkoły Rycerskiej, mieści się obecnie siedziba władz Uniwersytetu Warszawskiego oraz muzeum historii tej uczelni.

W skrócie

- W 1764 roku królem Polski został Stanisław August Poniatowski, popierany przez Rosję i Familię.
- W pierwszych latach panowania Stanisława Augusta zainicjowano wiele reform, m.in. utworzono Szkołę Rycerską oraz powołano Komisję Edukacji Narodowej.
- ✕ ● W latach 1768–1772 w obronie wiary katolickiej i wolności zawiązała się konfederacja barska skierowana przeciwko królowi i Rosji. Zakończyła się ona klęską konfederatów.
- Konsekwencją konfederacji barskiej był I rozbiór Polski, którego dokonali w 1772 roku mocarstwa ościennie – Rosja, Austria i Prusy.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz, w jakich okolicznościach władzę w Polsce objął Stanisław August Poniatowski.
- 2 Wyjaśnij, czym były prawa kardynalne i z czyjej inicjatywy zostały ustanowione.
- 3 Przedstaw cele konfederacji barskiej. Porównaj je z celami konfederatów radomskich. ✕
- 4 Wskaż na mapie (s. 178, 179) zmiany terytorialne po I rozbiórze Rzeczypospolitej.
- 5 Podaj przykłady naprawy państwa w początkach panowania Stanisława Augusta.
- 6 Przedstaw i oceń działalność Komisji Edukacji Narodowej i Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.



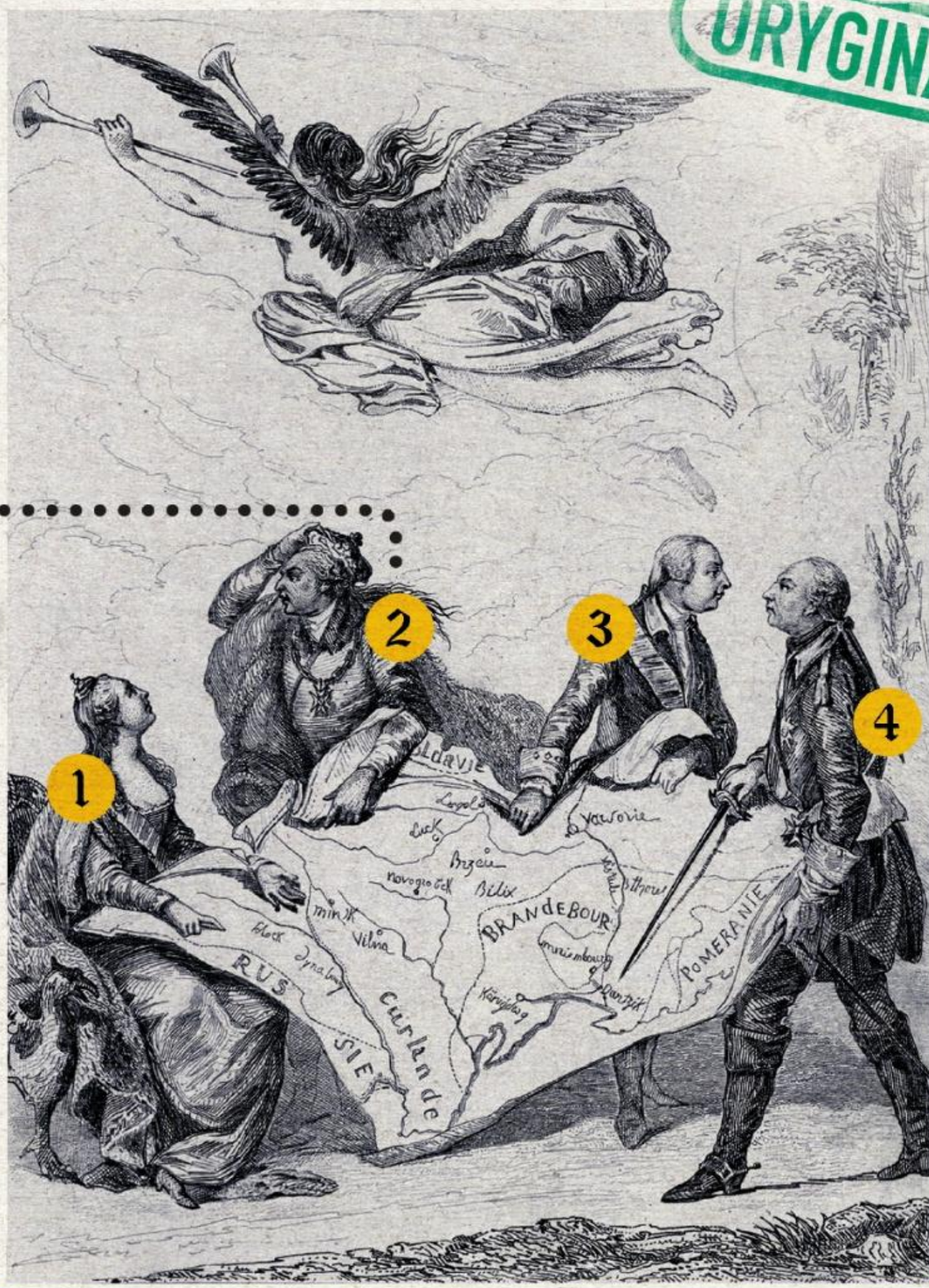
Fake news w służbie dyplomacji

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej i przymierze państw zaborczych wywołały zaniepokojenie na dworach XVIII-wiecznej Europy. Rosja, Austria i Prusy musiały się liczyć z negatywną reakcją innych mocarstw. Aby poprawić swój wizerunek, starały się przedstawić rozbiór Polski w pozytywnym świetle – nie jako wynik przemocy (tak jak ukazywała to polska dyplomacja), lecz jako skutek porozumienia zawartego z udziałem króla Stanisława Augusta. W tym celu posłużono się sztuką. Na zlecenie zaborców niemiecki artysta Jan Nilson dokonał przeróbki znanego rysunku francuskiego malarza Jeana Michela Moreau [czyt. **żana miszela moro**] *Kończak królewski*. Przeróbka ta – powielana na obszarze niemal całej Europy i bardzo podobna do oryginału – zawiera pewne przekłamania, które mogą służyć za przykład XVIII-wiecznego *fake newsa* [czyt. fejk niusa].



Na swoim szkicu Jean Michel Moreau przedstawił władców państw zaborczych wskazujących na mapie własne nabytki po I rozbiórze Polski. Szczególnie wrogą pozę przyjął Fryderyk II Wielki, który pokazuje mieczem Pomorze. Wśród monarchów znajduje się król Stanisław August, ale nie bierze udziału w rozmowach. Władca odwraca głowę i w geście rozpaczki podtrzymuje zsuwającą się z głowy koronę. Nad postaciami widać Famę – rzymską boginię wieści i szybko rozchodzącej się plotki. Dzieło Moreau miało ilustrować tragedię Rzeczypospolitej i ukazywać jej prawdziwych sprawców – władców Rosji, Prus i Austrii. Powielane w setkach egzemplarzy techniką miedziorytu stało się bardzo popularne w Europie, m.in. w Niemczech i Anglii.

ORYGINAŁ



1

Caryca Rosji Katarzyna II

2

Król Polski Stanisław August

3

Cesarz Austrii Józef II

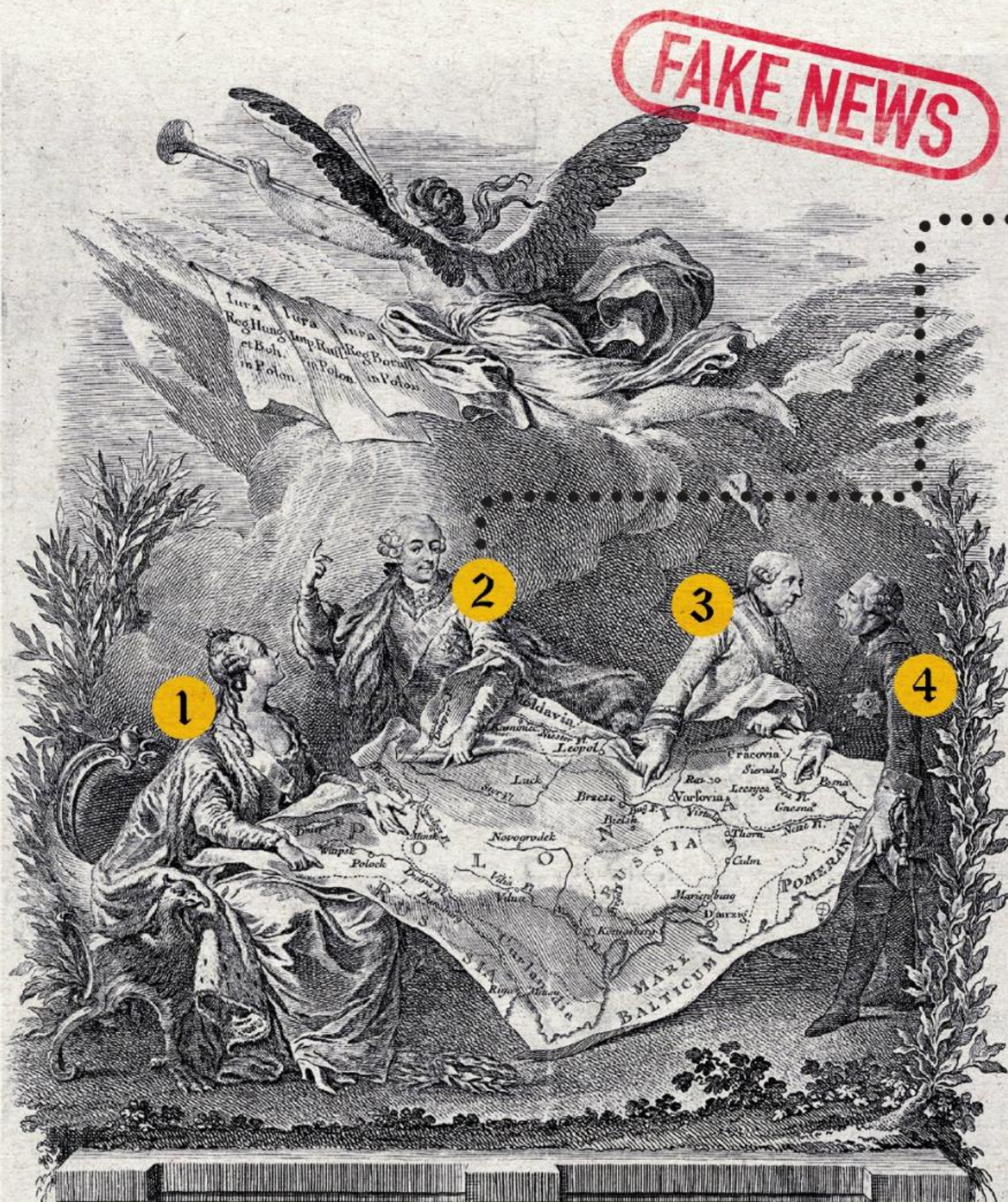
4

Król Prus Fryderyk II Wielki

CZYM JEST FAKE NEWS ?

Fake news to nieprawdziwa wiadomość podana, aby celowo wprowadzić opinię publiczną w błąd. Zjawisko rozpowszechniania fałszywych informacji szczególnie przybrało na sile we współczesnym świecie, zwłaszcza wskutek rozwoju internetu i telewizji.

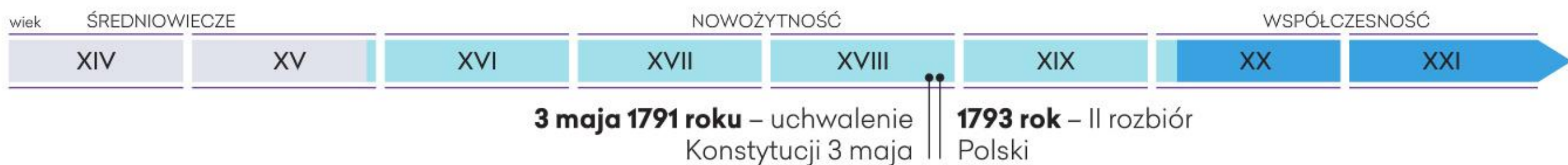
FAKE NEWS



Na szkicu Jana Nilsona możemy zobaczyć, jak król Stanisław August przyjaźnie rozmawia z władcami mocarstw zaborczych. Prawą ręką wskazuje na dokumenty, które zawierają rzekome uzasadnienie I rozbioru Polski. Poza Fryderyka II znacznie różni się od tej z dzieła Moreau. Scena została ozdobiona gałązkami oliwnymi symbolizującymi pokój i zgodę. Dzieło Nilsona usprawiedliwiała działania władców krajów ościennych, którzy w porozumieniu z polskim królem wprowadzili nowy porządek w tej części Europy. Było to niezgodne z prawdą – rozbiór stanowił akt przemocy, a Stanisław August mu się sprzeciwiał. Król podejmował na przykład działania dyplomatyczne w Europie na rzecz potępienia działań zaborców.

1. W jaki sposób Jan Nilson wypaczył przesłanie, które niosło dzieło Moreau? Odpowiedz, nawiązując do prac obu artystów.
2. Powiedz, do jakich wniosków mogli dojść ludzie oglądający wyłącznie dzieło Nilsona. Czy te wnioski są prawdziwe?
3. Jak ustrzec się przed pułapką, jaką jest *fake news*?

6.4 Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja



Podejmij temat

- Wskaż na mapie w atlasie historycznym zaborców Rzeczypospolitej.

Sejm Wielki

W 1788 roku międzynarodowa sytuacja Rzeczypospolitej uległa poprawie. Rosja toczyła wojnę z Turcją i Szwecją, a stosunki między dwoma zaborcami Polski – Rosją i Prusami – znacznie się pogorszyły. Stanisław August wykorzystał te okoliczności i w tym czasie zwołał sejm do Warszawy. Za zgodą Katarzyny II zawiązano na nim konfederację. Na skonfederowanym sejmie nie obowiązywała zasada *liberum veto*, a posłowie podejmowali ustawy większością głosów. Nie można go było zatem zerwać. Carya zaaprobowwała takie rozwiązanie, ponieważ miała w tym swój cel. Zależało jej na tym, by posłowie wyrazili zgodę na przystąpienie Polski do wojny z Turcją po stronie Rosji. Rozmowy nie potoczyły się jednak po myśli Katarzyny. Zwolennicy reform wykorzystali fakt, że sejm obradował pod wężem konfederacji, i przeprowadzili na nim zmiany o doniosłym znaczeniu dla Rzeczypospolitej. Z tego względu zgromadzenie zwołane w 1788 roku nazywa się **Sejmem Wielkim**. Jego obrady trwały cztery lata – do 1792 roku – stąd inna nazwa: **Sejm Czteroletni**.

Na początku obrad Sejmu Wielkiego ukształtowały się trzy stronnictwa.



Stronictwo hetmańskie

Gromadziło tych polityków, którzy opowiadali się za utrzymaniem dotychczasowego ustroju Rzeczypospolitej i reprezentowało interesy magnatów. Jego przywódcami byli dwaj hetmani **Franciszek Ksawery Branicki** i **Seweryn Rzewuski** oraz wojewoda ruski **Stanisław Szczęśny Potocki**.



Stronictwo dworskie

Skupiało się wokół króla **Stanisława Augusta**. Jego członkowie dążyli do przeprowadzenia umiarkowanych reform ustrojowych przy pomocy Rosji. Gdy okazało się, że Katarzyna II jest przeciwna jakimkolwiek zmianom, król i jego zwolennicy porozumieili się ze stronnictwem patriotycznym.



Stronictwo patriotyczne

Głosiło potrzebę przeprowadzenia głębokich reform, w tym zniesienia *liberum veto* i ustanowienia dziedzicznej monarchii. Patrioci domagali się uniezależnienia Polski od Rosji oraz zawarcia sojuszu z Prusami. Przywódcami tego stronnictwa byli **Ignacy** i **Stanisław Kostka Potoccy**.

Najważniejsze reformy Sejmu Czteroletniego

Sejm Wielki, głosami posłów stronnictwa patriotycznego, zlikwidował zależność Rzeczypospolitej od Rosji. Wbrew protestom ambasadora rosyjskiego zniósł też Radę Nieustającą i zawarł sojusz z Prusami, które dążyły do osłabienia rosyjskich wpływów w Polsce. Najważniejsze decyzje Sejmu Wielkiego dotyczyły jednak naprawy Rzeczypospolitej. Przeprowadzono je w wielu dziedzinach życia.

Skarb i wojsko

Skarb Rzeczypospolitej świecił pustkami – jej dochody były siedmiokrotnie niższe niż na przykład dochody Prus. Polska miała jedną z najsłabszych armii w Europie. W latach 70. XVIII wieku pod bronią było zaledwie 19 tysięcy żołnierzy.

Głosowanie na sejmikach

Podczas obrad sejmów walnych posłowie musieli głosować zgodnie z instrukcjami przygotowanymi przez szlachtę na sejmikach. Wpływ na treść tych instrukcji miała również gołota, która często realizowała interesy magnatów.

Kwestia mieszczańska

Mieszczanie w Rzeczypospolitej nie mogli nabywać ziemi ani sprawować urzędów. Nie dysponowali nietykalnością osobistą i nie mieli własnej reprezentacji w sejmie. Ograniczone prawa mieszczaństwa hamowały rozwój miast.

Co zmienił Sejm Wielki?

Zwiększył wpływy do skarbcza

Sejm nałożył podatki na szlachtę (10 procent dochodu z dóbr ziemskich) i duchowieństwo (20 procent dochodu). Środki te zwiększyły wpływy do budżetu i umożliwiły sfinansowanie armii o liczebności 65 tysięcy żołnierzy, choć pierwotnie planowano utworzenie armii stutysięcznej.

Wprowadził prawo o sejmikach

Sejm zniósł moc obowiązywania instrukcji poselskich podczas obrad sejmów walnych. Szlachtę gołątę pozbawiono na sejmikach prawa głosu. W ten sposób ograniczono wpływy magnatów na politykę państwa.

Uchwalił prawo o miastach

Na mocy nowego prawa mieszczaństwo królewskich uzyskało przywileje podobne do szlacheckich – nietykalność osobistą i prawo do nabywania ziemi. Ponadto ich przedstawiciele uzyskali głos doradczy w sejmie (w sprawach gospodarczych i dotyczących miast).

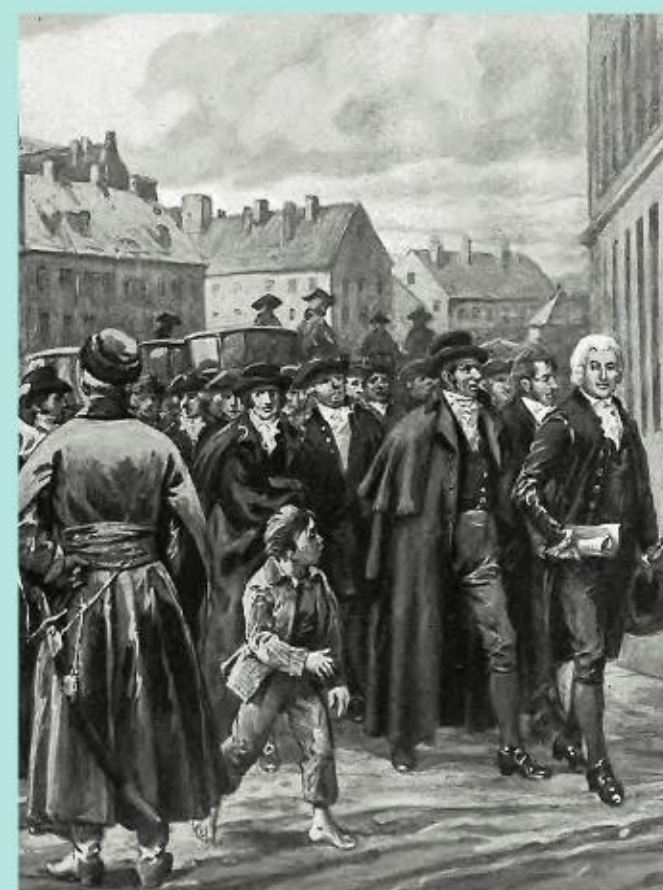
- Wyjaśnij, w jakim celu Sejm Wielki przeprowadził wymienione reformy. Jak je oceniasz?

Więcej na temat

Czarna procesja

Na początku grudnia 1789 roku z inicjatywy Hugona Kołłątaja i prezydenta Warszawy Jana Dekerta odbyła się w Warszawie manifestacja mieszczańska, nazwana **czarną procesją**. Uczestniczyli w niej przedstawiciele 141 miast królewskich, wszyscy ubrani na czarno. Wręczyli królowi i posłom petycję, w której domagali się zrównania praw mieszczaństwa z prawami szlacheckimi. Dotyczyło to między innymi możliwości nabywania ziemi i sprawowania urzędów. Mieszczanie chcieli mieć również swoją reprezentację w sejmie. Wydarzenie to odbiło się w kraju szerokim echem i wywarło wpływ na ustawy przyjęte przez Sejm Wielki.

- Wyjaśnij, czego domagali się uczestnicy czarnej procesji.



Czarna procesja na ulicach Warszawy

Uchwalenie Konstytucji 3 maja

Największym dokonaniem Sejmu Wielkiego było przyjęcie konstytucji. Uchwalono ją **3 maja 1791 roku**. Doniosłą rolę w przygotowaniu ustawy odegrali król i przywódcy stronnictwa patriotycznego. Najważniejsze, z punktu widzenia ówczesnej sytuacji Polski, było zrealizowanie przez twórców konstytucji programu naprawy państwa. Ustawa znosiła wolną elekcję i *liberum veto*. Zakazywała konfederacji oraz wprowadzała **dziedziczny tron królewski**, który po śmierci Stanisława Augusta mieli objąć przedstawiciele dynastii Wettinów. Te zmiany w istotny sposób wzmacniały władzę królewską. Częścią konstytucji stały się inne ważne ustawy Sejmu Czteroletniego – prawo o sejmikach i prawo o miastach.



Uchwalenie Konstytucji 3 maja, będącej drugą na świecie ustawą tego typu, miało olbrzymie znaczenie. Dowodziło, że Polacy wkroczyli na drogę przemian i chcą ocalić ojczyznę przed upadkiem. Powyżej: obraz Jana Matejki ukazujący pochód twórców Konstytucji 3 maja. Jego uczestnicy niosą na rękach Stanisława Małachowskiego – marszałka Sejmu Wielkiego i współtwórcę konstytucji. Towarzyszą im mieszkańcy, którzy wiwatują na cześć ustawy rządowej.

Zgodnie z zasadami nowoczesnego państwa konstytucja ustanowiła trójpodział władzy. Król miał sprawować władzę **wykonawczą** razem ze Strażą Praw. Był to rząd, w którego skład wchodził ministrowie odpowiedzialni za najważniejsze dziedziny życia państwowego (policję, sprawy wewnętrzne, sprawy zagraniczne, wojsko i skarb). Władza **ustawodawcza** należała do sejmu. Zasiadali w nim niemal wyłącznie przedstawiciele szlachty. Sejm sprawował kontrolę nad Strażą Praw, decydował o wydatkach państwa i ustanawiał podatki. Na mocy ustawy powołano niezależne **sądy**.

Oprócz zasady trójpodziału władzy Konstytucja 3 maja realizowała również oświeceniową zasadę umowy społecznej – źródłem władzy ogłosiła cały naród. Pomimo tej ważnej deklaracji i przyznania pewnych praw mieszczaństwu konstytucja utrzymała podziały stanowe i znaczne uprzywilejowanie szlachty. Nie zniósła też poddaństwa osobistego chłopów. Pojawił się tylko ogólny zapis o wzięciu ludności wiejskiej pod opiekę państwa. Sytuacja chłopstwa nie uległa więc poprawie.

Konfederacja targowicka

Uchwalenie Konstytucji 3 maja wzbudziło sprzeciw członków stronnictwa hetmańskiego i szlachty niechętniej reformom. W 1792 roku Franciszek Ksawery Branicki, Stanisław Szczęśny Potocki oraz Seweryn Rzewuski podpisali w Petersburgu akt konfederacji, którą następnie ogłoszono w **Targowicy** na Ukrainie. Zamiarem związku było przywrócenie starego porządku w kraju i obalenie konstytucji. W tym celu konfederaci zwrócili się o wsparcie wojskowe do Katarzyny II. Carya postanowiła zniszczyć dzieło Sejmu Wielkiego. Uczyniła to zgodnie z oczekiwaniami targowiczian.

Wojna w obronie Konstytucji 3 maja

Wiosną 1792 roku, niedługo po zawarciu pokoju z Turcją, Katarzyna skierowała na Polskę stutysięczną armię rosyjską. Rozpoczęła się wojna w obronie Konstytucji 3 maja. W czerwcu 1792 roku wojska polskie pod dowództwem **księcia Józefa Poniatowskiego** odniosły zwycięstwo pod Zieleńcami. Miesiąc później **Tadeusz Kościuszko** skutecznie oparł się Rosjanom w bitwie pod Dubienką. Pomimo tych sukcesów sytuacja Rzeczypospolitej była trudna. Rosjanie mieli bardzo dużą przewagę. Ich armia była nie tylko dwa razy liczniejsza niż wojsko polskie, ale też lepiej wyszkolona i bardziej doświadczona. Pogorszyła się sytuacja międzynarodowa Polski. Prusy nie zamierzały wypełnić zobowiązań sojuszniczych wobec naszego państwa, natomiast gotowe były wesprzeć Rosję. W tej sytuacji król spełnił żądanie Katarzyny II i przystąpił do konfederacji targowickiej. Członkowie stronnictwa patriotycznego uznali ten krok za zdradę. Po przystąpieniu króla do targowiczian dalsze prowadzenie wojny było bezcelowe.



Bohaterem wojny w obronie Konstytucji 3 maja stał się książę Józef Poniatowski – bratanek króla Stanisława Augusta. Podczas walk wielokrotnie wykazał się męstwem i talentem dowódczym. Uważał, że nie należy wchodzić w układy z Rosją, dlatego decyzja króla o przystąpieniu do konfederacji targowickiej go rozczarowała.

Więcej na temat

Order Virtuti Militari

Po zwycięstwie pod Zieleńcami Stanisław August ustanowił order Virtuti Militari [czyt. wirtuti militari], czyli dzielności żołnierskiej. Jest on nadawany do dziś za wybitne zasługi na polu bitwy i stanowi najwyższe odznaczenie wojskowe w Polsce. Pierwotnie miał owalny kształt, ale z czasem nadano mu formę krzyża.

- Przedstaw sylwetkę jednego z oficerów odznaczonych orderem Virtuti Militari w 1792 roku.



Awers i rewers orderu z 1792 roku



Po II rozbiórze Stanisław August zachował władzę, ale rządził w okrojonym kraju. W 1793 roku powierzchnia Rzeczypospolitej była trzykrotnie mniejsza niż przed 1772 rokiem.



Sala Senatorska na Zamku Królewskim w Warszawie



Miejszem uchwalenia Konstytucji 3 maja była Sala Senatorska na Zamku Królewskim w Warszawie, jedno z najwspanialszych pomieszczeń zamkowych. Na zdjęciu: współczesny widok sali.

Drugi rozbiór Polski

Na obszarach zajmowanych przez Rosjan władzę przejmowali targowiczanie. Odwołali oni większość uchwał Sejmu Wielkiego i unieważnili Konstytucję 3 maja. W ten sposób zniweczyli wysiłki mające na celu wzmocnienie naszego państwa. Tymczasem caryca zdecydowała się na kolejny rozbiór, do czego zresztą nakłaniały ją Prusy. W **1793 roku** Rosja i Prusy dokonały **II rozbioru Polski** (Austria nie wzięła w nim udziału, gdyż była zaangażowana w wojnę z Francją). Rosja zagarnęła wschodnią część Rzeczypospolitej – ziemie białoruskie, Wołyń, Ukrainę i Podole. Z kolei Prusy zajęły Wielkopolskę (najbogatszą dzielnicę Rzeczypospolitej), część Mazowsza oraz Gdańsk i Toruń (zob. mapa na s. 178, 179). Okrojona Rzeczpospolita stała się państwem całkowicie zależnym od Rosji. Rozbiór został zalegalizowany przez sejm zebrany w Grodnie w 1793 roku – ostatni w dziejach Rzeczypospolitej.

W skrócie

- W 1791 roku obradujący w Warszawie Sejm Wielki (1788–1792) uchwalił Konstytucję 3 maja. Na mocy tego dokumentu zniesiono wolną elekcję i *liberum veto*, a Rzeczpospolita stała się monarchią dziedziczną.
- Przeciwnicy Konstytucji 3 maja zawiązali w Targowicy konfederację, którą poparła Rosja. Do kraju wkroczyła armia rosyjska. Wojna w obronie konstytucji zakończyła się klęską.
- W 1793 roku Rosja i Prusy dokonały II rozbioru Polski. Po tym wydarzeniu Polska stała się całkowicie zależna od Rosji.

Czy już umiesz?

- 1 Wyobraź sobie, że uczestniczysz w obradach Sejmu Wielkiego. Do którego stronnictwa przystąpisz? Uzasadnij odpowiedź.
- 2 Wymień reformy Sejmu Czteroletniego. Pozycję której grupy sejm osłabił, a znaczenie której wzmocnił? Jak oceniasz te działania?
- 3 Porównaj zapisy Konstytucji 3 maja i konstytucji amerykańskiej. Która z nich w większym stopniu realizowała postulaty zgodne z duchem oświecenia?
- 4 Czy zgadzasz się z opinią, że zawiązanie konfederacji targowickiej było aktem zdrady? Uzasadnij odpowiedź.

6.5 Powstanie kościuszkowskie i upadek Polski



Podejmij temat

- Wymień skutki wojny w obronie Konstytucji 3 maja.

Wybuch insurekcji kościuszkowskiej

Po upadku Konstytucji 3 maja wielu zwolenników reform wyjechało z kraju. Za granicą znaleźli się między innymi bracia Potoccy, Hugo Kołłątaj i Tadeusz Kościuszko. Wśród emigracyjnych przywódców zaczęła przeważać opinia, że wolność ojczyźnie można przywrócić jedynie na drodze walki zbrojnej. Warunkiem powodzenia insurekcji, czyli powstania, miało być wspólne wystąpienie całego narodu: nie tylko szlachty, ale również mieszczan i chłopów. W kraju czyniono przygotowania powstańcze, ale musiały być one tajne, ponieważ istniała obawa, że spiskowcy zostaną aresztowani.

Dnia 23 marca 1794 roku do Krakowa przybył Tadeusz Kościuszko. Następnego dnia – **24 marca** – na krakowskim rynku odczytano akt powstania. Kościuszko ogłosił się jego naczelnikiem, czyli dowódcą. Uczynił to w obecności oficerów, żołnierzy i tłumów mieszczan. Rozpoczęła się **insurekcja kościuszkowska**.



Tadeusz Kościuszko cieszył się dużym autorytetem w kraju. Dlatego powierzono mu naczelne dowództwo w powstaniu.



Kościuszko, jako naczelnik powstania, dowodził wojskiem i nominował oficerów. Na obrazie Michała Stachowicza został ukazany w momencie składania przysięgi na krakowskim rynku. Kościuszko zobowiązał się w niej, że jako naczelnik nie wykorzysta władzy do prywatnych celów i zrobi wszystko, by Polacy odzyskali wolność.



Wojciech Kossak, Jan Kiliński prowadzi jeńców rosyjskich przez ulice Warszawy



Opisz scenę ukazaną na obrazie *Panorama Racławicka*.

Bitwa pod Racławicami

Po uformowaniu kilkutysięcznej armii Kościuszko wyruszył z Krakowa w kierunku Warszawy. Po drodze dołączyły do niego oddziały wojsk koronnych. Wkrótce Rosjanie zastąpili Polakom drogę. Do pierwszej bitwy doszło 4 kwietnia 1794 roku pod **Racławicami** koło Krakowa. W tym starciu wojska powstańcze pokonały część armii rosyjskiej.

Wiadomość o sukcesie szybko rozniosła się po kraju, a Polacy uwierzyli, że zwycięstwo jest możliwe. Kilkanaście dni później, 17 i 18 kwietnia, oddziały wojskowe i mieszczaństwo warszawskie po zaciętych walkach wyparli ze stolicy rosyjski garnizon. W walkach zasłużył się szewc **Jan Kiliński**, przywódca warszawskich mieszczan. Insurekcja objęła również Litwę. W nocy z 22 na 23 kwietnia powstańcy pod dowództwem pułkownika **Jakuba Jasińskiego** opanowali Wilno. Do insurekcji przyłączyła się szlachta wielu województw.



Zwycięstwo pod Racławicami odniesiono w dużej mierze dzięki bohaterstwu kosynierów, czyli chłopów uzbrojonych jedynie w kosy osadzone na sztorc. W trakcie walk jeden z nich, Wojciech Bartos, zdobył rosyjską armatę. Za swój wyczyn otrzymał wolność osobistą, szlachectwo i nazwisko Głowacki. Fragment obrazu *Panorama Racławicka* Jana Styki i Wojciecha Kossaka.

Uniwersał połaniecki

Tadeusz Kościuszko od początku zdawał sobie sprawę, że warunkiem powodzenia insurekcji jest jak największy udział chłopów w powstaniu. Aby zachęcić ich do uczestnictwa w walce, naczelnik wydał 7 maja 1794 roku odpowiedni akt prawny w Połańcu pod Krakowem. Na mocy **uniwersału połanieckiego** chłopci otrzymali wolność osobistą – mogli opuścić wieś, jeśli spłacili swojemu panu wszystkie długi. Utrzymano pańszczyznę, ale zmniejszono jej wymiar. Zlikwidowano też władzę sądową szlachty nad chłopami. Uniwersał odniósł skutek jedynie w ograniczonym zakresie – ze względu na bierną postawę zarówno szlachty, jak i samych chłopów. Aby nie tracić rąk do pracy w folwarkach, panowie uniemożliwiali często chłopskim ochotnikom wstępowanie do powstańczych oddziałów.

Klęska insurekcji

Latem 1794 roku wojska pruskie wsparły Rosjan w walce z Polakami. Wówczas sytuacja zaczęła się zmieniać na niekorzyść powstańców. Nieprzyjaciele pokonali nasze wojska pod Szczekocinami, a następnie rozpoczęli oblężenie Warszawy. Sytuacja miasta uległa chwilowej poprawie, gdy armia pruska odstąpiła od stolicy. Jej odwrót był spowodowany koniecznością stłumienia powstania w Wielkopolsce. Polacy chwycili tam za broń przeciwko Prusakom i szybko zdobyli Gniezno. Wkrótce zostali wsparci przez oddziały generała **Jana Henryka Dąbrowskiego**, który z kolei zajął Bydgoszcz. Pomimo tych sukcesów los insurekcji kościuszkowskiej był przesądzony.

Rosjanie skierowali do Polski nowe siły i jesienią 1794 roku pokonali Polaków w bitwie pod **Maciejowicami**. Do niewoli dostał się zraniony w tej walce Tadeusz Kościuszko. Powstańcy bronili się jeszcze tylko w Warszawie. Na początku listopada wojska rosyjskie pod dowództwem generała Aleksandra Suworowa zajęły Pragę, stanowiącą wtedy przedpola stolicy. Następnie, aby zmusić Polaków do kapitulacji, dokonały rzezi mieszkańców Pragi. Krwawa rozprawa z cywilną ludnością przyspieszyła decyzję polskiego dowództwa o kapitulacji. Insurekcja dobiegła końca.



Trzeci rozbiór Polski

Skutkiem upadku powstania był **III rozbiór Polski** – dokonany przez Rosję, Prusy i Austrię w **1795 roku**. W granicach Rosji znalazła się Litwa oraz ziemie na wschód od rzek Niemen i Bug. Austria zagarnęła ziemie między Pilicą a Bugiem, Prusy zaś – pozostałą część Mazowsza z Warszawą i resztę Podlasia. W wyniku III rozbioru państwo polskie przestało istnieć. Król Stanisław August abdykował.



W oblężonej Warszawie panowała napięta atmosfera. Tłum dokonał samosądów na wielu zdrajcach, wieszając ich na szubienicach. Wśród nich byli także uczestnicy konfederacji targowickiej. Ci spośród targowiczian, którzy nie byli w Warszawie obecni, zostali ukarani symbolicznie – na szubienicach zawisły ich portrety. Powyżej: fragment obrazu *Wieszanie zdrajców* Jana Piotra Norblina.

Podczas rzezi Pragi Rosjanie i walczący w ich armii Kozacy bezwzględnie mordowali cywilów, nie oszczędzając starców, kobiet i dzieci. Szacuje się, że w wyniku rozpętanego terroru zginęło od 13 do 20 tysięcy ludzi. Obok: obraz Aleksandra Orłowskiego *Rzeź Pragi* z ok. 1800 roku.

Ciekawe!

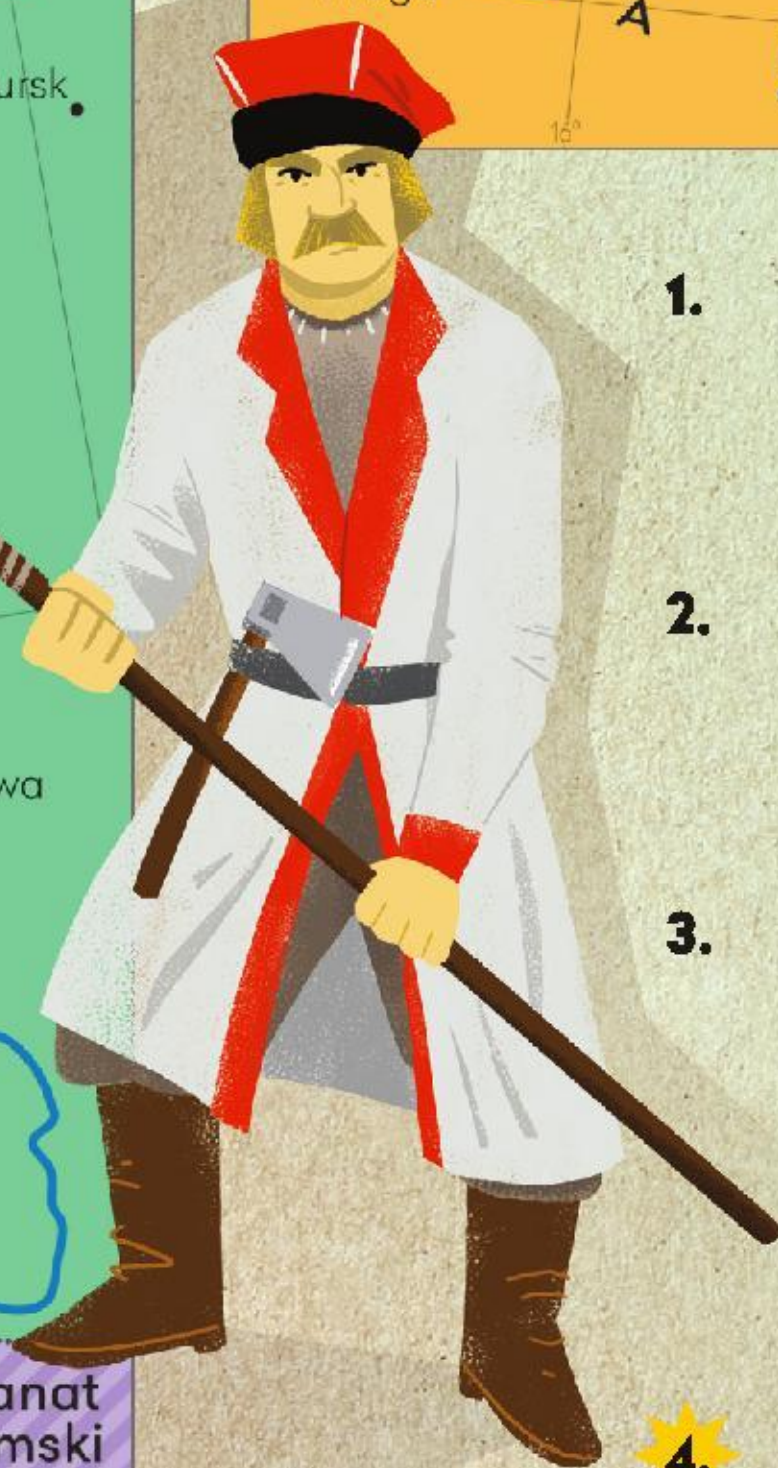
Na mocy późniejszych dokumentów zaborcy zobowiązali się, że już nigdy nie będą używać w swych monarszych tytułach sformułowania Królestwo Polskie. Nazwa naszego państwa miała być wymazana z aktów urzędowych.

Rozbiory Rzeczypospolitej

Przed rozbiorami Rzeczpospolita zajmowała obszar 730 tysięcy kilometrów kwadratowych, czyli przeszło dwukrotnie większy niż obecnie. Nasze państwo zamieszkiwało ponad 12 milionów ludzi.



W wyniku rozbiorów i utraty niepodległości jej mieszkańcy stali się poddanymi Królestwa Pruskiego, Cesarstwa Rosyjskiego i Cesarstwa Austriackiego.



Kosynier

1. Powiedz, w granicach których państw znalazły się wymienione obszary: Pomorze Gdańskie, Małopolska, Podlasie, Wielkopolska, Warmia, Ukraina.
2. Na terenie jakich państw (zaborów) pod koniec XVIII wieku znalazły się następujące miasta: Warszawa, Kraków, Lwów, Wilno, Toruń, Lublin, Białystok, Kielce?
3. Ustal, do którego państwa należała twoja miejscowość na początku XVIII stulecia, a na terenie którego zaboru lub państwa znalazła się na koniec wieku. Jeśli w tym okresie przynależność twojej miejscowości zmieniła się, wytłumacz, w następstwie jakich wydarzeń do tego doszło.
4. Wyjaśnij, jakie cele polityczne zrealizowały Prusy i Rosja poprzez zagarnięcie ziem Rzeczypospolitej.

¹ Tadeusz Korzon [czyt. kor-zon] (1839–1918) – wybitny badacz nowożytnych dziejów Polski i powszechnych.

² Poważnione – skłócone.

³ Komisje Skarbowe – organy rządowe powołane w 1764 roku osobno dla Korony i Litwy. Odpowiadały przed sejmem za finanse państwa.

⁴ Naddziad – pradziad, przodek.

⁵ Władysław Konopczyński (1880–1952) – historyk nowożytności.

⁶ Despoci Wschodu – władcy Austrii, Rosji i Prus.

Tadeusz Korzon¹ o przyczynach upadku Rzeczypospolitej

Skądże więc upadek? Jakim sposobem mogły rozebrać Polskę trzy mocarstwa, niedawno między sobą powaśnione² [...]?

Tylko z przyczyn intelektualnych i moralnych. [...] W tłumie rządzącym Rzeczpospolitą nie masz ani jednego człowieka, który by znał stosunki zagraniczne lub stan kraju własnego, ani jednego finansisty do umiejętnego kierowania Komisjami Skarbowymi³, ani jednego oficera, uzdolnionego chociażby do zastosowania regulaminu pruskiego w przechowywanych szczątkach wojska polskiego. [...]

[...] panująca nad Polską szlachta była synem marnotrawnym niegdyś bohaterskiego rycerstwa, mądrych, światłych, kochanych na świecie naddziadów⁴. Zniweczyła ona w próżniactwie wszystkie urządzenia państwowe: urząd stał się dla niej tytułem bez pracy, ojczyzna – łonem do spania, a życie – pasmem uczt, o ile być może, najobfitszych w jedzenie i wina.

Źródło: T. Korzon, *Historia Polski*, Kijów 1918

1 Jakie przyczyny upadku Rzeczypospolitej wymienia Tadeusz Korzon w przytoczonym fragmencie?

2 *Panująca nad Polską szlachta była synem marnotrawnym niegdyś bohaterskiego rycerstwa. Czy zgadzasz się z tą opinią? Dlaczego?*

Przyczyny rozbiorów według Władysława Konopczyńskiego⁵

[...] za późno pod datą 1795 roku rozpamiętywać własne nasze zaniedbania. To można było robić i to się zrobiło przed opowiadaniem o Trzecim Maju i Kościuszcze, nawet przed Barem i reformami Czartoryskich. [...] Polacy [...], jak żaden inny naród europejski, dźwignęli się własnym rozumem i szli do ocalenia może nie dość szybko, krokiem nie dość pewnym i wyliczonym, ale niezachwianym. Jeszcze jedno pokolenie, a nikt by nie poznał wnuków epoki saskiej. [...]

Despoci Wschodu⁶ znaleźli w zniszczeniu Polski cel wspólny, który ich połączy na dziesiątki lat; ludy Zachodu, Anglicy i Francuzi, zwalczały się nawzajem: w takim otoczeniu Polska, choćby rozwinęła dwakroć większą siłę, niż ta, którą stworzyli powstańcy kościuszkowcy, musiała ulec.

Źródło: W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej 1648–1795*, t. 2, Warszawa 1936

1 Powiedz, które przyczyny upadku Rzeczypospolitej – zewnętrzne czy wewnętrzne – uwypatnia w zacytowanym fragmencie Władysław Konopczyński. Porównaj ten punkt widzenia z opinią Korzона.

2 *Jeszcze jedno pokolenie, a nikt by nie poznał wnuków epoki saskiej. Jak rozumiesz to twierdzenie Władysława Konopczyńskiego? Czy zgadzasz się z nim? Uzasadnij odpowiedź.*

Dlaczego Polska upadła?

Przyczyny upadku Rzeczypospolitej historycy zestawiają w dwie grupy czynników: zewnętrzne, czyli niezależne od Polski (polityka Rosji, Austrii i Prus), oraz wewnętrzne – te, na które Polacy mieli wpływ (sytuacja w Rzeczypospolitej). Badacze dostrzegają znaczenie jednych i drugich. Różnią się natomiast w opiniach, co do tego, które z nich ostatecznie przeważały szalę – agresywne poczynania sąsiednich mocarstw czy wewnętrzna słabość Polski i zbyt późno rozpoczęte reformy.

Podobnych problemów nastrocza ocena panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Z jednej strony, miał on znaczny wkład w rozwój polskiej kultury (dowiesz się o tym na lekcji dotyczącej oświecenia w Polsce). Z drugiej strony, przystąpił do konfederacji targowickiej, co traktuje się jako zdradę ideałów, które sam w postaci Konstytucji 3 maja zrealizował.



Franciszek Smuglewicz ukazał Polskę na swoim obrazie w sposób alegoryczny – jako kobietę zakutą w kajdany i stojącą nad grobem. Zdraycy popychają ją ku mogile, a Tadeusz Kościuszko próbuje uratować jej życie.



Czy autor obrazu był zwolennikiem, czy przeciwnikiem Tadeusza Kościuszki? Uzasadnij odpowiedź.

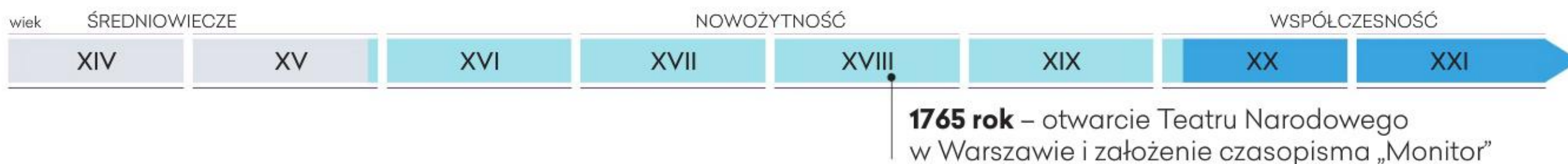
W skrócie

- W 1794 roku wybuchło powstanie, na którego czele stanął generał Tadeusz Kościuszko. Jedną z największych bitew powstańczych rozegrała się pod Racławicami, gdzie Polacy odnieśli zwycięstwo. Sukcesem było również opanowanie Warszawy i Wilna.
- Polskie siły były zbyt słabe, by pokonać połączone wojska państw zaborczych. W 1795 roku, po klęsce insurekcji, Rosja, Austria i Prusy dokonały III rozbioru Polski, która w ten sposób przestała istnieć.

Czy już umiesz?

- 1 Przedstaw przyczyny i skutki insurekcji kościuszkowskiej.
- 2 Opiszcie w parach sylwetki bohaterów powstania: Tadeusza Kościuszki, Wojciecha Bartosa, Jana Kilińskiego i Jakuba Jasińskiego. Z jakich grup społecznych pochodzili? Czym zasłużyli się dla Polski?
- 3 Omów znaczenie uniwersału połanieckiego. Czy spełnił pokładane w nim nadzieje?
- 4 Insurekcję kościuszkowską uznaje się za pierwsze polskie powstanie narodowe. Uzasadnij tę opinię.
- 5 Omów przyczyny upadku państwa polskiego. Które z nich uważasz za najważniejsze? Jaka nauka dla nas, współczesnych Polaków, płynie z historii XVIII wieku?

6.6 Czasy stanisławowskie



Podejmij temat

- Opisz kulturę i umysłowość czasów saskich. Które osiągnięcia z tego okresu możemy uznać za zdobycze oświecenia?

Ciekawe!

Stanisław August utrzymywał kontakty z największymi myślicielami swoich czasów. Wolter, korespondujący z polskim królem, zaliczał go do najbardziej światłych monarchów epoki.

Oświecony monarcha

Polskie oświecenie rozpoczęło się jeszcze za panowania króla Augusta III Sasa. Swój rozkwit przeżywało jednak w latach 1764–1795, czyli w okresie rządów Stanisława Augusta Poniatowskiego. Król podjął wiele działań na rzecz rozwoju i naprawy państwa. Założył Szkołę Rycerską, współtworzył Konstytucję 3 maja, opiekował się Komisją Edukacji Narodowej. Reformował kraj w duchu oświecenia – zniósł tortury i procesy o czary. Działał też na rzecz poprawy sytuacji chłopów i pracował nad kodyfikacją prawa, ale sejm odrzucił jego projekty reform. Czasy stanisławowskie to okres rozwoju kultury i sztuki. Władca otaczał opieką artystów i uczonych, wznosił i przebudował wiele obiektów w **stylu klasycystycznym** – np. Łazienki Królewskie w Warszawie.

Spośród wszystkich polskich miast w czasach stanisławowskich najszybciej rozwijała się Warszawa, gdzie powstawały liczne instytucje rządowe, banki, kantory i manufaktury. Pod koniec XVIII wieku stolica liczyła 100 tysięcy mieszkańców i była największym polskim miastem. Obraz Canaletta ukazuje Warszawę widzianą od strony Pragi.



Obiady czwartkowe i ich uczestnicy

Stanisław August zapraszał pisarzy, artystów i uczonych na cotygodniowe **obiady czwartkowe**. Uczestnicy tych spotkań, wzorowanych na paryskich salonach literackich, wymieniali się poglądami na temat naprawy Rzeczypospolitej, rozmawiali o literaturze i sztuce. Gośćmi króla byli najwięksi przedstawiciele polskiego oświecenia.



Ignacy Krasicki – biskup warmiński i arcybiskup gnieźnieński, jeden z najwybitniejszych polskich poetów, twórca satyr, bajek i poematów, np. *Monachomachii*, w której krytykował ciemnotę i lenistwo duchownych.



Stanisław Staszic – pisarz, autor dzieła *Przestrogi dla Polski*. Głosił potrzebę zreformowania kraju. Uważał, że mieszczenie powinni mieć swoich przedstawicieli w sejmie. Postulował nadanie wolności osobistej chłopom i zniesienie pańszczyzny.



Adam Naruszewicz – historyk, poeta, dramaturg i publicysta, redaktor czasopisma literackiego „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”. Był autorem *Historii narodu polskiego*. Napisał też wiele satyr, w których ośmieszał szlachecki sarmatyzm.

- Jakie poglądy prezentowały ukazane postacie? Czy ich zapatrywania były zbieżne z działaniami podejmowanymi przez króla?

Popularyzacja idei oświecenia

Król zabiegał o to, by idee oświecenia i program naprawy Rzeczypospolitej trafiały do jak największej grupy ludzi. W 1765 roku dzięki jego inicjatywie powstał **Teatr Narodowy** w Warszawie. Instytucja ta, otwarta dla szerokiej publiczności, miała na celu edukowanie społeczeństwa. Staraniem **Wojciecha Bogusławskiego**, dyrektora teatru, wystawiano na scenie głównie sztuki rodzimych twórców. Wymowa tych utworów miała charakter patriotyczny. Autorzy ukazywali pojednanie różnych stanów dla dobra ojczyzny, piętnowali przywiązanie szlachty do złotej wolności czy przedkładanie prywatnych interesów nad dobro państwa. Sztuki o takich treściach to między innymi: opera *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale* Bogusławskiego oraz komedie: *Powrót pośta* **Juliana Ursyna Niemcewicza** i *Sarmatyzm* **Franciszka Zabłockiego**. W Teatrze Narodowym wystawiano także dzieła twórców francuskich, np. Woltera.



Upowszechnianiu idei oświeceniowych służył również inny projekt króla – „Monitor”, najważniejsze czasopismo społeczno-polityczne w Polsce czasów stanisławowskich.

Łazienki Królewskie – przykład klasycyzmu w Polsce

W czasach oświecenia w Polsce rozwijała się architektura klasycystyczna. Jej najwspanialszym przykładem jest podmiejska rezydencja króla w Łazienkach Królewskich (dziś jest to część Warszawy), stylem nawiązująca do wzorów antycznych.



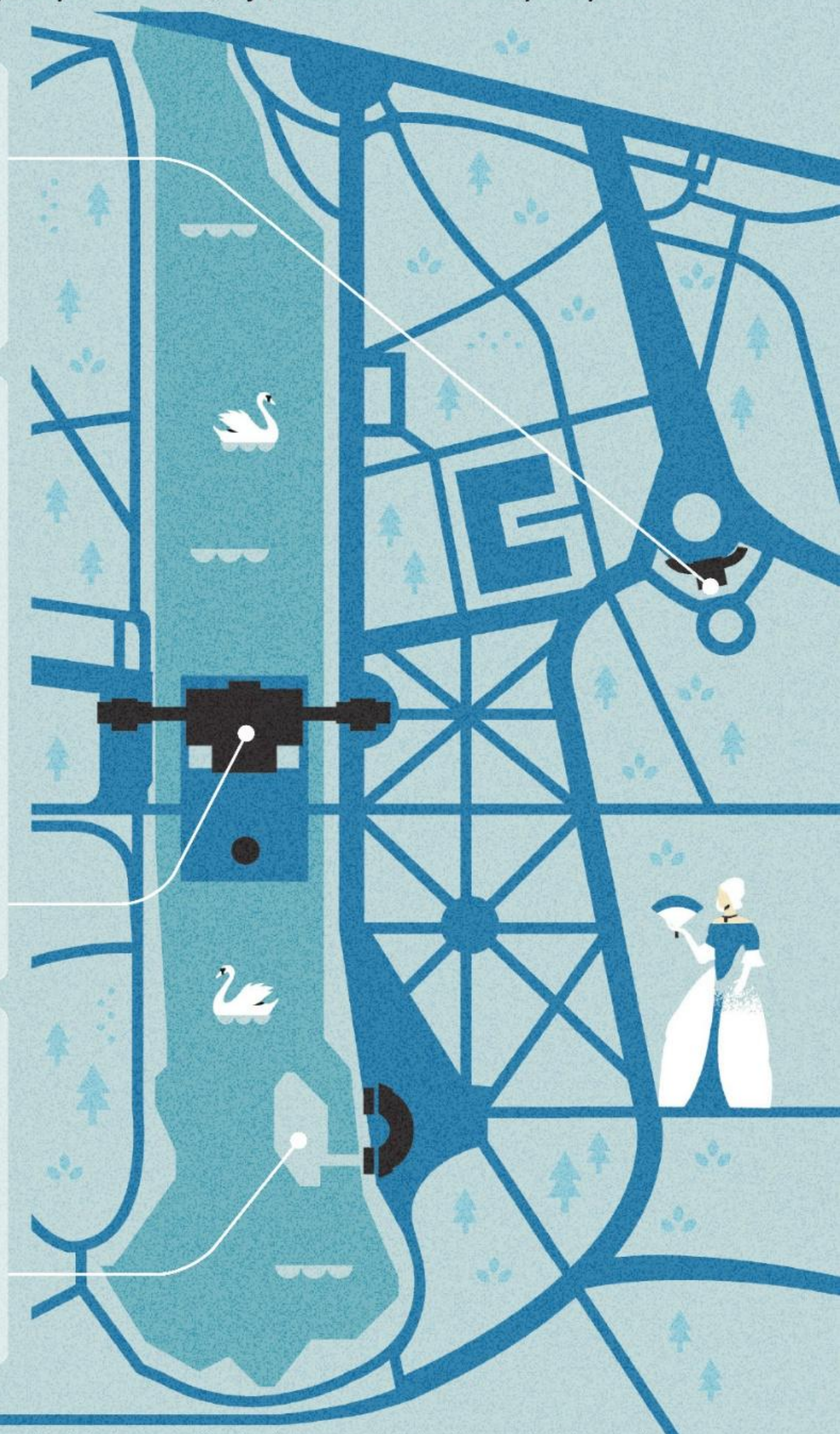
Pałac Myślewicki ma półkolisty zarys skrzydeł oraz lekko wygięty dach. Wyglądem nawiązuje do wzorów chińskich popularnych w dobie oświecenia.



Pałac Na Wyspie był letnią rezydencją króla Stanisława Augusta i pozostaje do dziś prawdziwą perłą klasycyzmu. Stworzyli go włoski architekt Dominik Merlini i niemiecki artysta Jan Kamsetzer [czyt. kamzecer]. Skromna fasada oraz kolumnowy portyk nawiązują do budowli antycznych.



Amfiteatr wzorowany jest na antycznym rzymskim teatrze w Herkulanum. Wystawiano tu przedstawienia baletowe, często oparte na motywach z mitologii greckiej i rzymskiej.



● Na stronie internetowej Łazienek Królewskich poszukaj informacji o jednym z obiektów znajdujących się na terenie parku. Zapisz czas jego powstania i nazwisko architekta, który zaprojektował obiekt. Dowiedz się więcej o jego życiu i twórczości.

Malarstwo klasycystyczne

W czasach oświecenia w Polsce tworzyli wybitni malarze, którym zawdzięczamy między innymi obrazy XVIII-wiecznej Warszawy oraz wizerunki mieszkańców Rzeczypospolitej.



Malarz **Marcello Bacciarelli** żył na dworze Stanisława Augusta Poniatowskiego. Pozostawił po sobie wiele portretów monarchy i współczesnych mu ludzi, w tym obraz przedstawiający siostrę króla, Izabelę Branicką. Jego dziełem jest też poczet władców Polski.



Canaletto malował głównie pejzaże miejskie. W swojej twórczości wykazywał wielką dbałość o odwzorowywanie szczegółów architektonicznych. W latach 1770–1780 stworzył cykl obejmujący 26 widoków Warszawy i Wilanowa. Powyżej: Krakowskie Przedmieście w Warszawie.

W skrócie

- Na czasy panowania Stanisława Augusta, ostatniego króla Polski, przypada rozkwit polskiego oświecenia. W 1765 roku z inicjatywy króla powstał Teatr Narodowy oraz zaczął się ukazywać „Monitor”.
- Perłą klasycyzmu w Polsce jest zespół pałacowy w Łazienkach Królewskich w Warszawie.

Czy już umiesz?

- 1 Przedstaw zasługi króla Stanisława Augusta dla rozwoju kultury i sztuki. Czy możemy go uznać za władcę oświeconego?
- 2 Przypomnij, jaką rolę w starożytnej Grecji odgrywał teatr. Czy Teatr Narodowy w Polsce spełniał podobne funkcje?
- 3 Odszukaj w swoim regionie zabytek klasycystyczny – może to być budowla lub dzieło sztuki. Napisz notatkę na jego temat.
- 4 Napisz odezwę do szlachty wzywającą do podjęcia reform w kraju.



Puławy Czartoryskich



W czasach stanisławowskich jednym z najważniejszych ośrodków kulturalnych w Polsce stała się rezydencja książąt Czartoryskich w Puławach. W Świątyni Sybilli (na zdjęciu) Izabela Czartoryska utworzyła pierwsze polskie muzeum.

Podsumowanie działu 6

- 1 Powiedz, jaką rolę w historii Polski odegrały postacie przedstawione na obrazach. Które z nich możemy uznać za bohaterów pozytywnych, a które – za negatywnych. W przypadku których osób masz największy problem z oceną i dlaczego?



Stanisław Leszczyński



Katarzyna II



Tadeusz Kościuszko



Stanisław August

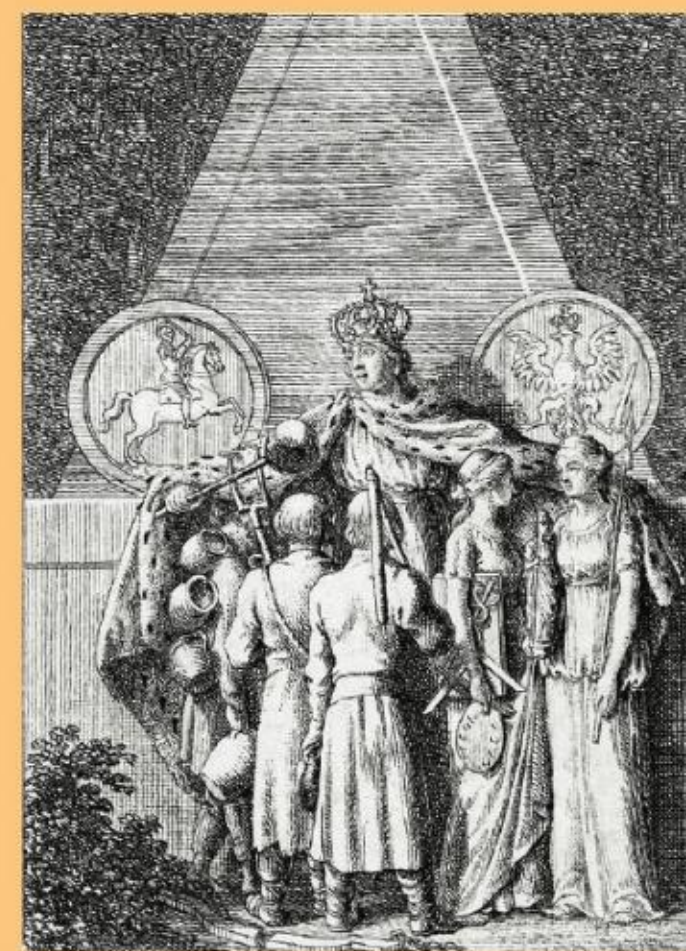
- 2 Porównaj polskie oświecenie z oświeceniem w Europie Zachodniej. Jakie zauważasz podobieństwa i różnice? Co było szczególnie akcentowane w polskich realiach?
- 3 Wyobraź sobie, że jesteś władcą Polski. Którego z oświeceniowych myślicieli odznaczysz medalem przyznawanym za szczególne zasługi dla Rzeczypospolitej? Uzasadnij swój wybór.
- 4 Podaj przyczyny i skutki następujących wydarzeń: wybuchu wielkiej wojny północnej, uchwalenia Konstytucji 3 maja, zawiązania konfederacji targowickiej oraz III rozbioru Polski.
- 5 Porównaj cele konfederacji barskiej i targowickiej.



- 6 Zapoznaj się z przedstawionym rysunkiem. Następnie wykonaj polecenia.

- Wskaż postacie będące alegoriami: Królestwa Polskiego, mieszczaństwa, stanu chłopskiego, nauki oraz sztuki.
- Jakie jest alegoryczne przesłanie całej sceny?
- Czy rycina Daniela Chodowieckiego może być komentarzem do zacytowanego poniżej fragmentu Konstytucji 3 maja? Uzasadnij odpowiedź.

Lud rolniczy, spod którego ręki płynie najobfitsze bogactw krajowych źródło, który najliczniejszą w narodzie stanowi ludność, a zatem najdzielniejszą kraju siłę, tak przez sprawiedliwość, ludzkość i obowiązki chrześcijańskie, jako i przez własny nasz interes dobrze zrozumiany, pod opiekę prawa i rządu krajowego przyjmujemy [...].



Daniel Chodowiecki, *Alegoria Konstytucji 3 maja*

Źródło: <http://libr.sejm.gov.pl>, dostęp: 8.11.2018 r.

7. Rewolucja francuska i okres napoleoński w Europie



1. Jakie są intencje ludzi, którzy przybyli do pałacu królewskiego w Wersalu? Po czym możemy je rozpoznać?
2. W którym europejskim kraju w XVII wieku lud obalił swego monarchę? Jakie były następstwa tego wydarzenia?
3. Czy przemoc to właściwy sposób rozwiązywania konfliktów? Co należy zrobić, aby jej przeciwdziałać? Przedyskutujcie ten problem w klasie.

7.1 Wielka Rewolucja Francuska



Podejmij temat

- Przedstaw sytuację poszczególnych grup społecznych we Francji w końcu XVIII wieku. Które z nich pragnęły zmiany swego położenia, a które chciały utrzymania istniejącego porządku?

Wzbogaciłem się, piastując wysokie stanowiska na dworze. Mam wiele przywilejów i nie płacę podatków. Posiadam dochodowy majątek ziemski.



Szlachcic

Należę do stanu, który cieszy się wieloma przywilejami. Jestem zwolniony z płacenia podatków. Jako wysoki hierarcha kościelny wiodę dostatnie i spokojne życie.



Duchowny

Posiadam majątek, płacę podatki, jednak nie mogę objąć stanowiska urzędniczego lub wojskowego, gdyż nie należę do stanu szlacheckiego.



Mieszczanin

Płacę czynsz, który wynosi połowę moich dochodów, a także dziesięcinę dla Kościoła i podatki na rzecz państwa. Nie mam ziemi na własność.



Chłop

Przyczyny wybuchu rewolucji

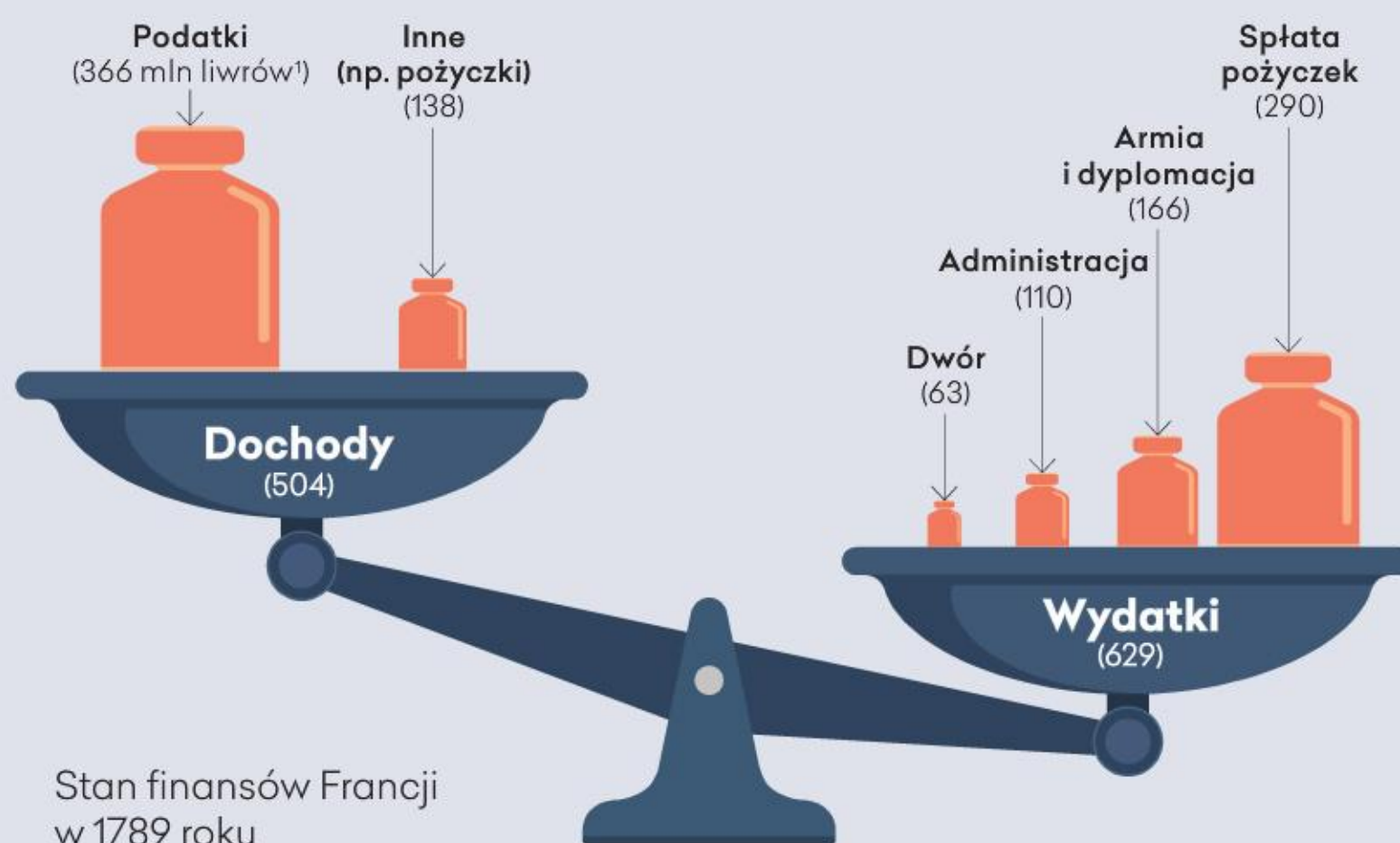
W drugiej połowie XVIII wieku społeczeństwo francuskie było bardzo zróżnicowane pod względem prawnym i majątkowym. Najważniejszą rolę odgrywały: katolickie duchowieństwo, zwane **stanem pierwszym**, i szlachta, czyli **stan drugi**. W obrębie obu tych grup występowały wprawdzie duże różnice materialne, ale wszyscy przedstawiciele stanów pierwszego i drugiego mieli przywileje i nie musieli płacić podatków na rzecz państwa. W ich interesie leżało zatem utrzymanie dotychczasowego porządku. Szlachta i duchowieństwo stanowiły w społeczeństwie francuskim niecałe 3 procent ludności. Pozostała część, czyli 97 procent mieszkańców Francji, należała do **stanu trzeciego**. Tworzyli go: burżuazja (bogaci kupcy i bankierzy), mniej zamożni mieszczaństwo (rzemieślnicy, sklepikarze), ludzie wykonujący wolne zawody (prawnicy, lekarze), plebs oraz chłopci.

Stan trzeci był pozbawiony przywilejów, jakie przysługiwały pozostałym grupom, i uważał istniejący w kraju porządek za niesprawiedliwy. Jego przedstawiciele coraz głośniej mówili o potrzebie przeprowadzenia zmian. Domagano się odebrania przywilejów szlachcie i duchowieństwu oraz zapewnienia wszystkim równego dostępu do stanowisk. Zgłaszano również postulaty, by opodatkować każdy stan.

Symbolem istniejącego porządku był król **Ludwik XVI** (lata panowania: 1774–1792) mający władzę absolutną. Dlatego ostrze krytyki było wymierzone głównie przeciwko niemu. Przedstawiciele stanu trzeciego domagali się ograniczenia władzy monarszej na rzecz Stanów Generalnych. Ten postulat popierała też część arystokracji, szlachty i duchowieństwa. Wielu czyniło to pod wpływem idei oświeceniowych, ale nie bez znaczenia była też nieudolna polityka króla. W związku z dużymi wydatkami ponoszonymi na wojsko i administrację w budżecie Francji brakowało pieniędzy. Winą za zły stan finansów państwa obarczano monarchę i jego ministrów. Sytuacja zaogniła się, gdy w latach 80. XVIII wieku doszło do kryzysu gospodarczego, wywołanego klęskami nieurodzaju. Przyczynił się on do zubożenia chłopów oraz spadku dochodów szlachty i mieszczaństwa. Tymczasem dwór nadal prowadził wystawne życie. Wieści o skandalach z udziałem urzędników odbijały się szerokim echem w kraju i budziły coraz większy sprzeciw społeczeństwa.



W absolutnym państwie Ludwika XVI (na obrazie) Stany Generalne, czyli reprezentacja wszystkich trzech stanów, nie odgrywały żadnej roli politycznej. Władcy Francji nie zwoływali Stanów Generalnych od 1614 roku i przejęli wszystkie ich uprawnienia. W ten sposób odebrali poszczególnym grupom społecznym możliwość wpływu na politykę państwa.



Stan finansów Francji w 1789 roku

¹ Wartości wyrażone w milionach liwrow (dawna srebrna moneta francuska).

1. Sformułuj wniosek na temat stanu finansów Francji w XVIII wieku.
2. Przed wybuchem rewolucji powszechnie uważano, że wydatki dworu rujną państwo. Oceń, czy to przekonanie było uzasadnione.

Źródło: J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794: społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983



Król sprzeciwiał się utworzeniu Zgromadzenia Narodowego i utrudniał jego obrady. Gdy rozkazał zamknąć salę, w której zbierał się stan trzeci, deputowani przenieśli się do sali gry w piłkę. Następnie zaprzysięgli, że nie rozejdą się, dopóki nie uchwalą konstytucji. Swoją cel osiągnęli.

Deputowany – osoba wyłoniona w wyborach jako przedstawiciel ludności w parlamencie.

Agitator – osoba, która podejmuje działania mające na celu pozyskanie zwolenników dla jakiejś sprawy.

Mieszkańcy Paryża ruszyli na Bastylię, ponieważ liczyli, że uwolnią rzekomo uwięzionych tam przeciwników politycznych króla. Tymczasem w areszcie znajdowało się zaledwie kilku drobnych przestępców, m.in. fałszerze i złodzieje. Pomimo to zdobycie Bastylji, która jawiła się jako symbol królewskiego absolutyzmu, miało wielkie znaczenie propagandowe. Na pamiątkę tego wydarzenia Francuzi obchodzą 14 lipca święto narodowe.

Zwołanie Stanów Generalnych

Ludwik XVI, świadom tego, że sytuacja finansowa państwa jest zła, zmierzał do uchwalenia nowych podatków. Nie było to jednak możliwe bez zgody Stanów Generalnych, więc władca w końcu postanowił je zwołać. Wiosną 1789 roku, po raz pierwszy od 175 lat, przedstawiciele szlachty, duchowieństwa i stanu trzeciego zebrali się na obrady w Wersalu. Znaczna część zgromadzonych uznała tę historyczną chwilę za okazję do przeprowadzenia zmian. Rozpoczęli je **deputowani** stanu trzeciego. Podczas osobnych obrad niespodziewanie ogłosili się **Zgromadzeniem Narodowym**, a więc reprezentacją całego narodu. Z czasem przyłączyli się do nich deputowani duchowni i szlacheccy. Wówczas Zgromadzenie Narodowe przekształciło się w Zgromadzenie Konstytucyjne (Konstytuantę) i przystąpiło do prac nad ustawą zasadniczą, czyli **konstytucją**. Zamierzano uregulować w niej na nowo zakres władzy królewskiej i wprowadzić w kraju zmiany w duchu oświecenia.

Z obawy, że Konstytuanta uszczupli władzę monarszą, król Ludwik XVI przygotowywał się do rozprawy z obradującymi. W tym celu gromadził wojska wokół Paryża. Mieszkańcy miasta, ze strachu przed oddziałami królewskimi, szykowali się do walki. Grabili magazyny z żywnością i próbowali zaopatrzyć się w broń. Antykrólewskie nastroje w mieście podsycali rewolucyjni **agitatorzy**. Rankiem **14 lipca 1789 roku** wzburzony lud Paryża zaatakował koszary, skąd zabrał broń, a następnie ruszył na królewskie więzienie – Bastylię. Twierdzę zdobyto i zaczęto burzyć. Zdobycie Bastylji było symbolicznym początkiem **Wielkiej Rewolucji Francuskiej**.



Uchwalenie Deklaracji praw człowieka i obywatela

Wieści o rozruchach w Paryżu szybko rozeszły się po całym kraju. Rewolucyjny ferment ogarnął miasta i wsie. Wybuchło powstanie chłopskie, którego uczestnicy występowali przeciw szlachcie i palili dwory. Mieszczanie z kolei obalali w miastach lokalne władze królewskie i powoływali nowe. W takiej atmosferze 26 sierpnia 1789 roku Konstytuanta uchwaliła **Deklarację praw człowieka i obywatela**. Był to dokument o przełomowym znaczeniu, opracowany zgodnie z ideałami oświecenia. Deklaracja podważyła istniejący od wieków porządek społeczny oparty na podziałach stanowych. Otworzyła drogę do ukształtowania się społeczeństwa równych i wolnych obywateli. Stała się wzorem dla konstytucji w wielu państwach świata, w tym także przyszłej konstytucji francuskiej.



Deklaracja praw człowieka i obywatela

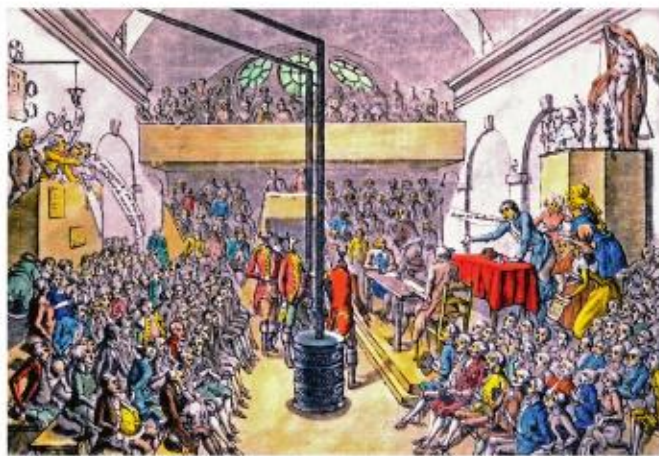
Deklaracja praw człowieka i obywatela – fragmenty

1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. [...]
2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nieprzedawnionych praw człowieka. Prawami tymi są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.
3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. Żadne ciało, żadna jednostka nie może wykonywać władzy, która nie pochodziłaby wyraźnie od Narodu. [...]
6. Ustawa jest wyrazem woli powszechnej. Wszyscy obywatele mają prawo brać udział w jej tworzeniu bądź osobiście, bądź przez swych przedstawicieli. Powinna ona być jednakowa dla wszystkich zarówno gdy broni, jak wówczas, gdy karze. [...]
7. Żaden człowiek nie może być oskarżony, aresztowany i więziony, jak tylko w wypadkach określonych przez ustawę [...].
10. Nikt nie powinien być niepokojony z powodu swoich przekonań, także religijnych, pod warunkiem że ich wyrażanie nie zakłóca porządku publicznego [...].
11. Swobodne wyrażanie myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw Człowieka: każdemu Obywatelowi przysługuje więc wolność słowa, pisma i druku, a odpowiada tylko za nadużycie tej wolności w przypadkach określonych w ustawie. [...]
17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. [...]

Źródło: Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 roku, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

- 1 Wymień prawa człowieka wskazane w Deklaracji.
- 2 Powiedz, do jakich ideałów oświeceniowych nawiązano w tekście dokumentu.
- 3 Rewolucjonistom francuskim przyświecało hasło *Wolność, równość, braterstwo*. W jaki sposób Deklaracja realizowała to hasło? Odwołaj się do treści całego dokumentu. Jego tekst znajdziesz w internecie.

Skonfiskować – zabrać coś, zająć na rzecz państwa.



W czasie rewolucji francuskiej zwolennicy różnych opcji zaczęli tworzyć kluby polityczne, w których dyskutowano o bieżących wydarzeniach i własnych projektach zmian. Kluby organizowały filie w innych częściach kraju i wydawały gazety.



Most Zgody w Paryżu



Z kamieni uzyskanych z rozbiórki Bastylji zbudowano jeden z najpiękniejszych paryskich mostów – Pont de la Concorde [czyt. pą de la k**ord**], czyli most Zgody.

Francja monarchią konstytucyjną

Wraz z rozwojem sytuacji wzrastała niechęć do króla. Ludność oczekiwała poprawy warunków życia i zmniejszenia ciężarów ponoszonych na rzecz państwa. Tłumy paryżan, coraz bardziej świadomych swej siły, wdarli się do Wersalu, a następnie uwięzili monarchę. Tymczasem Konstytuanta uchwaliła ważne akty państwowe. Wprowadzono podział Francji na departamenty, których władze miały być wyłaniane w wyborach. Zniesiono przywileje podatkowe szlachty i duchowieństwa oraz **skonfiskowano** dobra kościelne. We wrześniu 1791 roku Zgromadzenie uchwaliło **konstytucję** – trzecią na świecie, po amerykańskiej i polskiej. Realizowała ona zasadę trójpodziału władzy. Król (uwolniony z więzienia) objął władzę wykonawczą, natomiast Zgromadzenie Prawodawcze (Legislatura) – ustawodawczą. Powołano też niezależne sądy. Francja przestała być monarchią absolutną, a stała się **monarchią konstytucyjną**, w której uprawnienia króla były ograniczone przez konstytucję. Integralną część ustawy zasadniczej stanowiła *Deklaracja praw człowieka i obywatela*.

W skrócie

- Najważniejszymi przyczynami rewolucji we Francji były: trudna sytuacja gospodarcza kraju, nierówności społeczne i dążenie społeczeństwa do uzyskania większego wpływu na władzę.
- 14 lipca 1789 roku wybuchła Wielka Rewolucja Francuska. Tego dnia zdobyto Bastylię – więzienie będące symbolem monarszego absolutyzmu.
- Do najważniejszych aktów prawnych uchwalonych w czasie rewolucji należy *Deklaracja praw człowieka i obywatela*.
- We wrześniu 1791 roku, na mocy uchwalonej konstytucji, Francja z monarchii absolutnej stała się monarchią konstytucyjną.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz sytuację we Francji w przededniu rewolucji.
- 2 Wypisz postulaty stanu trzeciego sprzed rewolucji. Które z nich zostały zrealizowane w latach 1789–1791?
- 3 Porównaj ustrój Francji sprzed rewolucji z tym, który wprowadzono na mocy konstytucji z września 1791 roku. Sformułuj dwa wnioski.



7.2 Francja republika



Podejmij temat

- Jaki ustrój we Francji wprowadzała konstytucja z 1791 roku? Kto sprawował w nim władzę wykonawczą?

Francja w okresie monarchii konstytucyjnej

Konstytucja z 1791 roku nie spełniała oczekiwań najbardziej radykalnych grup społecznych. Krytykowano fakt, że przyznawała prawo udziału w wyborach wyłącznie zamożnym obywatelom. Nie chciano też się pogodzić z tym, że król zachował władzę. Niektórzy politycy domagali się całkowitej przebudowy państwa. Ci najbardziej radykalni należeli do klubu **jakobinów**. Wywodzili się oni z drobnego mieszczaństwa i głośno występowali w obronie najbiedniejszych grup, krytykując uprzywilejowanie ludzi zamożnych. Jakobini domagali się ustanowienia republiki i przeprowadzenia demokratycznych reform w kraju. Uważali, że tylko wówczas uda się w pełni zrealizować ideały rewolucji i zaprowadzić sprawiedliwy porządek społeczny. Klub zdobył silną pozycję w powstałym po wyborach Zgromadzeniu Prawodawczym. Jego postulaty zyskały duże poparcie ludu. Nastroje w kraju radykalizowały się zresztą po obu stronach konfliktu. Zarówno w Paryżu, jak i na prowincji dochodziło do walk i aktów terroru między rewolucjonistami a zwolennikami monarchii i starego ładu.

Wojna z Austrią i Prusami

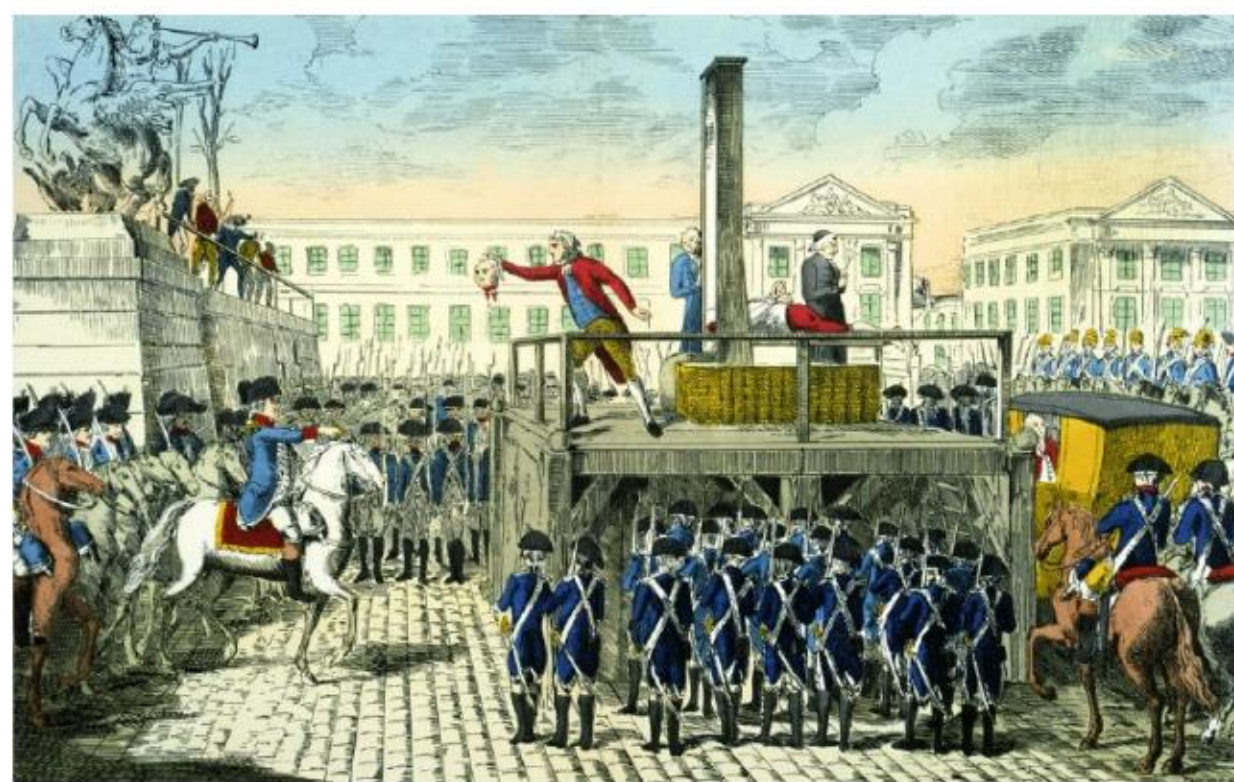
Sytuacja we Francji zaogniła się, gdy w **1792 roku** rozpoczęła się wojna z Austrią i Prusami. Oba mocarstwa występowały w obronie króla i jego rodziny. Ich nadrzędnym celem było stłumienie rewolucji. Władcy tych państw uważali, że stanowi ona wielkie zagrożenie dla porządku w całej Europie i jeśli rozszerzy się poza granice Francji, może wywołać bunty poddanych w innych krajach. Wojska austriackie i pruskie wkroczyły na terytorium Francji, ale po klęsce poniesionej pod Valmy [czyt. wal^{mi}] we wrześniu 1792 roku rozpoczęły odwrót. To pozwoliło Francuzom obronić rewolucję.



Politycy musieli się liczyć z nastrojami ulicy, zwłaszcza sankiulotów. Grupa ta uformowała się z biedoty miejskiej i żądała radykalnych zmian w kraju. Charakterystycznym elementem ubioru sankiuloty była spiczasta czapka – symbol wolności. Do czapek sankiuloci przypinali trójkolorowe kokardy. Kolory czerwony i niebieski były barwami Paryża, a biały reprezentował panującą dynastię Burbonów.

Republika francuska

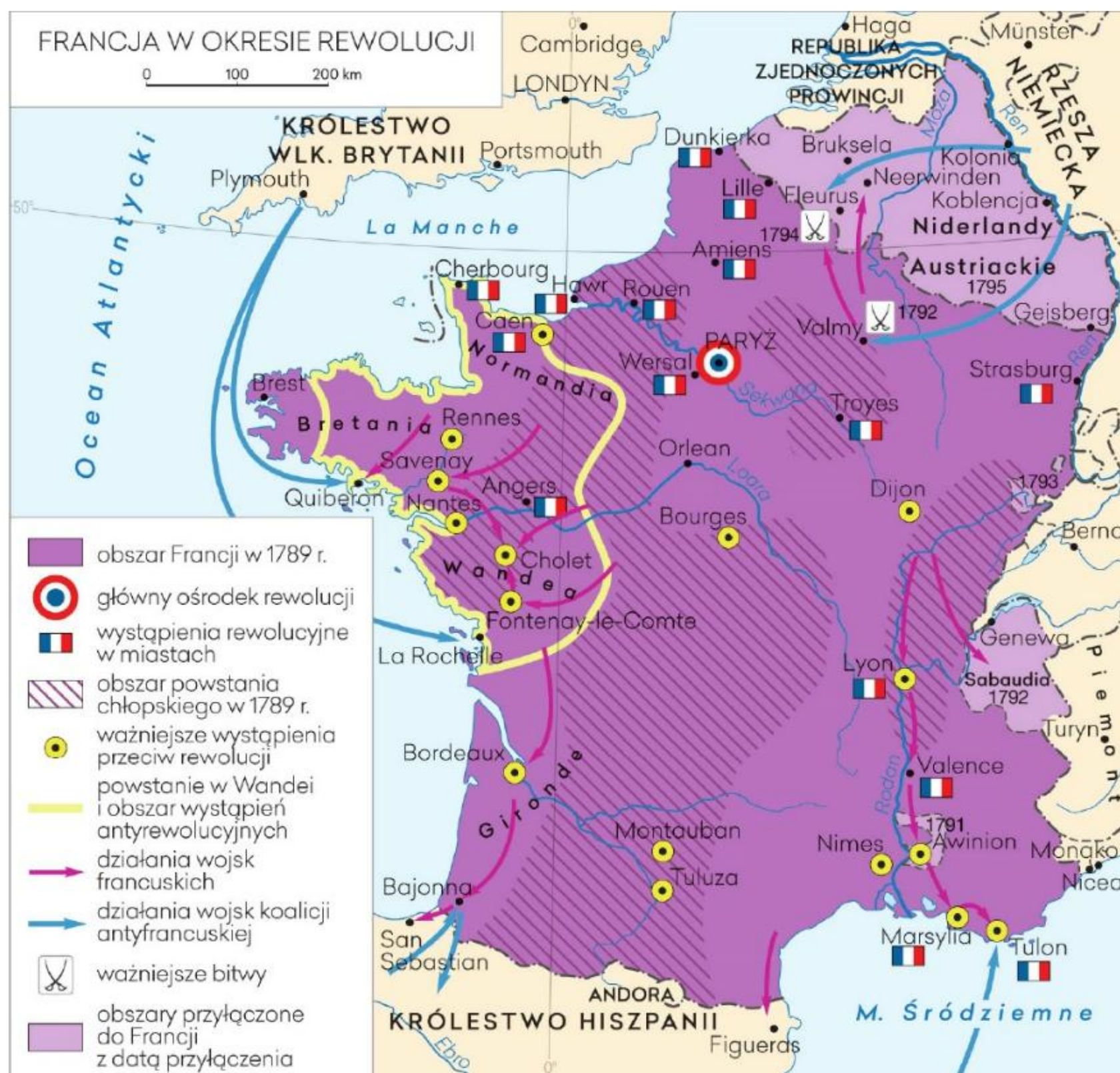
Latem i jesienią 1792 roku sytuacja króla pogorszyła się. Tłum paryżan aresztował władcę, a jakobini umocnili swoją pozycję w nowo powołanym parlamencie – Konwencji Narodowej. 22 września 1792 roku Konwencja zdeponowała monarchę i ogłosiła Francję **republiką**. Królowi wytoczono proces o zdradę stanu, a w styczniu 1793 roku – stracono. Zabicie króla spowodowało, że kolejne mocarstwa wystąpiły zbrojnie przeciw Francji (m.in. Wielka Brytania). W tym samym czasie doszło do antyrewołucyjnych wystąpień chłopów w wielu regionach państwa, zwłaszcza w Wandei. Przyczyną tych powstań było przywiązanie ludzi do monarchii i tradycji oraz obrona praw Kościoła, przeciwko któremu ostro występowały władze republiki.



Egzekucja Ludwika XVI na placu Rewolucji w Paryżu. Króla stracono na gilotynie. Ta metoda egzekucji, polegająca na szybkim ścięciu głowy ostrzem, upowszechniła się w czasach rewolucji francuskiej i stała się jednym z jej symboli. Na gilotynie zginęły bowiem tysiące ludzi, których oskarżano (nie zawsze słusznie) o zdradę ideałów rewolucji.



W połowie 1792 roku na czoło władz rewolucyjnych wysunął się polityk i świetny mówca Jerzy Danton [czyt. dantą]. Ostatecznie, podobnie jak wiele innych ważnych postaci rewolucji, został oskarżony o spisek i ścięty na gilotynie. Stało się to w 1794 roku.



- Powiedz, na jakich obszarach głównie toczyła się wojna Francji z koalicją antyfrancuską.

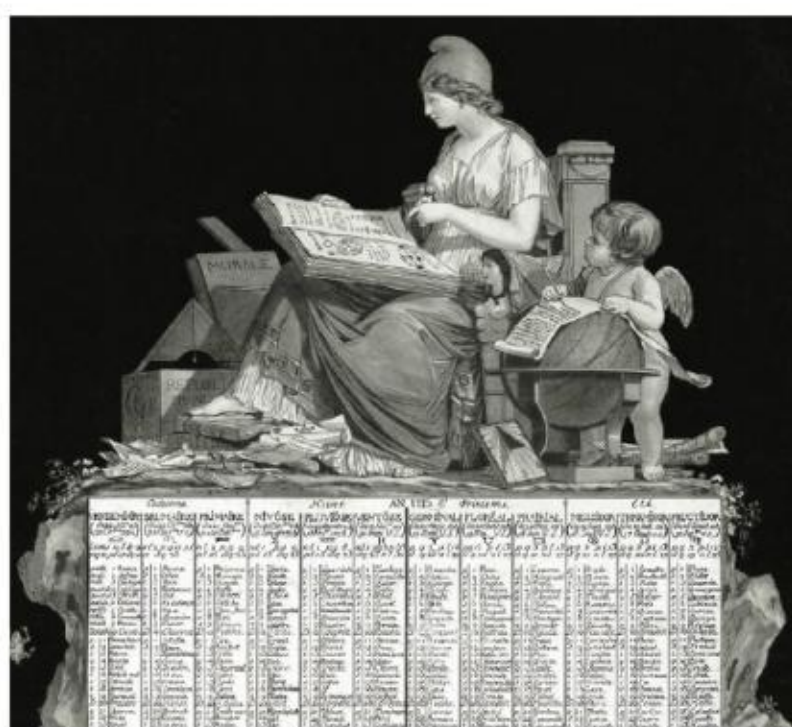
Jakobiński terror

W 1793 roku, dzięki poparciu sankiulotów, pełnię władzy w kraju zdobyli najwięksi przeciwnicy starego ładu – jakobini. Zdominowali oni Konwencję Narodową i rewolucyjny rząd – Komitet Ocalenia Publicznego. Największe wpływy uzyskał w nim wybitny mówca i polityk jakobiński **Maksymilian Robespierre** [czyt. robespier]. Był on zwolennikiem bezwzględnej walki z kontrrewolucjonistami, czyli przeciwnikami rewolucji. Po objęciu władzy przez jakobinów Konwencja uchwaliła nową konstytucję, bardziej postępową od tej z 1793 roku. Wszystkim obywatelom zapewniono prawo do wolności i edukacji, a pełnoletnim mężczyznom prawo do udziału w wyborach. W osobnych ustawach dokonano **uwłaszczenia chłopów**.

Jakobini, mając w swoich rękach wszelkie narzędzia władzy, zaostrzyli rewolucyjny terror. Władze krwawo stłumiły powstanie w Wandei, nie oszczędzając najsłabszych – kobiet, starców i dzieci. Zginęło wówczas około 200 tysięcy ludzi. Oddziały republikańskie bezwzględnie mordowały również mieszkańców miast takich jak Lyon [czyt. lja] czy Tulon [czyt. tula], których ludność wystąpiła przeciw władzy jakobinów. Tysiące osób podejrzanych o wrogi stosunek do rewolucji zostało skazanych przez trybunał rewolucyjny na śmierć przez ścięcie na gilotynie. Wielu ludzi trafiło do więzień, a ich dobra zostały skonfiskowane. Surowe represje spotkały Kościół katolicki: niszczone świątynie, aresztowano i prześladowano księży.



Władze republiki dążyły do usunięcia religii chrześcijańskiej z życia publicznego. W laickim państwie nie było miejsca na symbole religijne i katolickie uroczystości. W miejsce kościelnych ślubów wprowadzono świeckie śluby republikańskie.



Aby podkreślić fakt powstania nowego porządku we Francji – sprawiedliwszego i lepszego niż poprzedni – zmieniano nazwy ulic i miast. Wprowadzono nowy kalendarz, w którym czas liczono od utworzenia republiki, czyli 22 września 1792 roku.



Jakobini rozumieli, że losy rewolucji zależą od sukcesów na froncie. W krótkim czasie zmobilizowali armię liczącą około miliona żołnierzy. Z czasem wyparła ona oddziały koalicji z Belgii i Holandii.

Uwłaszczenie chłopów – nadanie chłopom użytkowanej przez nich ziemi na własność z jednoczesnym zniesieniem powinności feudalnych wobec pana.



W miejsce świąt kościelnych ustanowiono nowe święta rewolucyjne. Aby wywrzeć jak największe wrażenie na społeczeństwie, państwowym uroczystościom nadano teatralny charakter i okazałą formę. Ilustracja przedstawia święto Istoty Najwyższej.

¹ Kamil Desmoulins – francuski dziennikarz i polityk, uczestnik rewolucji; osądzony i zgilotynowany 5 kwietnia 1794 roku.

² Pitt i Koburg – William Pitt [czyt. ɥiljam pit] to ówczesny premier Wielkiej Brytanii, a Fryderyk Józef Koburg – książę Saksonii.

Kamil Desmoulins' [czyt. demulę] o terrorze rewolucyjnym

2 germinała [czyt. żerminała] (1 kwietnia 1794 roku)

Dobroczynny sen przyniósł mi chwilowe zapomnienie mej niedoli. W czasie snu jest się wolnym i traci się wrażenie, że się jest w więzieniu.

[...] Moja droga przyjaciółko, nie masz pojęcia, co to znaczy być oddzielnie zamkniętym, i to nie wiedząc z jakiej przyczyny, nie będąc przesłuchanym i nie otrzymując choćby jednego dziennika. – Żyje się chyba po to, aby czuć, że się jest w trumnie... Gdybym przynajmniej tego okrutnego traktowania doznawał od Pitta lub Koburga², lecz od moich kolegów – lecz od Robespierre'a, który podpisał rozkaz mego aresztowania – lecz od Republiki, dla której tyle zrobiłem! [...]

Masz na mnie przykład barbarzyństwa i niewdzięczności ludzkiej... Umieram w 34 roku, lecz i to dziwne, że od pięciu lat zdołałem bez upadku przebrnąć przez tyle przepaści rewolucji i że jeszcze żyję [...]. Marzyłem o republice, która by budziła cześć całego świata. Nie mogłem przypuszczać, że ludzie są tak okrutni i tak niesprawiedliwi. [...]

Źródło: Kamil Desmoulins o terrorze politycznym we Francji w 1794 r., w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach...*

- 1 Powiedz, jaki stosunek do rewolucji miał autor tekstu. Z czego on wynikał? Czy zawsze był jednakowy?
- 2 Jerzy Danton stwierdził: *Rewolucja jak Saturn pożera własne dzieci*, czym nawiązał do antycznego mitu o bogu, który uśmiercał swoje potomstwo. Oceń słuszność tego stwierdzenia w świetle zacytowanego fragmentu.



Egzekucja Robespierre'a i jego zwolenników. Jakobińskich przywódców spotkał taki sam los jak znienawidzonego przez nich króla.

Upadek Robespierre'a i rządy dyktatoratu

Terror rozpętany we Francji przez Robespierre'a budził coraz większy opór, również wśród samych jakobinów. Ostatecznie 27 lipca 1794 roku Robespierre został aresztowany. Według nowego kalendarza miało to miejsce dnia 9 thermidora [czyt. termidora]. Dzień później przeciwnicy Robespierre'a stracili go na gilotynie. Wydarzenia te zakończyły terror we Francji i przeszły do historii jako **przewrót termidoriański**.

W 1795 roku Konwencja uchwaliła kolejną konstytucję, która oddawała władzę wykonawczą w ręce pięcioosobowego rządu – **dyktatoratu**. Sytuacja była jednak nadal niespokojna. W kraju dochodziło do rozruchów głodującej biedoty i wystąpień zwolenników przywrócenia monarchii. Słaby i niepopularny w społeczeństwie dyktatorat nie potrafił przywrócić porządku.

Znaczenie Wielkiej Rewolucji Francuskiej

Rewolucja zmieniła ustrój Francji. Istniejąca kilka stuleci monarchia upadła, a w jej miejsce wprowadzono republikę. W sferze gospodarczej doprowadziło to do zlikwidowania pozostałości feudalizmu. Francja wkroczyła na drogę prowadzącą do gospodarki kapitalistycznej. Historyczne znaczenie miało uwłaszczenie chłopów oraz zniesienie przywilejów stanowych. Rewolucja wysunęła bowiem na pierwszy plan oświeceniowe hasło **równości wobec prawa**. Dla wielu Francuzów otworzyły się możliwości robienia kariery w administracji lub wojsku. Stopnie oficerskie mogli otrzymywać teraz wszyscy, również plebejusze, a nie tylko szlachta, jak to miało miejsce przed 1789 rokiem. Kryterium decydującym o awansie stały się bowiem kompetencje, a nie pochodzenie. Ważnym skutkiem rewolucji była laicyzacja państwa.

Jednocześnie rewolucja przyniosła śmierć tysięcy ludzi. Według najnowszych danych w czasie terroru jakobińskiego na gilotynie zginęło 14 tysięcy osób, w tym wielu polityków, dyplomatów, uczonych, artystów. Walki między zwolennikami a przeciwnikami republiki doprowadziły do zniszczenia gospodarki kraju i wielu zabytków kultury.

Ciekawe!

Rewolucja odbiła się głośnym echem na naszym kontynencie. W wielu krajach tworzyły się ruchy, które żądały przeprowadzenia demokratycznych reform. W Rzeczypospolitej, w czasie powstania kościuszkowskiego, powstał klub skupiający radykalnych działaczy politycznych. Tak zwani polscy jakobini domagali się ukarania zdrajców ojczyzny, ustanowienia republiki i przeprowadzenia reform społecznych w duchu rewolucji francuskiej. Wybitnym przedstawicielem tego ruchu był Hugo Kołłątaj, zwany polskim Robespierre'em.

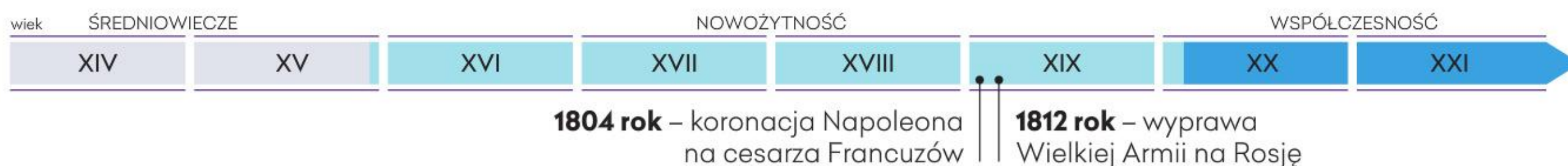
W skrócie

- W 1792 roku Francja stała się republiką. Zdetronizowany król Ludwik XVI w styczniu 1793 roku poniósł śmierć na gilotynie.
- Rewolucyjny terror nasilił się zwłaszcza w okresie rządów jakobinów. Do najważniejszych jakobińskich przywódców należał Maksymilian Robespierre.
- W 1794 roku przeciwnicy Robespierre'a dokonali przewrotu termidoriańskiego. Dyktator został schwytany i ścięty. Rok później władzę wykonawczą w kraju objął dyktatoriat.

Czy już umiesz?

- 1 Stwórz kalendarium rewolucji. Wypisz w punktach najważniejsze wydarzenia, które miały miejsce we Francji w latach 1789–1795 (od zwołania Stanów Generalnych do utworzenia rządów dyktatoratu).
- 2 Opisz sytuację we Francji w czasie terroru jakobińskiego. Czy twoim zdaniem jakobini zdradzili ideały zawarte w *Deklaracji praw człowieka i obywatela*? Uzasadnij odpowiedź.
- 3 Porównaj rewolucję francuską z rewolucją, jaka dokonała się w Anglii w XVII wieku. Weź pod uwagę przyczyny i skutki obu wydarzeń, ich charakter oraz czas trwania.

7.3 Podboje napoleońskiej Francji



Podejmij temat

- Scharakteryzuj sytuację Francji w okresie rządów dyktatoratu.



Napoleon zapisał się w historii jako znakomity wódz. Swoje zwycięstwa zawdzięczał umiejętnemu wykorzystywaniu pułków piechoty i kawalerii, wspomaganych zmasowanym ogniem artylerii. Poza tym jego wojska przemieszczały się znacznie szybciej niż inne armie (nawet 30 kilometrów dziennie), gdyż żołnierze nie nosili ze sobą zapasów żywności. Zgodnie z zasadą *wojna żywi wojnę*, rekwirowali ją od podbitej ludności.



Spójrz na obraz Jacques'a Louisa Davida. Jakie cechy Napoleona artysta podkreślił?

Wojna z koalicją

Objęcie rządów przez dyktatorat w 1795 roku nie uspokoiło sytuacji we Francji. Nie zakończyło też wojny z koalicją. Rewolucyjna Francja wciąż była postrzegana jako duże zagrożenie dla starego ładu. Walki toczyły się w wielu rejonach, m.in. we Włoszech i w Bawarii. Na froncie włoskim Francuzi zmagali się z Austriakami i Rosjanami. Odnosili tam znaczne sukcesy w dużej mierze dzięki decyzjom generała **Napoleona Bonaparte**. Ten utalentowany dowódca, syn niezbyt zamożnego szlachcica korsykańskiego, zrobił oszałamiającą karierę w rewolucyjnej armii francuskiej, otrzymując w wieku 24 lat nominację generalską. Przed 1789 rokiem taki awans byłby zapewne niemożliwy – w czasach rewolucji nie stanowił niczego zaskakującego. Napoleon w ciągu kilku lat zajął niemal całą Italię, tworząc na tym obszarze zależne od siebie republiki. Francuzi odnosili również sukcesy w walkach z wojskami austriackimi w Bawarii. Na mocy pokoju zawartego w 1801 roku pokonana Austria uznała francuską dominację w północnych Włoszech i granicę Francji na Renie.

Napoleon pierwszym konsulem

Znakomite zwycięstwa Bonapartego na froncie włoskim spowodowały, że zyskał on dużą popularność wśród żołnierzy i w całym społeczeństwie. Jednocześnie wśród Francuzów narastał opór przeciw nieudolnym rządóm dyktatoratu. Napoleon postanowił to wykorzystać i sięgnął po władzę. W listopadzie **1799 roku** dokonał zamachu stanu, w którego wyniku obalił dyktatorat. Odtąd rządy we Francji sprawowali trzej konsulowie. Najważniejszym – **pierwszym konsulem** został sam Napoleon. Uzyskał on niemal dyktatorską władzę w kraju. Objęcie rządów przez Bonapartego oznaczało w praktyce kres republiki i koniec rewolucji.

Polityka wewnętrzna

Napoleon jako pierwszy konsul okazał się sprawnym władcą. W sferze gospodarczej powołał do życia Bank Francji, który zaczął emitować papierowe pieniądze. Wspierał rozwój rolnictwa, handlu i przemysłu. Dzięki podpisaniu konkordatu z papieżem w 1801 roku unormował stosunki z Kościołem. Katolikom zapewniono swobodę kultu, ale Kościół nie odzyskał dóbr skonfiskowanych w czasie rewolucji.

Jednym z najważniejszych dokonań Bonapartego było wprowadzenie kodeksu prawa cywilnego. W dokumencie tym – nazwanym na cześć wodza **Kodeksem Napoleona** – zapisano zdobycze rewolucji francuskiej, m.in. równość wszystkich wobec prawa, wolność osobistą, wolność wyznania i nienaruszalność własności prywatnej. Kodeks stanowił, że państwo ma charakter świecki, podobnie jak małżeństwo (dlatego dopuszczono w nim rozwody). Był dokumentem nowoczesnym i znacząco wpłynął na kodyfikację prawa w Europie. Obowiązywał zresztą nie tylko we Francji. Napoleon wprowadził Kodeks również w krajach, które sobie podporządkował.

W **1804 roku** – za zgodą papieża – Napoleon koronował się na cesarza, co wzmacniało jego prestiż w Europie. Aby podkreślić, że jego władza pochodzi od ludu (zgodnie z zasadą umowy społecznej), przyjął tytuł **cesarza Francuzów** (a nie króla Francji jak Burbonowie).



Napoleon sam nałożył sobie koronę na głowę, następnie koronował swoją żonę. Uczynił to w obecności papieża. Samodzielne ukoronowanie się Napoleona miało charakter symboliczny. Cesarz zaznaczał, że nie jest bożym pomazańcem i nie wywyższa się ponad innych obywateli republiki. Uroczystość została przedstawiona na obrazie Davida.

Więcej na temat

Absolutne państwo Napoleona

Pomimo nawiązywania do oświeceniowych ideałów Francja rządzona przez Napoleona miała cechy państwa absolutnego. Wszystkie dziedziny życia zostały podporządkowane władzy. Szkoły wychowywały młodzież w kulcie posłuszeństwa władcy, a Kościół, całkowicie od niego zależny, głosił jego wielkość. Zadaniem sztuki i literatury było sławienie imienia Napoleona jako wielkiego wodza. Wprowadzono cenzurę, która pilnowała, by nie wydawano publikacji krytycznych wobec cesarza. Porządku w państwie strzegła policja, której podlegała sieć tajnych współpracowników. Ich zadaniem było wykrywanie spisków skierowanych przeciwko Bonapartemu.

- Jeden z przeciwników cesarza nazwał ustrój napoleońskiej Francji karykaturą Wolności. Czy zgadzasz się z tym stwierdzeniem? Uzasadnij odpowiedź.



Jean-Auguste-Dominique Ingres [czyt. żan ogust dominik ęgr], *Napoleon I na cesarskim tronie*



Europa w okresie zwycięstw Napoleona

Napoleon prowadził bardzo ekspansywną politykę, zamierzał bowiem uczynić Francję potęgą. Okres jego rządów to nieustanne walki z europejskimi mocarstwami – Wielką Brytanią, Austrią, Prusami i Rosją, które tworzyły przeciwko Francji rozmaite koalicje z udziałem mniejszych państw. W tej walce cesarz Francuzów odnosił spektakularne sukcesy, skutkiem czego podporządkował sobie olbrzymie obszary kontynentu. Następnie tworzył na nich zależne od Francji państwa, gdzie na tronach osadzał często swoich braci i kuzynów, a także wprowadzał swoje prawa. Zwycięstwa te zawdzięczał własnym talentom dowódczym, znakomicie wyszkolonej armii i doskonaleniu sztuki wojennej.



EUROPA W CZASACH NAPOLEONA (1799–1814)

0 200 400 600 km

Cesarstwo Francuskie w 1812 r.

kraje uzależnione od Napoleona

trasa wyprawy Wielkiej Armii na Rosję w 1812 r.

blokada kontynentalna Wielkiej Brytanii

ważniejsze bitwy

ważniejsze bitwy morskie

zwycięskie bitwy Napoleona

ważniejsze traktaty

1

Klęska pod Trafalgarem i blokada kontynentalna

Za swojego największego przeciwnika Napoleon uważał Wielką Brytanię. Nie zdołał jednak złamać jej potęgi. W 1805 roku w bitwie pod **Trafalgarem** francuska flota uległa Brytyjczykom. Cesarz musiał zrezygnować z planów podboju wysp; postanowił więc podjąć wojnę gospodarczą. Aby pozbawić nieprzyjaciela żywności i surowców, nałożył na Wielką Brytanię **blokadę kontynentalną**, zakazując państwom kontrolowanym przez Francję handlu z wyspiarzami.

2

Utworzenie Związku Reńskiego

Pomimo niepowodzeń w walkach z Anglikami Napoleon odnosił znaczne sukcesy w Europie Środkowej. W **1805 roku** w bitwie pod **Austerlitz** [czyt. **asterlic**] cesarz pokonał przeważające liczebnie armie Austrii i Rosji. Dzięki zwycięstwu uzyskał nowe nabytki terytorialne (m.in. Wenecję) i podporządkował sobie księstwa niemieckie. Rzesza Niemiecka, której początki sięgały X wieku, przestała istnieć. W jej miejsce powstał **Związek Reński** uznający zwierzchnictwo Napoleona.

3

Pokonanie Prus i pokój w Tylży

W 1806 roku Napoleon rozgromił wojska pruskie pod **Jeną** i **Auerstedt** [czyt. **auersztet**] oraz zajął Berlin. W następnym roku pokonał pod Frydlandem sprzymierzonych z Prusakami Rosjan. Na mocy pokoju w Tylży z 1807 roku Prusy utraciły ziemie zajęte podczas II i III rozbioru Polski na rzecz nowo powstałego **Księstwa Warszawskiego**.

4

Walki w Hiszpanii

W 1808 roku Napoleon wkroczył do Hiszpanii. Następnie zmusił do abdykacji króla z dynastii Burbonów i osadził na tronie swego brata. Najeźdźcy dopuszczali się licznych rabunków. Ich polityka wywołała zdecydowany opór Hiszpanów i doprowadziła do krwawego powstania. Napoleon nie zdołał trwale opanować Półwyspu Iberyjskiego.

5

Pokonanie Austrii

W 1809 roku Habsburgowie zostali po raz kolejny upokorzeni przez Napoleona. Austria poniosła klęskę pod **Wagrem** i na mocy pokoju w Schönbrunn [czyt. **szenbrun**] z 1809 roku oddała Francji ziemie na wschodnim wybrzeżu Morza Adriatyckiego. Utraciła też na rzecz Księstwa Warszawskiego ziemie, które zajęła podczas III rozbioru Polski. Pomimo strat terytorialnych Austria, podobnie jak Prusy, nadal pozostawała niezależnym państwem.



Auguste Mayer [czyt. **ogist maje**], *Bitwa pod Trafalgarem*



François Gérard [czyt. **frąsula żerara**], *Bitwa pod Austerlitz*



Horace Vernet [czyt. **oras werne**], *Napoleon pod Wagrem*

1. Opisz, jakie zmiany polityczne nastąpiły w Europie w okresie napoleońskim.
2. Powiedz, jaki był cel blokady kontynentalnej i który kraj został nią objęty.
3. Wyłumacz, czym był Związek Reński. Czym się różnił od Rzeszy Niemieckiej?

Wyprawa na Rosję i upadek Napoleona

Dominacja Francji w Europie budziła coraz większy niepokój Rosji. Państwo cara Aleksandra I szykowało się do rozprawy z Francją, ale to Napoleon uderzył pierwszy. **Latem 1812 roku** jego Wielka Armia, licząca ponad 400 tysięcy żołnierzy (w tym około 150 tysięcy Francuzów i 80 tysięcy Polaków), przekroczyła rzekę Niemen i ruszyła na wschód. Wkrótce wojska spotkały się pod **Smoleńskiem** i **Borodino** – bitwy te nie rozstrzygnęły jednak losów wojny. Na jesieni armia Napoleona zajęła Moskwę. Był to sukces połowiczny, gdyż główne siły rosyjskie – nieustannie cofające się w głąb kraju – nie zostały pokonane. Ponadto sytuacja Wielkiej Armii, znacznie osłabionej wskutek dezercji i chorób, była coraz trudniejsza. Wojska napoleońskie zmagaly się z głodem i były zmęczone długim marszem. W dodatku zaczęły się mrozy, nocą temperatury spadały do kilkunastu stopni poniżej zera. W tej sytuacji Napoleon zarządził odwrót. W ślad za jego wojskiem postępowały oddziały rosyjskie. Los wycofujących się żołnierzy był tragiczny. Zmarznięci, głodni, zmęczeni i wyniszczeni chorobami zjadali surowe końskie mięso padłych zwierząt, a nawet własne skórzane buty. Gdy wpadali w ręce Kozaków, byli często zabijani w bestialski sposób.



Dramatyczna przeprawa pozostałości Wielkiej Armii przez rzekę Berezynę stanowiła jeden z epizodów wojny 1812 roku. Wojska napoleońskie uniknęły okrążenia ze strony nieprzyjaciela i całkowitego zniszczenia tylko dzięki ofiarności polskich żołnierzy, którzy osłaniali odwrót Francuzów. Obraz Wojciecha Kossaka przedstawia przeprawę przez Berezynę.

W 1813 roku przeciwko Francji uformowała się kolejna koalicja z udziałem Rosji, Wielkiej Brytanii, Austrii i Prus. Losy Europy rozstrzygnęły się w **październiku 1813 roku** w bitwie pod **Lipskiem**, w której wzięło udział ponad 450 tysięcy ludzi różnych narodowości (stąd nazwa: **bitwa narodów**). Wojska Napoleona uległy w niej dwukrotnie liczniejszym siłom koalicji. Wiosną 1814 roku działania wojenne przeniosły się na terytorium Francji. W marcu skapitulował Paryż, a w kwietniu cesarz abdykował. Rządy w kraju objął Ludwik XVIII – brat Ludwika XVI. Napoleon zaś został zesłany na wyspę Elbę u wybrzeży Włoch. Na mocy pokoju podpisanego w Paryżu w maju 1814 roku Francja powróciła do granic z 1792 roku, a jej dominacja w Europie dobiegła końca.

Znaczenie epoki napoleońskiej

Epoka napoleońska zmieniła oblicze Europy. W wielu krajach naszego kontynentu upowszechniły się zdobycze rewolucji francuskiej – wolność osobista, równość wobec prawa, możliwości awansu społecznego oraz uwłaszczenie chłopów. Symbolem tych przemian był Napoleon – człowiek, który naruszył dotychczasowy porządek polityczny i społeczny w Europie (w odczuciu wielu ludzi bardzo niesprawiedliwy). Ale okres dominacji cesarza Francuzów to także czas długotrwałej wojny. Jej koszty były bardzo wysokie. Zniszczono liczne zabytki, rozkradziono wiele dzieł sztuki (m.in. we Włoszech, gdzie żołnierze francuscy regularnie dokonywali rabunków). Najtragiczniejszym skutkiem działań zbrojnych była śmierć kilku milionów ludzi. Wśród ofiar znajdowało się wielu cywilów, którzy często padali ofiarą represji ze strony zwycięskich armii, np. podczas powstania w Hiszpanii.

W skrócie

- W 1799 roku Napoleon Bonaparte dokonał zamachu stanu i został pierwszym konsulem Francji. W 1804 roku koronował się na cesarza Francuzów.
- Napoleon podbił większość Europy, pokonał Austrię i Prusy. W 1812 roku wyprawił się na Rosję, która odparła jego atak. Dwa lata później utracił władzę we Francji.
- W okresie napoleońskim doszło do ważnych przemian społeczno-gospodarczych w wielu krajach Europy. Upowszechniono Kodeks Napoleona i zdobycze rewolucji francuskiej.

Czy już umiesz?

- 1 Scharakteryzuj politykę wewnętrzną Napoleona. Uwzględnij następujące terminy: konkordat, kodeks cywilny, cenzura.
- 2 Wymień przyczyny i skutki wojny 1812 roku.
- 3 Oceń znaczenie epoki napoleońskiej.
- 4 Bóg wojny, rozbójnik Europy, dobry cesarz, krwawy rzeźnik, hydra rewolucji – to kilka opinii o Napoleonie. Z którą z nich najbardziej się zgadzasz? Uzasadnij odpowiedź.



Profil Napoleona wypełniony ofiarami wojen. Ten rysunek ukazuje negatywne skutki agresywnych działań cesarza.



Pałac w Walewicach



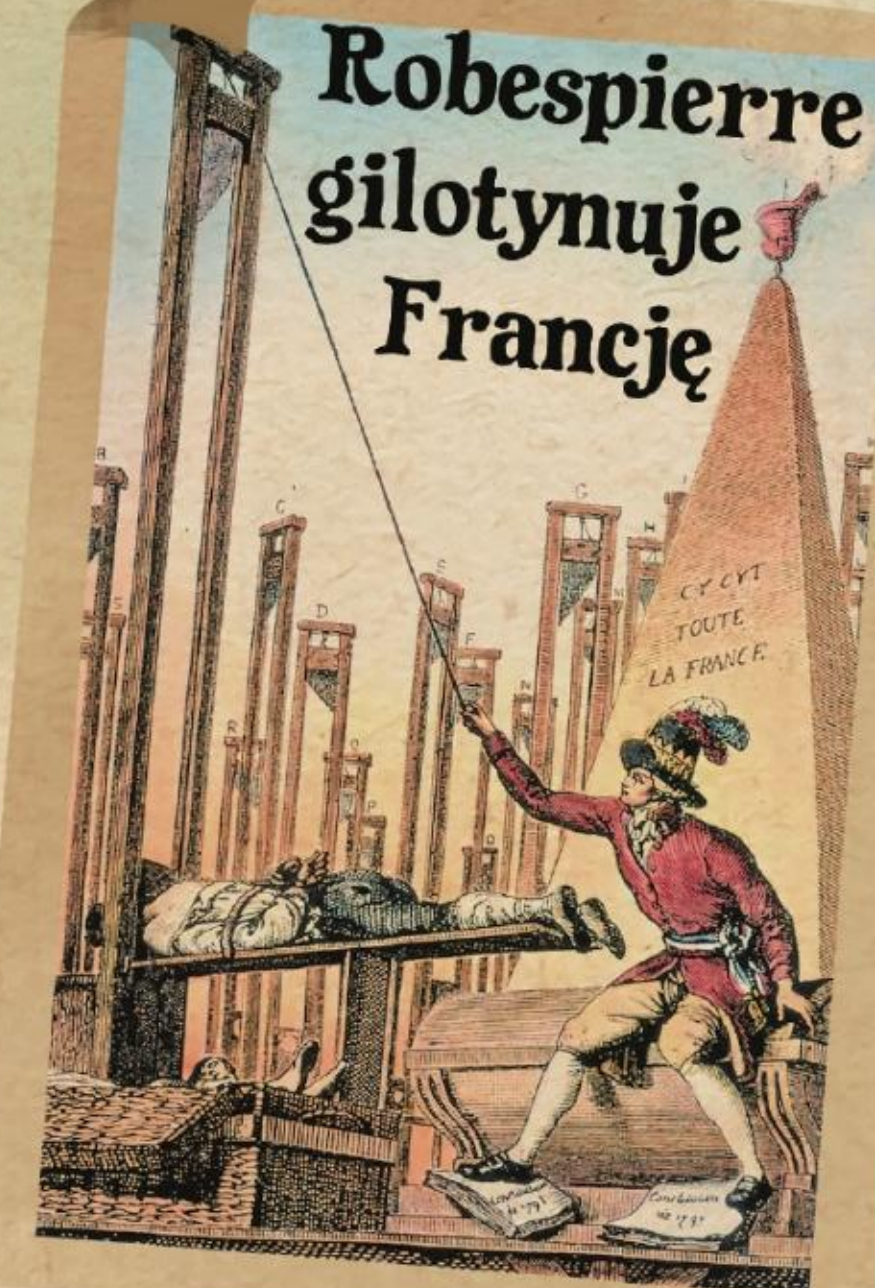
W Walewicach w woj. łódzkim znajduje się klasycystyczny pałac z pięknym kolumnowym portykiem. Wybudował go pod koniec XVIII wieku Anastazy Walewski, szambelan króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Urokowi pani szambelanowej Marii Walewskiej uległ sam Napoleon Bonaparte. Walewska powiła w pałacu syna Napoleona – Aleksandra, który w latach 50. XIX wieku został ministrem spraw zagranicznych Francji.

Satyra na rewolucję francuską i Napoleona

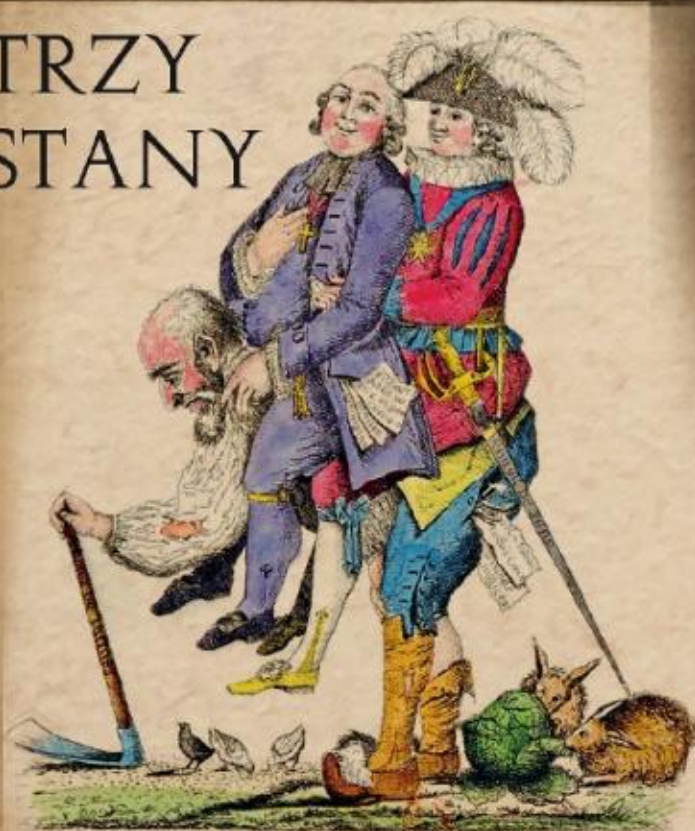
Rozwój prasy, jaki dokonał się na przełomie wieków XVIII i XIX, upowszechnił nowy gatunek sztuki plastycznej – rysunek satyryczny. W odróżnieniu od innych rysunków ukazuje on zdeformowany obraz rzeczywistości, a jego celem jest ośmieszenie jakiejś postaci lub zjawiska. Pomimo swojego humorystycznego charakteru pełni funkcję komentarza do bieżących wydarzeń i skłania do refleksji. Tematem licznych rysunków satyrycznych była rewolucja francuska i Napoleon Bonaparte. Mimo cenzury rysunki ośmieszające cesarza cieszyły się we Francji i krajach jej podporządkowanych dużą popularnością.

Robespierre gilotynuje Francję to karykatura pochodząca z czasów rewolucyjnego terroru rozpętanego przez jakobinów. Przedstawia Maksymiliana Robespierre'a, który po wymordowaniu wszystkich Francuzów gilotynuje ostatnią żywą osobę – kata.

● Czy według ciebie ilustracja trafnie oddaje charakter Wielkiej Rewolucji Francuskiej? Uzasadnij odpowiedź.



TRZY STANY



Ta karykatura z końca XVIII wieku ukazuje francuskiego chłopca ciążonego przez przedstawicieli dwóch uprzywilejowanych stanów – arystokratę i biskupa.

- Powiedz, jaki ważny problem społeczny XVIII-wiecznej Francji został przedstawiony na rysunku.



Co to jest? karykatura

Najpopularniejszą formą rysunku satyrycznego jest karykatura. Uwydatnia ona w przesadny sposób cechy jakiejs postaci, przedmiotu lub zjawiska w celu ich ośmieszenia.



Na angielskiej karykaturze z 1805 roku brytyjski premier William Pitt i Napoleon Bonaparte dzielą się światem, który został ukazany jako pudding. Wielkiej Brytanii, ówczesnej potęgze morskiej, przypadają oceany i morza, natomiast niezwyciężony na kontynencie Napoleon zagarnia lądy.

- Czy ta scena wywołuje uśmiech? Uzasadnij odpowiedź.

NAPOLEON „FABRYKUJE” KRÓLÓW



Karykatura z 1806 roku ukazuje Napoleona jako piekarza, który wyjmuje z pieca kolejną partię piernikowych monarchów. W tle minister spraw zagranicznych Francji Charles Talleyrand [czyt. szarl talejrand] ugniata następną porcję ciasta, czyli Polskę, Węgry i Turcję.

- Co jest tematem karykatury?

1. Ustal, od jakiego słowa pochodzi wyraz karykatura.
2. Narysuj lub przedstaw pomysł na karykaturę.
3. I śmiech niekiedy może być nauką – jak rozumiesz tę myśl Ignacego Krasickiego w odniesieniu do rysunków satyrycznych.
4. Napiszcie w parach krótkie teksty, które mogliby wypowiadać bohaterowie wybranej scenki.

7.4 Legiony Polskie we Włoszech



Podejmij temat

- Zacytuj fragment polskiego hymnu odnoszący się do Napoleona Bonaparte. W jakim świetle przedstawia się w nim cesarza?



Dzięki sprawnemu działaniu Jana Henryka Dąbrowskiego w krótkim czasie do Legionów zgłosiło się wielu ochotników. Byli to głównie jeńcy z armii austriackiej. Jesienią 1797 roku Legiony liczyły 8 tysięcy żołnierzy.

U boku Francji

Po 1795 roku wielu polskich polityków opuściło kraj. Na emigracji mogli oni swobodnie dyskutować o tym, co należy zrobić, aby Polska odzyskała wolność. Większość działaczy opowiadała się za walką zbrojną u boku rewolucyjnej Francji. Kraj ten toczył zwycięskie wojny ze wszystkimi naszymi zaborcami. Polscy politycy szczególnie interesowali się Napoleonem Bonaparte, który odnosił duże sukcesy na froncie włoskim w starciach z Austriakami. Wkrótce podjęli z nim rozmowy na temat utworzenia polskich formacji wojskowych walczących po stronie Francuzów. Dzięki temu w styczniu **1797 roku** we Włoszech sformowano **Legiony Polskie** pod dowództwem generała **Jana Henryka Dąbrowskiego**. Formalnie miały one bić się w służbie Republiki Lombardzkiej, zależnej od Francji, w praktyce zaś – u boku Napoleona.



Józef Wybicki – pisarz i działacz polityczny, zwolennik walki u boku Francji

Więcej na temat

Pieśń Legionów Polskich we Włoszech

Z powstaniem naszych oddziałów u boku Napoleona wiążą się początki hymnu Polski – *Mazurka Dąbrowskiego*, który pierwotnie nosił tytuł *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech*. Utwór ten powstał w lipcu 1797 roku we włoskim mieście Reggio nell'Emilia [czyt. redździo nel emilia] i tutaj po raz pierwszy został wykonany publicznie. Autorem słów jest Józef Wybicki, który napisał tekst do znanej melodii ludowego mazurka. Inspiracją dla poety była uroczystość zorganizowana ku czci dowódcy.

- Jakie cele Legionów Polskich Józef Wybicki wymienił w tej pieśni?

Żołnierze Legionów Dąbrowskiego

Legioniści mieli walczyć na nieznanej sobie ziemi i w służbie obcego mocarstwa. Wielu z nich nie umiało czytać ani pisać. Dlatego dowódcy Legionów, a głównie Jan Henryk Dąbrowski, podjęli działania, aby rekruci świadomie i z poświęceniem wypełniali obowiązki wobec ojczyzny – najpierw jako żołnierze, a po odzyskaniu wolności jako obywatele pracujący dla jej umocnienia. Przede wszystkim zadbano o ich wykształcenie: uczono czytania, pisanie oraz historii Polski, wpajano ideały oświecenia. Oznaką dążeń zmierzających do uformowania żołnierza obywatela był jego mundur.

Legioniści nosili na głowie **rogatywkę** – wełnianą czapkę z kwadratowym denkiem i otokiem. Czapka ta, zwana krakuską, uchodzi za tradycyjne polskie nakrycie głowy. W wojsku używano jej oficjalnie od czasów konfederacji barskiej.

Na prawym ramieniu legioniści mieli naramiennik z napisem w języku włoskim: *Gli uomini liberi sono fratelli* [czyt. li łomini liberi sono fratelli], co znaczy: Ludzie wolni są braćmi.



Symbol sojuszu z Francją stanowiła trójkolorowa **kokarda francuska**, przypinana do czapki.

Podstawowym uzbrojeniem legionisty był **karabin** z bagnetem.

Krój i barwy **munduru** legionistów nawiązywały do umundurowania polskiej kawalerii narodowej z XVIII wieku.



1. Opisz mundur polskiego legionisty. Wskaż elementy, które podkreślają narodowy charakter tej formacji, zależność od Lombardii i przymierze z Francją.
2. Dlaczego twórcom Legionów zależało na tym, by umundurowanie nawiązywało do polskiej tradycji?

Walki we Włoszech i w Niemczech

Od 1798 roku legioniści walczyli w wojnie Francji z Królestwem Neapolu, Austrią i Rosją. Wzięli udział w zajęciu Rzymu oraz bitwach pod Trebbią i Magnano [czyt. manjano], gdzie ponieśli olbrzymie straty. Z dużym poświęceniem bronili też twierdzy Mantui. Jednocześnie polskie oddziały tłumili powstania włoskich chłopów, którzy buntowali się przeciw francuskim rządóm w Italii. Tym samym legioniści oddalili się od ideałów, które im wpajano. Sami bowiem umacniali obce panowanie na włoskiej ziemi.

Polacy walczyli u boku wojsk francuskich również na froncie niemieckim. W 1799 roku powstała tam **Legia Naddunajska** pod dowództwem generała **Karola Kniaziewicza**. Żołnierze Legii wzięli udział w bitwie pod Hohenlinden w grudniu 1800 roku. Polscy kawalerzyści znacząco przyczynili się w niej do francuskiego zwycięstwa.



W krwawej bitwie nad rzeką Trebbią legioniści walczyli u boku Francuzów z armią austriacką i wojskami Aleksandra Suworowa, sprawcy pamiętnej rzezi Pragi. Polacy ponieśli znaczne straty, ale zdołali powstrzymać nieprzyjaciół, a potem osłaniać odwrót Francuzów. Epizod z tej walki ukazuje obraz *Bitwa nad Trebbią* autorstwa rosyjskiego malarza z XIX wieku.



January Suchodolski, *Wjazd generała Jana Henryka Dąbrowskiego do Rzymu*



● Wymień ważniejsze bitwy z udziałem żołnierzy Legionów Polskich.

Koniec marzeń o wolności?

Pomimo poświęcenia legionistów w walkach u boku Francji, kraj ten nie podjął sprawy niepodległości Polski w kolejnych traktatach pokojowych zawieranych z Austrią. W jednym z nich Francuzi zobowiązali się nawet, że nie będą popierać wrogów wewnętrznych Austrii i Rosji, czyli między innymi Polaków. Napoleon odrzucił też plany ataku na Austrię z Bałkanów w celu wsparcia polskiego powstania w **Galicji**. Wywołało to rozgoryczenie legionistów.

Po zakończeniu walk we Włoszech i zawarciu francusko-austriackiego pokoju z 1801 roku polscy żołnierze nie byli już potrzebni swojemu sojusznikowi. W latach 1802–1803 wysłano ich na wyspę San Domingo (Haiti), by stłumili tam powstanie czarnoskórej ludności przeciw francuskim kolonistom. Większość Polaków poległa lub zmarła z powodu chorób. Oznaczało to koniec Legionów.

Kres istnienia Legionów Polskich był dramatyczny, ale ich utworzenie miało ogromne znaczenie. Polacy udowodnili, że nie porzucili myśli o wolności i są gotowi do poświęceń dla ojczyzny.

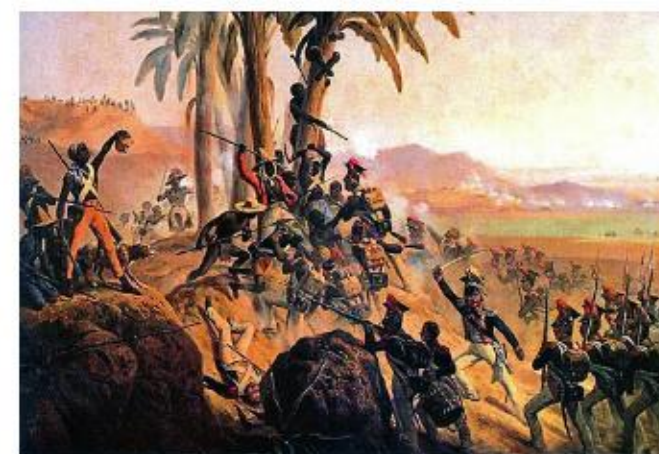
W skrócie

- W 1797 roku utworzono Legiony Polskie we Włoszech. Oddziały te walczyły u boku Francji pod dowództwem generała Jana Henryka Dąbrowskiego. Oprócz Legionów Polskich w służbie Francuzów walczyła Legia Naddunajska dowodzona przez generała Karola Kniaziewicza.
- W latach 1802–1803 legioniści tłumili powstanie na wyspie San Domingo. Większość Polaków nie wróciła do kraju.

Czy już umiesz?

- 1 Powiedz, jaki był cel utworzenia Legionów Polskich we Włoszech.
- 2 Scharakteryzuj stosunek Francji do Legionów Polskich.
- 3 Napiszcie w parach odezwę, w której zachęćcie Polaków do wstępowania w szeregi Legionów Polskich we Włoszech. Odczytajcie swoje teksty w klasie. Wybierzcie najlepszą odezwę.
- 4 Wyobraź sobie, że jesteś nauczycielem prowadzącym zajęcia z żołnierzami Legionów Polskich. Jaką postać z historii Polski żyjącą w XVIII wieku podasz żołnierzom za przykład godny naśladowania, a jaką – nie?

Galicja – nazwa używana w stosunku do ziem dawnej Rzeczypospolitej pozostających pod zaborem austriackim (1772–1918).



Z ponad pięciu tysięcy legionistów wysłanych na San Domingo do kraju wróciło zaledwie kilkuset żołnierzy.

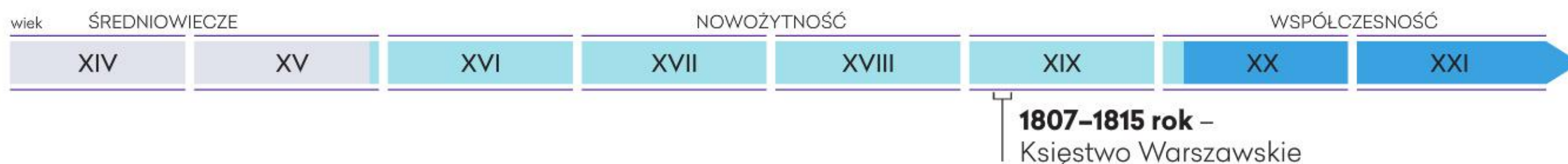


Winna Góra – posiadłość generała Dąbrowskiego



Ostatnie lata życia generał Jan Henryk Dąbrowski spędził w Winnej Górze w Wielkopolsce, gdzie kultywował pamięć o Legionach Polskich. Zmarł w 1818 roku w wieku 63 lat. Został pochowany w kościele św. Michała Archanioła. Obecnie w Winnej Górze znajduje się muzeum (na zdjęciu).

7.5 Księstwo Warszawskie



Podejmij temat

- Wymień sukcesy Napoleona odniesione na początku XIX wieku podczas walk z zaborcami Polski. W jaki sposób, twoim zdaniem, wieści o jego zwycięstwach mogły być przyjmowane przez Polaków?



Wjazd generała Dąbrowskiego do Poznania ukazany na obrazie Jana Gładysza

Powstanie wielkopolskie

Smutny los Legionów sprawił, że wielu Polaków odwróciło się od Napoleona. Jednak wieści o zwycięstwach odnoszonych przez cesarza Francuzów nad naszymi zaborcami przysporzyły mu nowych zwolenników wśród polskich elit i obudziły wiarę w sens walki u boku Francji. Gdy w 1806 roku Napoleon wkroczył do Prus, postanowił pozyskać Polaków jako sojuszników. Na życzenie cesarza Jan Henryk Dąbrowski i Józef Wybicki wezwali rodaków do wzniesienia powstania przeciw Prusom. Zapowiedzieli też, najpewniej w porozumieniu z Napoleonem, odbudowę wolnej Polski. Nie padły jednak żadne konkretne postanowienia dotyczące kształtu przyszłego państwa.

Na apel Dąbrowskiego i Wybickiego odpowiedziały tysiące Polaków. Na początku listopada 1806 roku w Wielkopolsce wybuchło **powstanie** przeciw pruskiemu zaborcy; oswobodzono Poznań i Kalisz. Kilka dni później Francuzi zajęli Warszawę, gdzie byli entuzjastycznie witani przez mieszkańców. Nad wyzwolonym obszarem kontrolę przejęły tymczasowe polskie władze. Z ochotników sformowano też regularną armię polską pod dowództwem **księcia Józefa Poniatowskiego**. Ziściło się zatem marzenie wielu naszych rodaków – część Polski stała się znowu wolna.



Opisz nastrój powyższej sceny.

Utworzenie Księstwa Warszawskiego

W 1806 roku Napoleon pokonał Prusy, ale wciąż nie zwyciężył sprzymierzonej z nimi Rosji. Udało się to dopiero latem 1807 roku, gdy wojska francuskie i polskie pokonały Rosjan w bitwie pod Frydlandem w Prusach Wschodnich. Zwycięską kampanię cesarza zakończył pokój między Francją, Prusami i Rosją, podpisany w lipcu **1807 roku w Tylży**. Jego warunki były efektem ustaleń poczynionych przez Napoleona i cara Rosji Aleksandra I. Z punktu widzenia Polaków miały one duże znaczenie. Obaj władcy podjęli bowiem decyzję o utworzeniu państwa polskiego. Powstało ono z ziem drugiego oraz trzeciego zaboru pruskiego i otrzymało nazwę **Księstwo Warszawskie**. Władzę w Księstwie oddano w ręce sprzymierzonych z Francją królów z dynastii Wettinów (władców Saksonii) i podporządkowano Francji. W Tylży zdecydowano również o tym, że Gdańsk stanie się wolnym miastem, a okręg białostocki zostanie wcielony do Rosji.

Ciekawe!



W Tylży Napoleon namawiał Aleksandra I, by Rosja przystąpiła do blokady kontynentalnej. Cesarz wiedział, że tylko z jej udziałem blokada odniesie skutek. Swoją cel osiągnął, ale w zamian – na życzenie cara – zrezygnował z nadania państwu polskiemu nazwy Królestwo Polskie.



1. Powiedz, jakie ziemie weszły w skład Księstwa Warszawskiego w 1807 roku. Wymień nabytki terytorialne z 1809 roku.
2. Wskaż państwo, z którym Księstwo Warszawskie było połączone unią personalną.

Księstwo Warszawskie – ustrój i prawa

Ustrój Księstwa Warszawskiego określała **konstytucja** nadana przez Napoleona w lipcu 1807 roku. Ustawa zasadnicza wyrażała ducha epoki napoleońskiej – wprowadzała wolność osobistą oraz wolność sumienia i wyznania. Na jej mocy wszyscy mieszkańcy Księstwa stali się równi wobec prawa. Drugim ważnym aktem obowiązującym w państwie był **Kodeks Napoleona**. Dokument potwierdzał wolności ujęte w ustawie zasadniczej i zawierał wiele zapisów dotyczących prawa cywilnego. Zobacz, jakie zmiany zaszły w życiu Polaków w czasach Księstwa Warszawskiego.



Marcello Bacciarelli, *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona*



W Księstwie Warszawskim wszyscy mieszkańcy mieli zagwarantowany równy dostęp do władzy. W największym stopniu z tego prawa skorzystali mieszczaństwo. Uzyskali oni niemal takie same prawa polityczne jak szlachta – możliwość zasiadania w izbie poselskiej i dostęp do urzędów.

Zapisana w konstytucji wolność osobista chłopów została potwierdzona w tzw. **dekrecie grudniowym** z 1807 roku. Zniósł on poddaństwo osobiste włościan. Nie poprawiło to jednak znacząco ich sytuacji. Jeśli bowiem chłopci decydowali się na opuszczenie wsi, musieli zostawić szlachcicom użytkowane przez siebie gospodarstwo.

WŁADZE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

W porównaniu z ustrojem dawnej Rzeczypospolitej pozycja monarchy względem sejmu była wyjątkowo silna. Jednak Fryderyk August I, władca Księstwa Warszawskiego, w niewielkim stopniu interesował się sprawami swojego państwa. Faktyczne rządy w jego imieniu sprawowała Rada Ministrów.

WŁADZA WYKONAWCZA



Król/książę prowadził politykę zagraniczną. Miał prawo wydawać dekrety oraz odwoływać i mianować ministrów.



Rada Ministrów stanowiła rząd Księstwa. Ministrowie kierowali najważniejszymi dziedzinami życia państwa.



Rada Stanu przygotowała projekty ustaw dla sejmu i dekretów królewskich.

WŁADZA USTAWODAWCZA



Król/książę miał inicjatywę ustawodawczą, co oznacza, że mógł przedstawiać sejmowi projekty ustaw.



Sejm dysponował ograniczonymi kompetencjami. Jego rola sprowadzała się niemal wyłącznie do uchwalania podatków i zatwierdzania ustaw przygotowanych przez Radę Stanu.

WŁADZA SĄDOWNICZA



Sądy były niezależne od władzy wykonawczej i ustawodawczej. Sędziowie byli dożywotnio mianowani przez króla.

Lekcja 1

Aaaa
Bbbb
Cccc

Kodeks Napoleona ustanawiał istotne zmiany w kwestiach obyczajowych – wprowadzał śluby cywilne i prawo do rozwodów. Spotkało się to z oporem Kościoła, który traktował małżeństwo jako związek uświęcony przez Boga i z tego powodu niemożliwy do rozdzielenia.

W Księstwie Warszawskim, po raz pierwszy na ziemiach polskich, wprowadzono obowiązek szkolny, a powołana do życia Izba Edukacyjna zajęła się rozwojem szkolnictwa średniego i elementarnego. Prezesem Izby był pisarz i polityk Stanisław Kostka Potocki.

1. Artykuł 6. konstytucji Księstwa Warszawskiego mówił, że *rząd jest w osobie króla*. Powiedz, co to oznacza.
2. Wymień największe, twoim zdaniem, osiągnięcia Księstwa Warszawskiego.
3. O dekrete grudniowym mówi się, że *zdyął chłopom kajdany z nóg, ale razem z butami*. Czy zgadzasz się z tym stwierdzeniem?



Armia Księstwa Warszawskiego kontynuowała tradycje legionowe. Oficerów i żołnierzy nauczano nie tylko wojennego rzemiosła, ale również krzewiono wśród nich postawy obywatelskie.



Bitwa pod Raszynem

Księstwo Warszawskie miało znakomicie wyszkoloną armię. Sprawdzianem jej gotowości bojowej była wojna z Austrią. W 1809 roku jego terytorium zostało zaatakowane przez austriacki korpus. Najważniejsza bitwa tej kampanii rozegrała się pod **Raszynem**. Nie zwyciężyła w niej żadna ze stron, ale wojska polskie skutecznie oparły się przeważającym siłom nieprzyjaciela. Wojna trwała dalej – oddziały polskie wkroczyły do **Galicji**, gdzie wkrótce wybuchło antyaustriackie powstanie. Dzięki waleczności polskiej armii i oddziałów partyzanckich wyzwolono Sandomierz, Lublin, Zamość oraz Kraków. Działo się to ku wielkiej radości mieszkańców. Sukcesy te zmusiły Austriaków do opuszczenia terytorium Księstwa.

O losach wojny ostatecznie zdecydowało zwycięstwo Napoleona pod Wagram w Austrii. Przyniosło ono korzystne dla Księstwa rozstrzygnięcie. Na mocy pokoju podpisanego w **Schönbrunn** w 1809 roku jego terytorium powiększyło się o ziemie trzeciego zaboru austriackiego. Księstwo Warszawskie stało się państwem średniej wielkości – liczyło blisko 158 tysięcy kilometrów kwadratowych. Obszar ten zamieszkiwało około 4,3 miliona mieszkańców.



Podczas bitwy pod Raszynem książę Józef Poniatowski wykazał się nie tylko talentem dowódczym, ale również wielokrotnie dał przykład odwagi. Swoich żołnierzy prowadził do kontrataku osobiście i z karabinem w ręku. Wojna 1809 roku przyniosła księciu olbrzymią popularność wśród rodaków. Powyżej: *Bitwa pod Raszynem*, obraz Januarego Suchodolskiego.



Polacy walczyli u boku Napoleona nie tylko w armii Księstwa, ale także w armii francuskiej na wielu frontach, np. w Hiszpanii. W 1808 roku polski szwadron szwoleżerów pod dowództwem majora Jana Kozińskiego zdobył ufortyfikowane pozycje hiszpańskie na przełęczy Somosierra. Zwycięska szarża otworzyła Francuzom drogę na Madryt. Przedstawił ją na swym obrazie Januarego Suchodolski.

Wspomnienia żołnierza walczącego pod Somosierrą

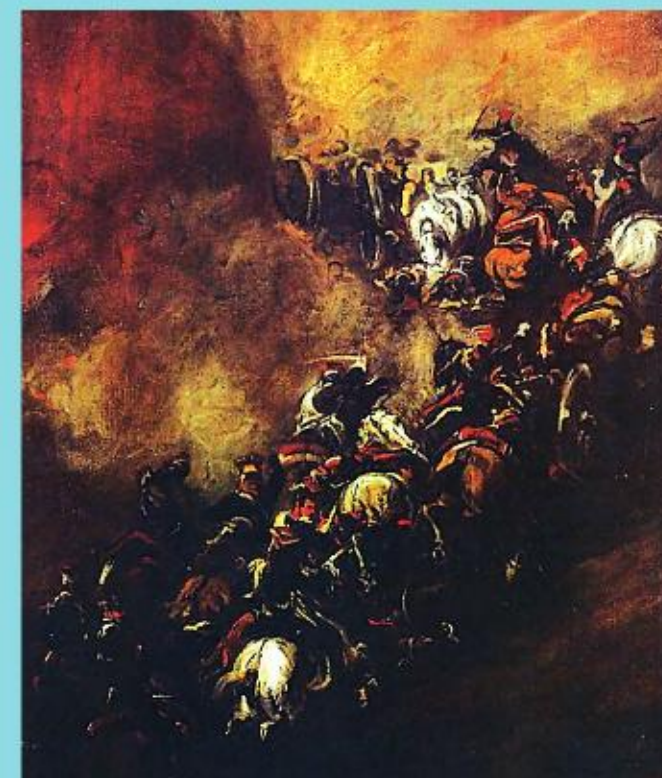
Jako wachmistrz¹, musiałem być z tyłu szwadronu, ale lat 18, a nade wszystko ta jedyna myśl, że cesarz tak blisko, że spogląda na nas i ocenia odwagę naszą, przemogła wszelkie w tym względzie formy. [...] Sformowawszy się na nowo, nowy przypuściliśmy atak samym środkiem wąwozu w górę. Pędząc jak na oślep, uniosłem tylko pałasz² tak, aby zasłonić oczy od postrzału, i nic nie widziałem prócz ognia i dymu. Nic nie słyszałem prócz huku armat i świstu kulek karabinowych. [...] a gdy działa nieprzyjacielskie już grać przestały, albowiem szarża nasza tak była gwałtowną, że [wróg] nie zdążył po raz drugi wystrzelić, sypnęła się reszta jazdy [...]. Świetny i pełen sławy był to dzień dla naszego pułku, ale ciężki i bolesny dla szwadronu. Ze 125 żołnierzy pozostało przy życiu tylko 25 [...].

Źródło: K.W. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. 1, Warszawa 1855

- Co mógł czuć żołnierz podczas bitwy? Co działało na niego motywująco?

¹ Wachmistrz – podoficer kawalerii.

² Pałasz – rodzaj broni podobnej do miecza.



Bitwa pod Somosierrą – obraz Piotra Michałowskiego

Upadek Księstwa Warszawskiego

Najważniejszym wydarzeniem w dziejach Księstwa, decydującym o jego dalszych losach, była **wojna 1812 roku**. Towarzyszył jej wielki entuzjazm Polaków, którzy wierzyli w zwycięstwo Napoleona. Z jego ewentualnym sukcesem wiązali duże nadzieje na odbudowę swojego państwa w granicach sprzed rozbiorów.

W 1812 roku nasi rodacy podjęli olbrzymi wysiłek militarny – Polacy, zaraz po Francuzach, stanowili największy odsetek wśród żołnierzy Wielkiej Armii. W czasie wojny wielokrotnie udowodnili, że są znakomitymi i odważnymi żołnierzami. Napoleon poniósł jednak w państwie carów dotkliwą klęskę. Pomimo to polskie oddziały pod dowództwem Poniatowskiego trwały przy nim do końca. W październiku 1813 roku wzięły udział w bitwie pod Lipskiem, a w 1814 roku walczyły we Francji z siłami koalicji, która ostatecznie pokonała wojska napoleońskie.

Upadek Bonapartego skutkował w Europie zburzeniem porządku, który stworzył cesarz. Na początku **1813 roku** Rosjanie wkroczyli do Księstwa Warszawskiego i ustanowili na tym obszarze tymczasowe rządy. Formalnie przestało ono istnieć w 1815 roku, gdy zwycięskie mocarstwa zaprowadziły nowy ład na kontynencie europejskim.



Józef Poniatowski wytrwał przy Napoleonie do końca (pomimo że Rosjanie nakłaniali go do przejścia na stronę cara). Zginął pod Lipskiem, osłaniając odwrót Francuzów. Obraz Suchodolskiego przedstawia ostatnie chwile jego życia tuż przed tragicznym skokiem do rzeki Elstery.

Ciekawe!

Księżę Józef Poniatowski jako jedyny cudzoziemiec otrzymał buławę marszałka Francji.



Bitwa pod Lidzbarkiem Warmińskim



W wielu miastach północnej Polski odbywają się inscenizacje bitew stoczonych z udziałem wojsk napoleońskich. Do największych tego typu atrakcji należy rekonstrukcja walk, które odbyły się pod Lidzbarkiem Warmińskim. Upamiętnia ona bitwę stoczoną przez wojska francusko-rosyjskie w 1807 roku. Pokazom towarzyszą wykłady, jarmark i liczne koncerty.

Małe państwo wielkich nadziei

Utworzenie Księstwa Warszawskiego było krokiem ważnym, ale z kilku względów niesatysfakcjonującym naszych rodaków. W nazwie państwa zabrakło wyrażenia Królestwo Polskie, które nawiązywałoby do dawnej tradycji naszej państwowości. Poza tym Księstwo nie było krajem niepodległym. Nie mogło na przykład prowadzić samodzielnej polityki zagranicznej, gdyż było podporządkowane Francji. W stosunku do dawnej Rzeczypospolitej zajmowało też mały obszar. Była to zaledwie część ziem zaborów pruskiego i austriackiego.

Pomimo tych wszystkich niedoskonałości Księstwo Warszawskie było państwem, w którym samodzielnie funkcjonowały polski rząd, administracja i szkolnictwo. W czasie walk u boku Napoleona wykształciła się kadra wyśmienitych oficerów i żołnierzy. Stali się oni częścią **legendy napoleońskiej**, która była w naszym narodzie żywa przez cały wiek XIX i do której nawiązywano w czasie kolejnych powstań. Ważnym dziedzictwem Księstwa było również nowoczesne ustawodawstwo (Kodeks Napoleona), które podważyło dawne podziały stanowe i urzeczywistniało ideały oświecenia. Na jego gruncie w XIX wieku formowało się nowoczesne polskie społeczeństwo.

W skrócie

- W 1807 roku z ziem drugiego i trzeciego zaboru pruskiego powstało Księstwo Warszawskie. W 1809 roku jego terytorium zostało powiększone o ziemie trzeciego zaboru austriackiego.
- ✕ ● Ustrój Księstwa Warszawskiego określała konstytucja z 1807 roku. Na czele państwa stał król Saksonii z dynastii Wettinów, który posiadał silną władzę wykonawczą.
- Od 1813 roku, w związku z klęską Napoleona w Rosji, Księstwo Warszawskie przeszło pod panowanie Rosjan.

Czy już umiesz?

- 1 Opisz okoliczności powstania Księstwa Warszawskiego.
- 2 Przedstaw stosunek Napoleona do sprawy polskiej oraz postawę Polaków wobec cesarza Francuzów.
- ✕ 3 Jakie ideały epoki napoleońskiej realizowało ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego?

Podsumowanie działu 7

1 Wyobraź sobie, że jesteś jednym z deputowanych stanu trzeciego podczas obrad Stanów Generalnych we Francji w 1789 roku. Napisz trzy postulaty dotyczące poprawy życia reprezentowanej przez ciebie grupy.

2 Rozpoznaj postać ukazaną na obrazie, a następnie wykonaj polecenia.

- Podaj najważniejsze fakty z życia tej postaci. Weź pod uwagę jej dokonania, sprawowane urzędy i uzyskane tytuły.
- Powiedz, jaki wpływ wywarła ta osoba na historię Francji i dzieje powszechne, a jaki – na historię Polski. Weź pod uwagę politykę, gospodarkę i sprawy społeczne.
- Oceń rolę, jaką ta postać odegrała w historii. Zastanów się i odpowiedz na pytanie: Czy jej ocena dokonana przez twoich rówieśników z Francji, Hiszpanii lub Rosji będzie podobna? Z czego mogą wynikać ewentualne podobieństwa lub różnice?



3 Obejrzyj obrazy i wykonaj polecenia.

- Powiedz, jakie wydarzenia z historii Polski zostały ukazane na przedstawionych dziełach sztuki.
- Bohaterowie obrazów w różny sposób przysłużyli się swoim ojczyznom. Które dzieło wyraża patriotyzm czasów walki, a które – patriotyzm czasów pokoju? Jak rozumiesz te dwa wyrażenia?



Marcello Bacciarelli, *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona*



January Suchodolski, *Śmierć Józefa Poniatowskiego pod Lipskiem*



4 Odszukaj w internecie teksty *Mazurka Dąbrowskiego* i *Marsylianki* (hymnu Francji), a następnie uważnie je przeczytaj. Wykonaj polecenia.

- Ustal, kiedy i w jakich okolicznościach powstały obie pieśni. Jakie są ich przesłania?
- Powiedz, do kogo są skierowane słowa pierwszej zwrotki *Marsylianki*. Kogo w tekście utworu uważa się za wrogów Francji i rewolucji?
- Jakie nadzieje Polaków zostały wyrażone w tekście *Mazurka Dąbrowskiego*? Kto i w jaki sposób miał je zrealizować?

Indeks

A

abdykacja	102
absolutyzm oświecony	142, 143, 145
agitator	190
Akademia Krakowska	7, 57, 79, 166
Akademia Lubrańskiego	57
Akademia Rakowska	76
Akademia Wileńska	57, 85
Akademia Zamojska	57
akt	
konfederacji warszawskiej,	
zob. konfederacja warszawska	
nawigacyjny	126
supremacji	31
Aleksander I Romanow	202, 211
Aleksander Jagiellończyk	42, 58
alkierz	70
ambasador	159
anarchia	110
anglikanie,	
zob. anglikanizm	
anglikanizm	31, 125, 126
Anna Jagiellonka	82, 88
<i>antemurale christianitatis</i>	105
arianie,	
zob. arianizm	
arianizm	73, 76, 113
arkada	58
arras	60
artykuły henrykowskie	80
arystokracja	10
ateizm	132
attyka	59
August II Mocny	105, 154–158
August III Sas	158–160, 162, 182
autonomia	95
Aztekowie	11, 13, 19, 21

B

Bacciarelli Marcello	163, 174, 185, 212, 217
Bach Jan Sebastian	36, 154
bank	124
barok	36, 37, 39, 40, 112–117, 132, 154
Bartochowski Władysław	70
Bartos Wojciech	176
Batowski Stanisław	149
Bellotto Bernardo	78, 182, 185
Bernini Giovanni Lorenzo	39
Biblia brzeska	32
Biblia Gutenberga	27
biblioteka publiczna	133, 139, 162
Bielski Marcin	57

bitwa narodów	202, 215
Blocke Abraham van den	59
Blocke Isaac van den	74
blokada kontynentalna	201, 211
Boff Leonard	20
Bogusławski Wojciech	183
bojarzy	140
Bolesław Chrobry	7
Bona Sforza	48, 56
Bonaparte Napoleon,	
zob. Napoleon I Bonaparte	
bonifratrzy	100
bostońskie picie herbaty	147, 148
bracia polscy,	
zob. arianizm	
Brandt Józef	92, 101, 104
Branicka Izabela	185
Branicki Franciszek Ksawery	170, 173
Brożek Jan	115
Brunelleschi Filippo	24
Bruno Giordano	34
Burbonowie	128–131, 138, 145, 148, 158, 189, 190, 194, 199, 201, 202
burżuazja	129, 188

C

Canaletto,	
zob. Bellotto Bernardo	
Carstwo Rosyjskie	55
centralizacja	129, 143, 145
cenzura	145, 199, 204
cerkiew	75
cesarz rzymski	6, 8, 29, 43, 82, 104, 107, 142, 143
Cezar Juliusz	106
chłopi,	
zob. chłopstwo	
chłopstwo	46, 47, 49, 68, 69, 72, 83, 94, 95, 100, 108, 109, 160, 161, 164, 172, 175, 176, 182, 183, 212
powinności	68
w innych państwach	64, 120–122, 131, 141–143, 189, 191, 194, 195, 197, 203, 204, 208
Chmielnicki Bohdan	95–97, 99
Chmielowski Benedykt	162
Chodkiewicz Jan Karol	89, 92
Chodowiecki Daniel	142, 186
Christy Howard Chandler	150
chrzest Polski	7
Colbert Jean-Baptiste	129
Collegium Nobilium	161, 162

Cortez Ferdynand	19
Cromwell Oliver	126
czambuły	103
czarna procesja	171
Czarniecki Stefan	100–102
Czartoryska Izabela	185
czynsz	68, 69, 108, 120, 160, 188

D

<i>danse macabre</i>	112
Danton Jerzy	194, 196
David Jacques-Louis	136, 190, 198, 199
Dąbrowski Jan Henryk	177, 206–210
deizm	132
Dekert Jan	171
<i>Deklaracja niepodległości</i>	148
<i>Deklaracja praw człowieka i obywatela</i>	191, 192
<i>Deklaracja praw narodu angielskiego</i>	127
dekret grudniowy	212
demokracja szlachecka	9
Denhoff Jan	106
deputowany	190
Descartes René	132
Desmoulins Kamil	196
detronizacja	89
dewocja	113
Diaz Bartłomiej	15, 17
Diderot Denis	133, 139
<i>dominium Maris Baltici</i> ,	45, 89, 98
zob. także wojny o Inflanty	
drugi pokój toruński,	
zob. pokój w Toruniu (II)	
druk	23, 26, 27, 29, 56
drzeworyt	26
Duma Bojarska	141
dyrektoriat	196, 198
dysydenci	72, 113, 156, 157, 164, 165
dzierżawca	108, 120, 121
dziesięcina	28, 68, 72, 131, 188
dzwon Zygmunt	45

E

edykt nantejski	30, 130
egzekucja dóbr,	
zob. ruch egzekucyjny	
eksport	49
elekcja,	
zob. wolna elekcja	
elekcja <i>vivente rege</i>	48, 110, 156
elektor (tytuł książąt Rzeszy)	93
emigrant	130

empiryzm	132	Hozjusz Stanisław	72	kalwaria	112
Erazm z Rotterdamu	23	hugenoci, zob. kalwinizm		Kalwin Jan	30, 31
F		humanizm	22–25, 34, 38, 56, 61	kalwini, zob. kalwinizm	
faktoria	123	husaria	90, 91, 104, 107	kalwinizm	30–32, 72–74, 76, 86, 113, 125, 128, 130
Familia	159, 163, 164, 180	I		kanclerz	54
federacja	150	iluzjonizm	36, 37	kapitalizm	121, 122, 197
flisacy	67	<i>Indeks ksiąg zakazanych</i>	34	kapitulacja, zob. skapitulować	
folwark	63, 68, 70, 94, 95, 108, 109, 176	Indianie	13, 15, 20, 40, 146, 151	Kara Mustafa	104, 105
Franklin Benjamin	139	inflacja	120	karabela	114
Fryderyk II Wielki	142, 144, 145, 168, 169	Inflanty, zob. wojny o Inflanty		Karaimi	73
Fryderyk August I Wettin	213	ingerencja	157	karaka	16, 18
Fryderyk Wilhelm	99, 142	Ingres Jean-Auguste-Dominique	199	karawela	16
Fryderyk Wilhelm I	142	inkorporacja	43	Karol I Stuart	125, 126
Fugger Jakub	122	Inkowie	11–13, 19	Karol II Stuart	126, 127
G		inkwizycja	34	Karol V Habsburg	29
Galicja	209	innowiercy, zob. dysydenci		Karol IX Sudermański	89
Galileusz	23, 34	insurekcja kościuszkowska, zob. powstanie kościuszkowskie		Karol IX Walezjusz	77
Gama Vasco da gbur, zob. kmieć	15, 17, 18	intendenci	129	Karol X Gustaw	98, 99, 111
gentry	121, 125, 126	<i>interrex</i>	77–79	Karol XII	154, 155
Geoffrin Marie Thérèse Rodet	137	interwencja	164	Karol Lotaryński	107
Gérard François	201	islam	75, 104	Kartezjusz, zob. Descartes René	
gimnazjum protestanckie	32, 33, 57, 74	Iwan IV Groźny	83	karykatura	203–205
Giorgione	38	Izba Edukacyjna	213	kasztelan	54
Gładysz Jan	210	Izba Gmin	125	Katarzyna II Wielka	141, 144, 145, 163–165, 168–170, 173
gołota	47, 109, 171	Izba Lordów	125	Katarzyna Aragońska	31
Grottger Artur	81	Izba poselska	9, 47, 53, 78, 79, 84, 109, 110, 159, 165, 170, 171	Katarzyna Jagiellonka	88
Grzymułtowski Krzysztof	97	Izba Reprezentantów	150	katolicy, zob. Kościół rzymskokatolicki	
Guericke Otto von	133	J		Kazimierz III Wielki	7
Gutenberg Jan	23, 26, 27	Jadwiga Andegaweńska	7	Kazimierz IV Jagiellończyk	8, 42
gzyms	116	Jabłonowski Stanisław	106	Kepler Jan	133
H		Jagiellonowie	7–9, 42, 44, 45, 46, 48, 52, 60, 88	Kiliński Jan	176
<i>Habeas Corpus Act</i>	127	jakobini	192–197, 204	Kitowicz Jędrzej	159
Habsburgowie	8, 29, 42, 82, 88, 98, 100, 104, 142, 143–145, 168, 169, 201	Jakub II Stuart	127	klasycyzm	136, 182, 184, 185, 203
handel międzykontynentalny	14, 20, 21, 123, 126, 147	Jan I Olbracht	42	Klemens VII	31
haracz	103	Jan II Kazimierz Waza	88, 95, 96, 98–100, 102, 105, 110, 111, 115	klienci	109, 171
Henryk IV Burbon	30, 128	Jan III Sobieski	103–107, 115, 116	klub polityczny	192
Henryk VIII Tudor	31, 125	Jan III Waza	88	kmieć	68, 108
Henryk Walezy	77, 79–81	Jan Zygmunt Hohenzollern	93	Kniaziewicz Karol	208
heliocentryzm, zob. teoria heliocentryczna		Jasiński Jakub	176	koalicja	105
heretycy	33, 34	jasyr	92, 103	Kober Marcin	98
hetman	54, 110	Jefferson Thomas	148	Koburg Fryderyk Józjusz	196
Heweliusz Jan	115	jezuici	33, 36, 37, 57, 72, 73, 85, 86, 115, 143, 166	Kochanowski Jan	61, 62
Hoffman Jerzy	99	Józef II Habsburg	143–145, 168, 169	Kodeks Napoleona	199, 212, 213, 216
Hohenzollern Albrecht	43	judaizm	75	kokarda francuska	193, 207
Hohenzollernowie	43, 93, 99, 142, 144, 145, 168, 169	K		kolegiata	100
hołd pruski	43	Kamsetzer Jan	184	kolegium jezuickie	33, 72, 73, 85, 86
Horacy	61, 135	kalendarz rewolucyjny	195	kolonializm	19–21, 39, 40, 120, 123, 146, 147
hospodar	92			Kolumb Krzysztof	15–18, 20, 40
				Kołłątaj Hugo	166, 167, 171, 175, 197
				Komisja Edukacji Narodowej	166, 167, 182
				kompania handlowa	123

Konarski Stanisław	160, 161	Legiony Polskie (Włochy)	206–210, 214	Michał Anioł	25, 38
konfederacja	46, 113, 170, 172	Legislatywa,		Michałowski Piotr	215
barska	165, 180, 207	zob. Zgromadzenie Prawodawcze		mieszczanie,	
radomska	164	Leon X	29	zob. mieszczaństwo	
ślucka (dysydencka)	164	Leon XIII	106	mieszczaństwo	46, 49, 56, 57, 69, 74, 100, 109, 160, 171, 172, 175, 176, 183, 186, 212
targowicka	173, 177, 181	Leonardo da Vinci	22–25	herb	51
tarnogrodzka	156	Leopold Habsburg	104	w innych państwach	120, 125–129, 134, 137, 188, 189, 191, 193
toruńska (dysydencka)	164	Leszczyński Stanisław	155, 158, 160, 161, 186	życie codzienne	70, 71
warszawska	72, 80, 115	<i>liberum veto</i>	110, 158–160, 162, 164, 170, 172	Mieszko I	7
konfiskata,		libertynizm	36	militaryzm	142
zob. skonfiskować		Loyola Ignacy	33	mistycyzm	36
konkwistadorzy	19, 20	Lubomirska Barbara Domicella	117	Modrzewski Andrzej Frycz	57
Konopczyński Władysław	180	Lubomirski Jerzy	110, 111	Molier	130
Konstytuanta,		Ludwik II Jagiellończyk	42	monarchia	
zob. Zgromadzenie Konstytucyjne		Ludwik XIII	128	absolutna	128–131, 134–135, 140–145, 189, 199
konstytucja		Ludwik XIV	128–131, 145	elekcyjna	80
Księstwa Warszawskiego	212, 213, 217	Ludwik XV	158	konstytucyjna	192
<i>nihil novi</i>	9	Ludwik XVI	138, 189, 190, 194, 202	parlamentarna	127
Stanów Zjednoczonych	150, 151	Ludwik XVIII	202	monopol	123, 125, 126
Konstytucja 3 maja	172–175, 180–182, 186	Ludwika Maria Gonzaga de Nevers	115	Monteskiusz Karol	134, 152
konstytucje francuskie	190, 192, 193, 195, 196	Luter Marcin	29, 30, 32, 43	Montgolfier Joseph Michel i Jacques-Étienne	138
kontrreformacja	33–37, 39, 72, 85, 112, 113	luteranie,		Moreau Jean Michel	168, 169
kontusz	114	zob. luteranizm		Morsztyn Jan Andrzej	115
Konwencja Narodowa	194–196	luteranizm	29, 30, 43, 57, 72–74	N	
Kopczyński Onufry	167	Luyckx Carstian	98	nakład,	
Kopernik Mikołaj	23, 34, 56, 57	M		zob. system nakładczy	
Kordecki Augustyn	99	Maciej z Miechowa	57	Napoleon I Bonaparte	198–206, 209–217
Korona	52	Magellan Ferdynand	17, 18	Naruszewicz Adam	183
Korpus Kadetów,		magnaci,		Naurizio Elia	35
zob. Szkoła Rycerska		zob. magnateria		nepotyzm	28
Korzon Tadeusz	180	magnateria	47, 48, 52, 55, 56, 59, 84, 95, 99, 109–111, 116, 155, 159, 164, 170, 171	Newton Isaac	133
Kossak Wojciech	176, 202	Majowie	10, 11, 13	Niemcewicz Julian Ursyn	164, 183
kosynierzy	176, 179	Maksymilian II Habsburg,		niewolnictwo	20, 146
Kościół		cesarz rzymski	82	<i>nihil novi</i> ,	
prawosławny, prawosławni	44, 55, 73–75, 94–96, 113, 141, 156, 164	Maksymilian Habsburg, arcyksiążę	88	zob. konstytucja <i>nihil novi</i>	
rymskokatolicki, katolicy	7, 9, 23, 28–37, 72, 73, 95, 112, 113, 116, 127, 131–134, 136, 143, 156, 188, 195, 199, 201, 213	Małachowski Stanisław	172, 212, 217	Nilson Jan	168, 169
unicki (greckokatolicki),		manufaktura	122, 141, 146, 162, 163, 182	noc św. Bartłomieja	30
unici	73, 75, 95	Marek z Aviano	107	Norblin Jan Piotr	109, 154, 160, 161, 177
Kościuszko Tadeusz	149, 151, 164, 173, 175–181, 186, 197	Maria Antonina	138	Nowy Świat	15, 20
Kozacy	73, 92, 94–96, 98, 103, 177, 202	Maria Kazimiera d'Arquien	115, 116	O	
Kozietulski Jan	214	Maria Teresa Habsburg	143	obiady czwartkowe	183
Krasicki Ignacy	183, 205	Marino Giambattista	36	obrona Jasnej Góry	99, 118
Kromer Marcin	57	Martellus Henryk	14	odrodzenie,	
królewszczyny	48	masoneria	137	zob. renesans	
krużganek	58	maszkaron	59	odsiecz wiedeńska	104, 105, 116, 118
ksenofobia	113	maszyna parowa	138	ogrodnik	108
L		Matejko Jan	7, 42, 43, 45, 53, 57, 62, 77, 86, 100, 106, 107, 115, 165, 172	oligarchia magnacka	109
Las Casas Bartłomiej de	40	Matthisen Brodero	102	opera	36
latarnia	58	Mayer Auguste	201	opozycja	84
latyfundium	55	meczet	75	Orłowski Aleksander	177
Legia Naddunajska	208	merkantylizm	129, 142	Ormianie	73, 74
		Merlini Dominik	184		
		metropolia	146		

Osman II	92	prawo		ruch egzekucyjny	48, 52, 84
oś saska	157	o miastach	171, 172	Ruggieri Juliusz	65
oświecenie	132–140, 142, 145, 150–152, 160–162, 164, 166, 167, 182–185, 189–191, 197, 199, 207, 216	o sejmikach	171, 172	Rusini	6, 44, 55, 73–75, 94–96
P		prawosławni, zob. Kościół prawosławny		rysunek satyryczny	204, 205
<i>pacta conventa</i>	78–80, 82	predestynacja	30	Rzewuski Seweryn	170, 173
pańszczyzna	49, 68, 69, 76, 83, 94, 109, 120, 160, 176, 183	protestanci	29–35, 57, 72–74, 76, 86, 113, 130, 156, 164	rzeź Pragi	177
papież	6, 23, 28, 29, 31, 33–35, 43, 73, 106, 133, 143, 199	provizja	64	S	
parlament angielski	125–127, 146–148	przedmurze chrześcijaństwa, zob. <i>antemurale christianistatis</i>		salon literacki	137, 183
pas kontuszowy	114	przewrót termidoriański	196	sankiuloci	193, 195
Pasek Jan Chryzostom	115	publicystyka	115	sarmatyzm	113, 114, 117, 163, 183
Paweł III	34	Pułaski Kazimierz	149	Schultz Daniel	99
Piastowie	7	purytanie	125, 126	sejm	
piechota wybraniecka	83	R		elekcyjny, zob. wolna elekcja	
pierwsza wojna północna	45	racjonalizm	132	niemy	156
pijarzy	160, 161	Rada Nieustająca	166, 171	rozbiorowy	165, 166
Piotr I Wielki	140, 141, 144, 155, 157	Radziejowski Hieronim	111	walny	9, 46, 80, 109, 171
Piramowicz Grzegorz	167	Radziwiłł Bogusław	99, 100	Sejm Czteroletni, zob. Sejm Wielki	
Pitt William	196, 205	Radziwiłł Janusz	99, 110	Sejm Wielki	170–174
Pizarro Francisco	19	Rafael	25	sejmik	9, 47, 84, 109, 159, 171, 172
Płużański Stefan	98	reformacja	29–33, 37, 72, 76	sekularyzacja	29, 31, 43, 45, 143, 166, 192, 201
podkanclerzy	54	Rej Mikołaj	61	senat	152
podskarbi	54	rejestr kozacki	94	w Rosji	141
pokój		Rejtan Tadeusz	165	w Rzeczypospolitej	9, 47, 53, 54, 78–82, 95, 164, 174
Grzymułtowskiego	97	renesans	22–25, 27, 34, 38, 40, 56–61, 84, 113	w Stanach Zjednoczonych	150, 151
religijny w Augsburgu	29	renta feudalna	68	Senkowicz Fedor	84
w Buczaczu	103	republika prezydencka	150, 151	Sęp-Szarzyński Mikołaj	115
w Karłowicach	105	republikanci	159	Siciński Władysław	110
w Nystad	141, 155	rewolta bosonogich	131	Sicz Zaporoska	94
w Oliwie	102	rewolucja	125	Siemiginowski Jerzy	103
w Polanowie	91	angielska	125–127	Sieniawski Mikołaj	106
w Schönbrunn	201, 214	chwalebna	127	Sienkiewicz Henryk	97
w Toruniu (II)	8, 43	Wielka Rewolucja Francuska	188–199, 203, 204	skapitulować	99
w Tylży	201, 211	Richelieu Armand	128, 130	Skarga Piotr	115
polemika	33	Robespierre Maksymilian	195–197, 204	skonfiskować	192
polonizacja	55	rogatywka	207	Smuglewicz Franciszek	101, 181
Poniatowski Józef	173, 210, 214, 215, 217	rokosz	46, 110, 164	Snayers Peter	89, 98
Poniatowski Stanisław August	78, 159, 161, 163–166, 168–170, 172–174, 177, 178, 181–186, 203	Lubomirskiego	110	Sobieski Jan III, zob. Jan III Sobieski	
portret trumienny	117	Romanow Michał	91	sobór powszechny	35
posłowie szlacheccy, zob. izba poselska		Romanowowie	91, 140, 141, 155, 157, 202, 211	trydencki	35, 72
Potocki Ignacy	167, 170, 175	Rousseau Jan Jakub	135, 138, 151	spichlerz	65, 67, 69
Potocki Stanisław Kostka	170, 175, 213	rozbiecie dzielnicowe	7	spław wiślany	66, 67, 165
Potocki Stanisław Szczęsny	170, 173	rozbiory Rzeczypospolitej	144, 165, 166, 168, 169, 174, 177–181, 201, 215	sprzedaż odpustów	28, 29, 35
potop szwedzki	98–102, 108, 111, 156	rozejm		Stachowicz Michał	175
powstanie		w Andruszowie	97, 103	Stanisław, św.	26
Chmielnickiego	94–97	w Dywilinie	91, 97	Stany Generalne	128, 189, 190
kościuszkowskie	175–181, 197	w Jamie Zapolskim	83	starosta	54
wielkopolskie 1794 r.	177	w Mitawie	89	Stary Kontynent	21
wielkopolskie 1806 r.	210	w Starym Targu	89	Staszic Stanisław	183
prawa		w Sztumskiej Wsi	89	Stefan Batory	82–86
kardynalne	164	w Żurawnie	103	stronnictwo	111
naturalne	134	Rubens Peter Paul	39	Strubicz Maciej	83
				Stuartowie	125–127
				Styka Jan	176

Suchodolski January	208, 214, 215, 217	Trumbull John	148	władca despotyczny	11
sułtan	92, 103, 118	Trybunał Koronny	84	Władysław II Jagiellończyk	42
suwerenność narodu,		Trybunał Litewski	84	Władysław II Jagiełło	7, 8, 42, 85
zob. zasada suwerenności narodu		Tudorowie	31, 121	Władysław II Łokietek	7
Suworow Aleksander	177, 208	Tylman z Gameren	116	Władysław III Warneńczyk	8, 42
symonia	28	tympanon	136	Władysław IV Waza	88, 89, 91, 98, 115
synagoga	75, 76	U		włóka	108
system nakładczy	122	ugoda		wojewoda	54
szabla	70, 83, 90, 114	w Hadziaczu	96	wojna	
Szczuka Stanisław Antoni	114	w Perejasławiu	96	1812 roku	202, 215
Szkoła Rycerska	163, 164, 167, 182	układ		o Inflanty	45, 83, 89, 94, 98, 102, 141, 154, 155
szkoły ludowe	143	w Kiejdanach	99	o niepodległość Stanów	
szkuta	67	w Tordesillas	19	Zjednoczonych	148, 149
szlachta		umowa społeczna,		o ujście Wisły	89
działalność gospodarcza	64–69, 94, 109	zob. teoria umowy społecznej		podjazdowa	100
działalność polityczna	9, 46, 48, 49, 52, 53, 55, 77–82, 84, 88, 94, 95, 98, 100, 103, 109, 110, 154–158, 161, 164, 165, 171–173, 175, 176, 180, 212	unia		polsko-rosyjska (1609–1618)	91
herb	50, 51	brzeska	73, 95	w obronie Konstytucji 3 maja	173
przywileje	9, 46, 49, 53, 80, 84, 134	lubelska	52–55, 77, 94	wojny religijne	
religijność	72, 113, 156, 164	w Krewie	7, 52	w Niemczech	29
urzędnicza	129	uniwersał połaniecki	176	we Francji	30, 130
w innych państwach	14, 31, 120, 121, 125, 128, 129, 143, 188–192, 197	Uniwersytet Warszawski	167	wojsko	
złota wolność szlachecka	46	Uphagen Abigail	71	kwarciane	48
zróznicowanie polskiej szlachty	47	Uphagen Jan	71	zaciężne	84
życie codzienne	61, 70, 113–115, 117, 159, 162, 183	urzędy w dawnej Rzeczypospolitej	54	wolna elekcja	46, 77–80, 82, 88, 103, 111, 154, 157, 158, 163, 164, 172
Szlichtyng Jonasz	76	uwłaszczenie chłopów	195, 197, 203	wolnomularstwo,	
Ś		V		zob. masoneria	
śluby lwowskie	100	Vernet Horacy	201	Wolter	134, 182, 183
Święte Oficjum,		<i>viritim</i>	77	Woroniecka Teresa	114
zob. inkwizycja		Virtuti Militari	173	Woysza Stanisław	117
świętopietrze	28	Vivaldi Antonio	36	Wybicki Józef	206, 210
T		<i>vivente rege,</i>		Z	
Talleyrand Charles	205	zob. elekcja <i>vivente rege</i>		Zabłocki Franciszek	183
taniec śmierci,		Vogel Zygmunt	164	zabobon	132
zob. <i>danse macabre</i>		W		Załuscy Józef Andrzej	
Tatarzy	48, 73–75, 92, 95, 103	Walewska Maria	203	i Andrzej Stanisław	139, 162
teatr	22, 36, 115, 130, 135, 183	Walewski Aleksander	203	Zamoyski Jan	56, 84
Teatr Narodowy	183	Walewski Anastazy	203	zasada suwerenności narodu	135, 151
teoria		Walezjusze	30, 77	Zborowski Samuel	84
heliocentryczna	23	Watt James	138	Zgromadzenie Konstytucyjne	190, 192
umowy społecznej	135, 148, 151, 172	Wazowie	88, 89, 93, 98, 110, 115	Zgromadzenie Narodowe	190
terror jakobiński	195–197	Wapowski Bernard	57	Zgromadzenie Prawodawcze	192, 193
Towarzystwo do Ksiąg		Waszyngton Jerzy	148–150	złoty wiek	56
Elementarnych	167	weksel	124	Związek Reński	201
Towarzystwo Jezusowe,		Wettinowie	105, 154–160, 162, 172, 182, 211, 213	Zygmunt I Stary	42–45, 48, 49, 56, 58, 60, 88
zob. jezuici		wezyr	104, 105	Zygmunt II August	42, 45, 48, 52, 53, 55, 56, 60, 72, 77, 82, 88, 124
towarzystwo naukowe	133	Wielka Brytania	146	Zygmunt III Waza	9, 37, 88, 89, 91–93, 98, 115
traktat krakowski	43	wielka wojna północna	141, 155–157	Ż	
traktaty welawsko-bydgoskie	100, 102	wielkie odkrycia		Żółkiewski Stanisław	91, 92
trójpodział władzy	134, 150, 151, 172, 192, 212	geograficzne	14–22, 38, 40, 120, 123	żupan	114
		wierzenia ludów Ameryki	13	Żydzi	73–75, 161
		wiktoria wiedeńska,			
		zob. odsiecz wiedeńska			
		Wilhelm III Orański	127		
		Witruwiusz	22		

Wykaz dysponentów praw autorskich do obrazów i zdjęć zamieszczonych w publikacji:

Agencja Gazeta: Przemysław Skrzydło (s. 216); **Archiwum wydawnictwa MAC / GE S.A.** (s. 7; szlachta, s. 14; *Mona Lisa*, s. 24; *Ostatnia Wieczerza*, s. 24; odbitka, s. 26; wydrukowana strona, s. 27; nagrobki, arras, s. 60; okładka *Pieśni*, s. 61; s. 86; s. 88; Zygmunt III Waza, s. 98; 103; rycina Norblina, s. 109; s. 134; Potocki, s. 167; s. 171; s. 172; przysięga, s. 175; obraz przedstawiający Jana Kilińskiego, s. 176; „Monitor”, s. 183; Warszawa, s. 185; alegoria, s. 186; s. 202); **Bawarska Biblioteka Stanowa:** (s. 56); **BE&W:** AKG IMAGES GmbH (s. 6; panorama, s. 22; drukarnia, s. 27; mnich przepisujący księgę, listy odpustowe, s. 28; s. 120; eksperyment z półkulami, s. 133; s. 143); IAM Ltd/WORLD HISTORY ARCHIVE (ilustracja, s. 10; mnisi przy pracy, mnich pijący wino, s. 28; Kościusko, s. 186); GRANGER COLLECTION (kipu, s. 11; rycina, s. 15; s. 130; s. 131; maszyna parowa, lot balonem, s. 138; s. 146); GLASSHOUSE IMAGES (mapa, s. 14); NATIONAL MARITIME MUSEUM (kompas, s. 15; statki, s. 126); Alamy (podbój, s. 19; zestaw czcionek, s. 26; pokój w Augsburgu, s. 29; Galileusz przed sądem, s. 34; brama, s. 59; s. 91; s. 151; klub polityczny, s. 192; s. 211); GRANGER COLLECTION (inkwizycja w Hiszpanii, s. 34); Jerzy Malinowski (obraz, herb, s. 50); Wojciech Wójcik (kamienice, s. 71), bpk – Bildagentur (obraz, s. 78, 79); UNIVERSAL IMAGES GROUP (urządzenie Newtona, s. 133); HERITAGEIMAGES (ścianienie brody, s. 141); DANITA DELIMONT RM (parada wojskowa, s. 142); Stanisław Fitak (Wybicki, s. 206); Dariusz Bednarek (pałac, s. 209); **Bridgeman Art Library:** PhotoPower (manufaktura, s. 122); **East News:** Zofia i Marek Bazak (muzeum, s. 13; Puławy, s. 185); De Agostini Picture Library (Diaz, s. 17, teoria heliocentryczna, s. 23); De Agostini / G. Dagli Orti (podpisanie układu, s. 19, mnisi gromadzący bogactwa, s. 28); Krzysztof Chojnacki (s. 49); Rafał Jabłoński (*Apoteoza Gdańska*, s. 74); Archiwum Karlicki (obraz, s. 77); Michał Dyjuk/REPORTER (s. 80); L. ZIELASKOWSKI (Zamość, s. 84); INPLUS (kadr z filmu, s. 99); Arkadiusz Ziółek (skarby wyłowione z Wisły, s. 102); Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (s. 104; ryngraf, s. 165; śmierć Poniatowskiego, s. 217); Jan Graczyński (s. 105); Andrzej Szypowski (Piotr Skarga, s. 115); Witold Skrzypczak/REPORTER (płaskorzeźba, s. 116); Anna Kaczmarz/REPORTER (s. 124); AKG Images (elektryczność, s. 139; egzekucja, s. 194); Czesław Czapliński/FOTONOVA (pałac Myślewicki, s. 184); Collection Christophel (ślub, s. 195); akg-images / Erich Lessing (Napoleon, s. 203; Robespierre gilotynuje, s. 204); Album / Metropolitan Museum of Art, NY (pudding, fabrykowanie królów, s. 205); Elżbieta Stożek / REPORTER (*Panorama Racławicka*, s. 176); **Forum:** Anatol Chomicz (s. 46); Jan Morek (sala, kasetony, s. 60); A.K. Kobus / TRAVELPHOTO (tablica, s. 75); Agencja Wschód (muzeum, s. 76); Wojciech Kryński (sala, s. 174); **fotografarchitektury.com:** Paweł Mazur (kościół, s. 116); **Muzeum Gdańska:** Dariusz Kula (salon, scena chińska, s. 71); **Muzeum Narodowe w Krakowie / Muzeum Książąt Czartoryskich /** Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie, Aleksander Orłowski, Polska ok. 1800 roku, *Rzeź Pragi* (zw. czasem Wzięcie Pragi), papier, akwarela, ołówek, nr inw MNK-MKCz XV- Rr.-198, s. 177); **Muzeum Narodowe w Poznaniu:** (s. 94; figurka, s. 162); **Muzeum Narodowe w Warszawie:** Digital (*Odbicie jasyru*, s. 92; król, s. 174; *Wieszanie zdrajców*, s. 177; s. 182; Krasicki, s. 183; wjazd Dąbrowskiego do Rzymu, s. 208; bitwa pod Raszynem, s. 214, bitwa pod Somosierrą, s. 214); Teresa Woroniecka (s. 114); **Muzeum Wnętrz Dworskich w Ożarowie:** Mirosław Grabczak (s. 70); **Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku:** (*Bitwa pod Oliwą*, s. 98); **Pałac Biskupów Krakowskich w Kielcach:** (s. 113); **Polona:** (rycina, s. 72; mapa w tle, s. 74; s. 75; Batory, s. 82; mapa, oblężenie, s. 83; rycina Pułtуска, s. 109; rycina *liberum veto*, s. 110; s. 159; s. 160, troje przedstawicieli społeczeństwa, s. 161; okładka, s. 167); **Shutterstock.com:** Francisco Sandoval Guate (piramida, s. 10); BorisVetshev (kalendarz, s. 11); SC Image (panorama, s. 12); Andy Wilcock (wieża, s. 12); Don Mammoser (tarasy, s. 12); Peter Hermes Furian (aztecki bóg, s. 13); Openfinal (astrolabium, s. 15); Everett Historical (Magellan, s. 17); Domnitsky (przyprawy, s. 18); Bjoern Wylezich (s. 21); empercosar (katedra, s. 24); S. Tatiana (*Pietà*, s. 25); Dja65 (prasa drukarska, s. 27); JopsStock (pomnik, s. 34); Igor Bulgarin (przedstawienie operowe, s. 36); BabichAndrew (kościół, s. 37); Lukiyanova Natalia frenta (rzeźba, s. 38); DFLC Prints (kaplica, s. 40); Vvoe (bazylika, s. 40); Kamienczanka (s. 55); Cciexplore (kaplica, s. 58); Łukasz Kurbiel (dziedziniec, s. 58); Patryk Kośmider (ratusz, s. 59; Brama Brandenburska, s. 136); Stępiak (kamienice, s. 59); Nahlik (zamek, s. 59); Tomasz Mazon (sukiennice, s. 59); ArtMediaFactory (muzeum, s. 61); Zbigniew Guzowski (s. 69); vivairina1 (kamienice, s. 74); Avillfoto (meczeta, s. 74); Pecold (cerkiew, s. 74); siro46 (karta starego dokumentu, s. 77); Roman Babakin (s. 85); Fotowan (s. 93); Elżbieta Sękowska (s. 97); Flegere (s. 111); Nightman1965 (pałac w Białymstoku, s. 116); whitelook (pałac w Wilanowie, s. 116); ThomasLENNE (Wersal, s. 128); Irena Iris Szewczyk (s. 145); Orhan Cam (Kapitol, s. 150); Olena Z (Drezno, s. 154); Mariola Anna S (s. 157); Aquatarkus (Pałac na Wyspie, s. 184); Cinematographer (amfiteatr, s. 184); MrCed (most, s. 192); Dejan Gospodarek (pałac, s. 203); **Wikipedia.org, CC BY 1.0:** Jk1677 (rzeźba, s. 39); Archiwum Państwowe w Poznaniu (tłok pieczętny, s. 51); Szczepreszyński (pomnik, s. 81); Jebulon (kościół, s. 136); **Wikipedia.org, CC BY 2.0:** Tore Urnes from Oslo, Norway (malowidło, s. 37); **Wikipedia.org, CC BY 2.5:** Willi Heidelberg (złożony tekst, s. 26); Bastianow (herb, s. 43); Tadeusz Gajl (herb Doliwa, s. 51); Hohum (s. 57); **Wikipedia.org, CC BY 3.0:** Luc Viatour (rysunek da Vinci, s. 23); Daniel Ullrich, Threedots (czcionka fi, s. 26); Alessio Damato (kościół, s. 36); Tadeusz Gajl (herb Nałęcz, herb Leliwa, s. 51); Лобачев Владимир (s. 52); Olek Remesz / Orem, współpraca: Magdalena Żalińska (organy, s. 117); Bartosz MORĄG (pałac, s. 167); Mathiasrex (order, s. 173); **Wikipedia.org, CC BY 4.0:** Sailko (s. 35); Diego Delso (kościół, s. 40); Avalokitesvara (herb Półkozic, s. 51); Ablakok (s. 181); Mathiasrex (nadanie konstytucji, s. 212, nadanie konstytucji, s. 217); **Wikipedia.org, domena publiczna:** Biblioteka Narodowa w Warszawie (s. 9, s. 95); Andrew Dalby (pismo hieroglificzne, s. 11); Sebastião Lopes (karak, s. 16); Metropolitan Museum of Art. (Kolumb, s. 17); Daniel VILLAFRUELA (da Gama, s. 17); Moai (karak, s. 18); Luc Viatour (człowiek, s. 21); Stw (Erazm z Rotterdamu, s. 23); David J Wilson (Galileusz, s. 23); Muzea Watykańskie (*Szkoła ateńska*, s. 25; s. 106, s. 107); Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie (*Dama z gronostajem*, s. 25); Andreas Praefcke – Selbst fotografiert (drzeworyt, s. 26); Jdcollins13 (Luter, s. 29); Ultimate Destiny (s. 30); The Yorck Project (s. 31); Torsten Schleese (s. 32); Art.co.uk (s. 33); National Gallery of Art, Washington, D. C (obraz, s. 38); Hermitage Museum (obraz, s. 39); Tadekpstrag (s. 40); Poeticbent (obraz, s. 43; *Hołd pruski*, s. 62); Gytha (s. 44); Trzęsacz (s. 48); Jerzy Bąk (herb Poznania, s. 51); Muzeum Lubelskie w Lublinie (s. 53; *Unia lubelska*, s. 62); Belissarius (s. 64); Archiwum Główne Akt Dawnych (dokument, s. 72); Rijksmuseum (portret, s. 76); Stanmar (dokument, s. 79); Muzeum Narodowe w Warszawie (obraz, s. 81; *Chodkiewicz pod Chocimiem*, s. 92; obraz Brandta, s. 101; portret trumienny szlachcianki, s. 117; biblioteka, s. 139); Sneko1 (Habsburg, s. 82); Bogomolov.PL (obraz, s. 84; portret Kościuszki, s. 175); BurgererSF (s. 89; *Bitwa pod Kircholmem*, s. 98; s. 112; August III, s. 158; s. 163); Gungir1983 (odbitka jasyru, s. 92); Atomjvi (Władysław IV Waza, s. 98); www.webmedia.pl (obraz, s. 99); Muzeum Narodowe we Wrocławiu (s. 100; obraz Smuglewicza, s. 101; portret, s. 185); Mathiasrex (obraz, s. 102; Lubomirski, s. 110; Leszczyński, s. 155; oblężenie, s. 158; szkoła, s. 164; s. 166; Staszic, Naruszewicz, s. 183; Leszczyński, s. 186; armia, s. 214); Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie (Antoni Szczuka, s. 114; portret trumienny szlachcica, s. 117); Zamek Królewski w Warszawie (Ludwika Maria, s. 115); Omi's Törtchen (Jakub Fugger, s. 122); Rudolf 1922 (s. 123); National Portrait Gallery (s. 125; Cromwell, s. 126); Soerfm (s. 127); wartburg.edu (Ludwik XIV, s. 128; *Przysięga Horacjuszy*, s. 136); Branor (s. 129); André Hatala (s. 132); Long List of Contributors to the Encyclopédie (strona z *Encyklopedii*, s. 133); MLWatts (Rousseau, s. 135; Rousseau, s. 138); biblioteca digitale Gallica (teatr, s. 135); Zamek w Malmaison (s. 137); Robert Prummel (Piotr I, s. 140); PHB lithography Jacottet and Regamey, publication Daziaro (pałac, s. 140); museum.ru (bitwa, s. 141); Wdwdbot (korpus kadetów, s. 142); Carolus (Katarzyna II, s. 144); UpdateNerd (Fryderyk II Wielki, s. 144); Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu (Józef II, s. 144); Nathaniel Currier (zatopienie herbaty, s. 147); Tm (Jefferson, s. 148); US Capitol (*Deklaracja niepodległości*, s. 148); Stefs (s. 149); The Indian Reporter (podpisanie konstytucji, s. 150); www.wawel.krakow.pl (elekcja, s. 154); Zew99 (August II, s. 155); Vert (Konarski, s. 161); Lajsikonik (smok, s. 162); Maciej Szczepańczyk (obraz, s. 165); Andrzej Nieuważny (Poniatowski, s. 173); Kunsthistorisches Museum (Katarzyna II, s. 186); Hampel Kunstauktionen (Poniatowski, s. 186); Musée national des Châteaux de Versailles et de Trianon (s. 189; *Bitwa pod Austerlitz*, s. 201); frome de lutene (obrazy, s. 190); Bibliothèque nationale de France (szturm na Bastylie, s. 190; s. 196; trzy stany, s. 204); Musée Carnavalet (s. 191; Danton, s. 194; święto rewolucyjne, s. 195); Jodo (s. 193); Cave cattum (żołnierze, s. 195); Debucourt, Philibert Louis (kalendarz, s. 195); The Yorck Project (2002) (s. 198); Musée du Louvre (koronacja, s. 199); Department of Paintings of the Louvre / Musée de l'Armée (Napoleon na tronie, s. 199); Rama (*Bitwa pod Trafalgarem*, s. 201); Galerie des Batailles (*Bitwa pod Wagram*, s. 201); Poeticbent (bitwa, s. 208); Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (gen. Dąbrowski, s. 206; Legiony, s. 209); Kawaart (s. 210); www.pinakoteka.zascianek.pl (śmierć Poniatowskiego, s. 215); National Museum Kraków (*Bitwa pod Somosierrą*, s. 215); National Gallery of Art. (Napoleon, s. 217); **Grzegorz Wrzecionowski:** (s. 45); **Zamek Królewski w Warszawie:** (s. 168, 169); Dorota Juszcak, Hanna Małachowicz (s. 182).

Wykaz dysponentów praw autorskich do obrazów i zdjęć zamieszczonych w publikacji:

Agencja Gazeta: Przemysław Skrzydło (s. 216); **Archiwum wydawnictwa MAC / GE S.A.** (s. 7; szlachta, s. 14; *Mona Lisa*, s. 24; *Ostatnia Wieczerza*, s. 24; odbitka, s. 26; wydrukowana strona, s. 27; nagrobki, arras, s. 60; okładka *Pieśni*, s. 61; s. 86; s. 88; Zygmunt III Waza, s. 98; 103; rycina Norblina, s. 109; s. 134; Potocki, s. 167; s. 171; s. 172; przysięga, s. 175; obraz przedstawiający Jana Kilińskiego, s. 176; „Monitor”, s. 183; Warszawa, s. 185; alegoria, s. 186; s. 202); **Bawarska Biblioteka Stanowa:** (s. 56); **BE&W:** AKG IMAGES Gmbh (s. 6; panorama, s. 22; drukarnia, s. 27; mnich przepisujący księgę, listy odpustowe, s. 28; s. 120; eksperyment z półkulami, s. 133; s. 143); IAM Ltd/WORLD HISTORY ARCHIVE (ilustracja, s. 10; mnisi przy pracy, mnich pijący wino, s. 28; Kościusko, s. 186); GRANGER COLLECTION (kipu, s. 11; rycina, s. 15; s. 130; s. 131; maszyna parowa, lot balonem, s. 138; s. 146); GLASSHOUSE IMAGES (mapa, s. 14); NATIONAL MARITIME MUSEUM (kompas, s. 15; statki, s. 126); Alamy (podbój, s. 19; zestaw czcionek, s. 26; pokój w Augsburgu, s. 29; Galileusz przed sądem, s. 34; brama, s. 59; s. 91; s. 151; klub polityczny, s. 192; s. 211); GRANGER COLLECTION (inkwizycja w Hiszpanii, s. 34); Jerzy Malinowski (obraz, herb, s. 50); Wojciech Wójcik (kamienice, s. 71), bpk – Bildagentur (obraz, s. 78, 79); UNIVERSAL IMAGES GROUP (urządzenie Newtona, s. 133); HERITAGEIMAGES (ścianienie brody, s. 141); DANITA DELIMONT RM (parada wojskowa, s. 142); Stanisław Fitak (Wybicki, s. 206); Dariusz Bednarek (pałac, s. 209); **Bridgeman Art Library:** PhotoPower (manufaktura, s. 122); **East News:** Zofia i Marek Bazak (muzeum, s. 13; Puławy, s. 185); De Agostini Picture Library (Diaz, s. 17, teoria heliocentryczna, s. 23); De Agostini / G. Dagli Orti (podpisanie układu, s. 19, mnisi gromadzący bogactwa, s. 28); Krzysztof Chojnacki (s. 49); Rafał Jabłoński (*Apoteoza Gdańska*, s. 74); Archiwum Karlicki (obraz, s. 77); Michał Dyjuk/REPORTER (s. 80); L. ZIELASKOWSKI (Zamość, s. 84); INPLUS (kadr z filmu, s. 99); Arkadiusz Ziółek (skarby wyłowione z Wisły, s. 102); Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (s. 104; ryngraf, s. 165; śmierć Poniatowskiego, s. 217); Jan Graczyński (s. 105); Andrzej Szypowski (Piotr Skarga, s. 115); Witold Skrzypczak/REPORTER (płaskorzeźba, s. 116); Anna Kaczmarz/REPORTER (s. 124); AKG Images (elektryczność, s. 139; egzekucja, s. 194); Czesław Czapliński/FOTONOVA (pałac Myślewicki, s. 184); Collection Christophel (ślub, s. 195); akg-images / Erich Lessing (Napoleon, s. 203; Robespierre gilotynuje, s. 204); Album / Metropolitan Museum of Art, NY (pudding, fabrykowanie królów, s. 205); Elżbieta Stożek / REPORTER (*Panorama Racławicka*, s. 176); **Forum:** Anatol Chomicz (s. 46); Jan Morek (sala, kasetony, s. 60); A.K. Kobus / TRAVELPHOTO (tablica, s. 75); Agencja Wschód (muzeum, s. 76); Wojciech Kryński (sala, s. 174); **fotografarchitektury.com:** Paweł Mazur (kościół, s. 116); **Muzeum Gdańska:** Dariusz Kula (salon, scena chińska, s. 71); **Muzeum Narodowe w Krakowie / Muzeum Książąt Czartoryskich /** Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie, Aleksander Orłowski, Polska ok. 1800 roku, *Rzeź Pragi* (zw. czasem Wzięcie Pragi), papier, akwarela, ołówek, nr inw MNK-MKCz XV- Rr.-198, s. 177); **Muzeum Narodowe w Poznaniu:** (s. 94; figurka, s. 162); **Muzeum Narodowe w Warszawie:** Digital (*Odbicie jasyru*, s. 92; król, s. 174; *Wieszanie zdrajców*, s. 177; s. 182; Krasicki, s. 183; wjazd Dąbrowskiego do Rzymu, s. 208; bitwa pod Raszynem, s. 214, bitwa pod Somosierrą, s. 214); Teresa Woroniecka (s. 114); **Muzeum Wnętrz Dworskich w Ożarowie:** Mirosław Grabczak (s. 70); **Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku:** (*Bitwa pod Oliwą*, s. 98); **Pałac Biskupów Krakowskich w Kielcach:** (s. 113); **Polona:** (rycina, s. 72; mapa w tle, s. 74; s. 75; Batory, s. 82; mapa, oblężenie, s. 83; rycina Pułtuska, s. 109; rycina *liberum veto*, s. 110; s. 159; s. 160, troje przedstawicieli społeczeństwa, s. 161; okładka, s. 167); **Shutterstock.com:** Francisco Sandoval Guate (piramida, s. 10); BorisVetshev (kalendarz, s. 11); SC Image (panorama, s. 12); Andy Wilcock (wieża, s. 12); Don Mammoser (tarasy, s. 12); Peter Hermes Furian (aztecki bóg, s. 13); Openfinal (astrolabium, s. 15); Everett Historical (Magellan, s. 17); Domnitsky (przyprawy, s. 18); Bjoern Wylezich (s. 21); empercosar (katedra, s. 24); S. Tatiana (*Pietà*, s. 25); Dja65 (prasa drukarska, s. 27); JopsStock (pomnik, s. 34); Igor Bulgarin (przedstawienie operowe, s. 36); BabichAndrew (kościół, s. 37); Lukiyanova Natalia frenta (rzeźba, s. 38); DFLC Prints (kaplica, s. 40); Vvoe (bazylika, s. 40); Kamienczanka (s. 55); Cciexplore (kaplica, s. 58); Łukasz Kurbiel (dziedziniec, s. 58); Patryk Kośmider (ratusz, s. 59; Brama Brandenburska, s. 136); Stępiak (kamienice, s. 59); Nahlik (zamek, s. 59); Tomasz Mazon (sukiennice, s. 59); ArtMediaFactory (muzeum, s. 61); Zbigniew Guzowski (s. 69); vivairina1 (kamienice, s. 74); Avillfoto (meczeta, s. 74); Pecold (cerkiew, s. 74); siro46 (karta starego dokumentu, s. 77); Roman Babakin (s. 85); Fotowan (s. 93); Elżbieta Sękowska (s. 97); Flegere (s. 111); Nightman1965 (pałac w Białymstoku, s. 116); whitelook (pałac w Wilanowie, s. 116); ThomasLENNE (Wersal, s. 128); Irena Iris Szewczyk (s. 145); Orhan Cam (Kapitol, s. 150); Olena Z (Drezno, s. 154); Mariola Anna S (s. 157); Aquatarkus (Pałac na Wyspie, s. 184); Cinematographer (amfiteatr, s. 184); MrCed (most, s. 192); Dejan Gospodarek (pałac, s. 203); **Wikipedia.org, CC BY 1.0:** Jk1677 (rzeźba, s. 39); Archiwum Państwowe w Poznaniu (tłok pieczętny, s. 51); Szczepreszyński (pomnik, s. 81); Jebulon (kościół, s. 136); **Wikipedia.org, CC BY 2.0:** Tore Urnes from Oslo, Norway (malowidło, s. 37); **Wikipedia.org, CC BY 2.5:** Willi Heidelberg (złożony tekst, s. 26); Bastianow (herb, s. 43); Tadeusz Gajl (herb Doliwa, s. 51); Hohum (s. 57); **Wikipedia.org, CC BY 3.0:** Luc Viatour (rysunek da Vinci, s. 23); Daniel Ullrich, Threedots (czcionka fi, s. 26); Alessio Damato (kościół, s. 36); Tadeusz Gajl (herb Nałęcz, herb Leliwa, s. 51); Лобачев Владимир (s. 52); Olek Remesz / Orem, współpraca: Magdalena Żalińska (organy, s. 117); Bartosz MORĄG (pałac, s. 167); Mathiasrex (order, s. 173); **Wikipedia.org, CC BY 4.0:** Sailko (s. 35); Diego Delso (kościół, s. 40); Avalokitesvara (herb Półkozic, s. 51); Ablakok (s. 181); Mathiasrex (nadanie konstytucji, s. 212, nadanie konstytucji, s. 217); **Wikipedia.org, domena publiczna:** Biblioteka Narodowa w Warszawie (s. 9, s. 95); Andrew Dalby (pismo hieroglificzne, s. 11); Sebastião Lopes (karak, s. 16); Metropolitan Museum of Art. (Kolumb, s. 17); Daniel VILLAFRUELA (da Gama, s. 17); Moai (karak, s. 18); Luc Viatour (człowiek, s. 21); Stw (Erazm z Rotterdamu, s. 23); David J Wilson (Galileusz, s. 23); Muzea Watykańskie (*Szkoła ateńska*, s. 25; s. 106, s. 107); Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie (*Dama z gronostajem*, s. 25); Andreas Praefcke – Selbst fotografiert (drzeworyt, s. 26); Jdcollins13 (Luter, s. 29); Ultimate Destiny (s. 30); The Yorck Project (s. 31); Torsten Schleese (s. 32); Art.co.uk (s. 33); National Gallery of Art, Washington, D. C (obraz, s. 38); Hermitage Museum (obraz, s. 39); Tadekpstrag (s. 40); Poeticbent (obraz, s. 43; *Hołd pruski*, s. 62); Gytha (s. 44); Trzęsacz (s. 48); Jerzy Bąk (herb Poznania, s. 51); Muzeum Lubelskie w Lublinie (s. 53; *Unia lubelska*, s. 62); Belissarius (s. 64); Archiwum Główne Akt Dawnych (dokument, s. 72); Rijksmuseum (portret, s. 76); Stanmar (dokument, s. 79); Muzeum Narodowe w Warszawie (obraz, s. 81; *Chodkiewicz pod Chocimiem*, s. 92; obraz Brandta, s. 101; portret trumienny szlachcianki, s. 117; biblioteka, s. 139); SneK01 (Habsburg, s. 82); Bogomolov.PL (obraz, s. 84; portret Kościuszki, s. 175); BurgererSF (s. 89; *Bitwa pod Kircholmem*, s. 98; s. 112; August III, s. 158; s. 163); Gungir1983 (odbitka jasyru, s. 92); Atomjvi (Władysław IV Waza, s. 98); www.webmedia.pl (obraz, s. 99); Muzeum Narodowe we Wrocławiu (s. 100; obraz Smuglewicza, s. 101; portret, s. 185); Mathiasrex (obraz, s. 102; Lubomirski, s. 110; Leszczyński, s. 155; oblężenie, s. 158; szkoła, s. 164; s. 166; Staszic, Naruszewicz, s. 183; Leszczyński, s. 186; armia, s. 214); Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie (Antoni Szczuka, s. 114; portret trumienny szlachcica, s. 117); Zamek Królewski w Warszawie (Ludwika Maria, s. 115); Omi's Törtchen (Jakub Fugger, s. 122); Rudolf 1922 (s. 123); National Portrait Gallery (s. 125; Cromwell, s. 126); Soerfm (s. 127); wartburg.edu (Ludwik XIV, s. 128; *Przysięga Horacjuszy*, s. 136); Branor (s. 129); André Hatala (s. 132); Long List of Contributors to the Encyclopédie (strona z *Encyklopedii*, s. 133); MLWatts (Rousseau, s. 135; Rousseau, s. 138); biblioteca digitale Gallica (teatr, s. 135); Zamek w Malmaison (s. 137); Robert Prummel (Piotr I, s. 140); PHB lithography Jacottet and Regamey, publication Daziaro (pałac, s. 140); museum.ru (bitwa, s. 141); Wdwdbot (korpus kadetów, s. 142); Carolus (Katarzyna II, s. 144); UpdateNerd (Fryderyk II Wielki, s. 144); Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu (Józef II, s. 144); Nathaniel Currier (zatopienie herbaty, s. 147); Tm (Jefferson, s. 148); US Capitol (*Deklaracja niepodległości*, s. 148); Stefs (s. 149); The Indian Reporter (podpisanie konstytucji, s. 150); www.wawel.krakow.pl (elekcja, s. 154); Zew99 (August II, s. 155); Vert (Konarski, s. 161); Lajsikonik (smok, s. 162); Maciej Szczepańczyk (obraz, s. 165); Andrzej Nieuważny (Poniatowski, s. 173); Kunsthistorisches Museum (Katarzyna II, s. 186); Hampel Kunstauktionen (Poniatowski, s. 186); Musée national des Châteaux de Versailles et de Trianon (s. 189; *Bitwa pod Austerlitz*, s. 201); frome de lutene (obrazy, s. 190); Bibliothèque nationale de France (szturm na Bastylie, s. 190; s. 196; trzy stany, s. 204); Musée Carnavalet (s. 191; Danton, s. 194; święto rewolucyjne, s. 195); Jodo (s. 193); Cave cattum (żołnierze, s. 195); Debucourt, Philibert Louis (kalendarz, s. 195); The Yorck Project (2002) (s. 198); Musée du Louvre (koronacja, s. 199); Department of Paintings of the Louvre / Musée de l'Armée (Napoleon na tronie, s. 199); Rama (*Bitwa pod Trafalgarem*, s. 201); Galerie des Batailles (*Bitwa pod Wagram*, s. 201); Poeticbent (bitwa, s. 208); Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (gen. Dąbrowski, s. 206; Legiony, s. 209); Kawaart (s. 210); www.pinakoteka.zascianek.pl (śmierć Poniatowskiego, s. 215); National Museum Kraków (*Bitwa pod Somosierrą*, s. 215); National Gallery of Art. (Napoleon, s. 217); **Grzegorz Wrzecionowski:** (s. 45); **Zamek Królewski w Warszawie:** (s. 168, 169); Dorota Juszcak, Hanna Małachowicz (s. 182).



Grupa MAC S.A.
ul. Witosza 76
25-561 Kielce

www.mac.pl

ISBN 978-83-8108-531-1



9 788381 085311

indeks 881295